OSMANLI'NIN İRAN SEFERLERİ ESNASINDA DİYARBAKIR (1723-1745)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ZEYNEP AKTAŞ

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MERSİN
TEMMUZ-2021

OSMANLI'NIN İRAN SEFERLERİ ESNASINDA DİYARBAKIR (1723-1745)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ZEYNEP AKTAŞ

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Filiz YAŞAR KESKİN

MERSİN
TEMMUZ-2021

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin önemli kale şehirlerinden biri olan Diyarbakır, eskiçağlardan bu yana varlığını sürdüren kentlerden biridir. Diyarbakır'ın Dicle ve Fırat nehirlerinin arasında bulunması, ikliminin elverişli olması ve konumu itibariyle geçmişte devletlerin elde etmek istediği bölgelerden biri olmuştur. Diyarbakır bölgesini önemli gören ve burası için mücadele eden devletlerin arasında Osmanlı ve Safevi devletleri de vardı. Yavuz Sultan Selim, Safevilere karşı düzenlediği Çaldıran Savaşı sonrasında Diyarbakır'ı hâkimiyetine aldı. Böylece doğu sınırlarındaki mücadeleler için önemli bir üs elde etmiş oldu. Bu çalışmada 18. Yüzyıl ortalarında Osmanlı-İran ilişkilerinin seyri doğrultusunda Diyarbakır'ın rolü ele alınmıştır. Bu nedenle kaynak ve literatür doğrultusunda 1723-45 yıllarında doğu seferleri esnasında Diyarbakır'ın lojistik, askeri desteği ve bulunduğu konumun etkileri incelenmiştir. Bu bakımdan Osmanlı'nın İran coğrafyasındaki tehdidi yok etmek için 1723-1746 yılları arasında düzenlediği doğu seferlerinde Diyarbakır'ın oynadığı rolün ne olduğu tezimizin temel problematiğini oluşturmaktadır. Buna yönelik yaptığımız araştırmalarda Diyarbakır'ın o dönemde karargâh ve ileri ikmal deposu olarak kullanıldığı, devletin diğer bölgelerine iaşe ve askeri yardım desteği sunduğu gözlenmiştir. Tezimizi ortaya koyarken Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki çeşitli tasniflerdeki belgelerden ve Diyarbakır şer'iyye sicillerinden faydalandık, mevcut literatürü inceledik. Kaynaklar ve literatür doğrultusunda edindiğimiz bilgilerle, Diyarbakır'ın 1723-1745 yıllarında Osmanlı'nın İran seferleri esnasında üstlendiği rolü anlaşılır bir şekilde ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Diyarbakır Kalesi, Osmanlı-Safevi İlişkileri, İran Seferleri, Doğu Seferleri

Danışman: Dr. Öğr. Üye. Filiz YAŞAR KESKİN. Tarih Anabilim Dalı, Mersin Üniversitesi, Mersin.

ABSTRACT

Diyarbakır, one of the important fortress cities of the Ottoman Empire, is the cities that have existed since the ancient times. Due to Diyarbakır's location between the Tigris (Dicle) and Euphrates (Fırat) rivers and its climate, it was one of the regions that states decisively wanted to capture in the past. Among the states that considered the Diyarbakır region important and fought for this place were the Ottoman and Safavid States. Sultan Selim I, took Diyarbakır under his rule after the Çaldıran War against the Safavids. In this way, it gained an important base for struggles on the eastern borders. In this study, the role of Diyarbakır in line with the course of Ottoman-Iranian relations in the mid-18th century was discussed. For this reason, according to the sources and literature, the logistics, military support of Diyarbakır and the effects of its position were examined during the eastern expeditions in 1723-45. In this regard, what role Diyarbakır played in the eastern expeditions organized by the Ottoman Empire between 1723 and 1746 to eliminate the threat in the Iranian geography is the main problematic of our thesis. In our research on this, it was observed that Diyarbakır was used as a military quarters and forward supply depot at that time and provided food supply (iaşe) and military assistance to the other parts of the state. While working on our thesis, we benefited from the documents in the various classifications in Presidency Ottoman Archives and the Diyarbakır sharia records (şer'iye sicilleri), and examined the existing literature. With the information obtained in accordance with the sources and literature, we tried to reveal the role of Diyarbakır in an understandable way during the Ottoman expeditions to Iran in 1723-1745.

Keywords: Diyarbakır, Diyarbakr Castle, Ottoman-Safavid Relations, Ottoman -Persian Wars, Eastern Wars.

Advisor: Dr. Filiz YAŞAR KESKİN, History Department, Mersin University, Mersin.

TEŞEKKÜR

Tez çalışması boyunca her türlü yardım ve desteğini gördüğüm, sahip olduğu engin bilgileriyle beni sabırlı bir şekilde donatmaya çalışan değerli danışmanım Dr. Öğr. Üye. Filiz Yaşar KESKİN'e, pandemi süreci boyunca çalışmalarımda yardımlarını esirgemeyen ve motivasyonumu yüksek tutmaya çalışarak tezimi bitirmeme yardımcı olan sevgili arkadaşım Fırat YASAK'a ve varlığını her zaman yanımda hissettiğim annem ve babama sonsuz şükranlarımı sunarım.

ZEYNEP AKTAŞ

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
İÇ KAPAK	i
ONAY	ii
ETİK BEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLOLAR DİZİNİ	viii
HARİTALAR DİZİNİ	ix
RESİMLER	x
KISALTMALAR VE SİMGELER	xi
1. GİRİŞ	1
1.1. Diyarbakır'ın adının tarihçesi	3
1.2. Diyarbakır'ın Coğrafi Yapısı ve Tarihsel Önemi	4
1.3. Diyarbakır'ın Kısa Siyasi Tarihi	8
2. OSMANLI DÖNEMİNDE DİYARBAKIR VE OSMANLI-SAFEVİ İLİŞKİLERİ	10
2.1. Safevi Devleti'nin Kuruluşu	10
2.2. Şahkulu İsyanı ve Osmanlı Devleti	14
2.3. Diyarbakır ve Çevresinin Safeviler'den Alınması	16
2.4. Osmanlı-Safevi Münasebetleri	20
3. 1723-1746 YILLARI ARASINDA OSMANLI-İRAN SAVAŞINDA DİYARBAKIR'IN İAŞE DESTEĞİ	29
3.1. 1723-1727 Yılları Arasında Diyarbakır'dan Gönderilen Yiyecek Yardımları	30
3.2. 1730- 1736 Yıllarında Diyarbakır'dan Gönderilen Yiyecek Yardımları	34
3.3. 1740-1746 Yıllarında Diyarbakır'dan Gönderilen Yiyecek Yardımları	44
4. 1723-1746 YILLARI ARASINDA OSMANLI-İRAN SAVAŞINDA DİYARBAKIR'IN ASKERİ DESTEĞİ	55
4.1. 1723-1727 Yılları Arasında Diyarbakır'dan Gönderilen Askerler	55
4.2. 1730-1736 Yılları Arasında Diyarbakır'dan Gönderilen Askerler	56
4.3. 1740-1746 Yılları Arasında Diyarbakır'dan Gönderilen Askerler	60
4.4. 1723-1746 Yılları Arasında Osmanlı-İran Savaşlarında Diyarbakır'dan Gönderilen Mühimmatlar	65
5. DİYARBAKIR'IN JEOPOLİTİK KONUMU NEDENİYLE 1723-1746 YILLARI ARASINDA OSMANLI-İRAN SAVAŞLARINDAKİ ROLÜ	68
5.1. Diyarbakır'ın Ulaşımı Sağlamadaki Rolü	68
5.1.1. Osmanlı-İran Seferlerinde Nehir Yolu Ulaşımında Diyarbakır	69
5.1.2. Osmanlı- İran Seferlerinde Karayolu Ulaşımında Diyarbakır	73
5.2. Diyarbakır Kalesi'nde Serasker Takımı Oluşturulması	77
5.3. Diyarbakır Kalesi'nde Yapılan Mühimmat Sayımı	89
5.4. İstanbul'dan Diyarbakır'a Gönderilen Mühimmat	95
5.5. 1745 Yılında Diyarbakır Kalesi'ne Mühimmat Gönderimi	98
6. SONUÇ	101
KAYNAKLAR	103
EKLER	109
ÖZGEÇMİŞ	114

TABLOLAR DİZİNİ

	Sayfa
Tablo 2.1. 1515 yılında Diyarbakır'a bağlı olan sancaklar	18
Tablo 2.2. 1520 yılında Diyarbakır'a bağlı olan sancaklar	19
Tablo 2.3. 1747 yılında Diyarbakır'a bağlı olan sancaklar	19
Tablo 3.1. 1725 yılına ait kayda göre Diyarbakır'dan talep edilen yardım	34
Tablo 3.2. 1732 Yılında Bağdat Valisi için Gönderilen iaşe yardımının Diyarbakır kazalarına göre dağılımı	38
Tablo 3.3. 1733 yılında Diyarbakır'dan Musul'daki ordunun ihtiyaçları için esnaf başına gönderilen para	40
Tablo 3.4. 1740 Yılında Diyarbakır kazalarından Bağdat Kalesi'ne gönderilen tahıl miktarı	45
Tablo 3.5. Diyarbakır'dan istenilen erzaklar	47
Tablo 3.6. 1746 yılında Diyarbakır'dan yapılan erzak yardımı	52
Tablo 4.1. 1743 yılında Diyarbakır Kalesi'nden Musul Kalesi'ne gönderilen şahi top arabasının tamiri için gerekli olan malzeme listesi	66
Tablo 5.1. Serasker Takımı için Musul Kalesi'nden Diyarbakır'a gönderilen mühimmat	78
Tablo 5.2. Serasker Takımı için Nusaybin Kalesi'nden Diyarbakır'a gönderilen mühimmat	79
Tablo 5.3. Serasker Takımı için Diyarbakır Kalesi'nden ayrılan mühimmat	80
Tablo 5.4. Serasker Takımı için Kerkük Kalesi'nden Diyarbakır'a gönderilen mühimmat	81
Tablo 5.5. Diyarbakır ve havalisinden satın alınması gereken mühimmat	81
Tablo 5.6. Cephane-i Amire'de mevcut olan mühimmattan Diyarbakır Serasker Takımı için temin edilenler	84
Tablo 5.7. İstanbul'dan Diyarbakır Serasker Takımı için satın alınan mühimmat	85
Tablo 5.8. İstanbul, Musul, Kerkük, Nüsaybin Kalelerinden ve Diyarbakır havalisinden Serasker Takımı için gönderilen cephanelerin karşılaştırması	87
Tablo 5.9. Mühimmat-ı Top Arabası(1740)	90
Tablo 5.10. Mühimmat-ı Tophane	91
Tablo 5.11. Cephanede Mevcut Olan Mühimmat	92
Tablo 5.12. İstanbul'dan Diyarbakır'a gönderilen mühimmatın listesi(1744)	96
Tablo 5.13. 1740 ve 1744 yıllarında İstanbul'dan gönderilen malzemelerin karşılaştırılması	97
Tablo 5.14. 1745 yılında Halep'ten Diyarbakır Kalesi'ne gönderilen malzeme listesi	98

HARİTALAR DİZİNİ

	Sayfa
Harita 1.1. Diyarbakır Surlarının Kuşbakışı Görünümü	6
Harita 1.2. Diyarbakır Surlarının Kuşbakışı Görünümü	7

RESİMLER

	Sayfa
Resim 1.1. Diyarbakır Kalesi	8
Resim 5.1. Asurlular'da kelekçilik	70
Resim 5.2. Dicle Nehri'nde kelekçilik	70
Resim 5.3. Dicle Nehri'nde kelekçilik	70

KISALTMALAR VE SİMGELER

Kısaltma/Simge	Tanım
age	adı geçen eser
agm	adı geçen makale
agt	adı geçen tez
A.E. SMHD. I.	Ali Emir Sultan Mahmud I
Bkz	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	cilt
C. AS	Cevdet Askeriye
Çev	Çeviren
D. BŞM, CBH.d.	başmuhasebe kalemi cebehane-i amire
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TDV	Türk Diyanet Vakfı
Ed	Editör
H	Hicri
Haz	Hazırlayan
HAT	Hatt-ı Hümâyûn
İA	İslam Ansiklopedisi
MAD	maliyeden müdevver
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra
nr	Numara
S.	Sayı
s	Sayfa sayısı
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb	ve benzeri

1. GİRİŞ

Bu çalışmada detaylı bir şekilde arşiv, şer'iyye sicilleri ve literatür incelemeleri yapılarak 1723-1745 yıllarında Osmanlı-İran Seferlerinde Diyarbakır ele alınmıştır. Son yıllarda ortaya konulan çalışmalar ele alındığında Osmanlı-İran [1] seferleri konusuna ilginin arttığını görmekteyiz. Osmanlı-İran seferleri üzerine yapılan çalışmalar kitap ve makalelerin yanısıra yüksek lisans ve doktora tezleridir. Yıllar içerisinde Osmanlı-İran seferleri üzerine yapılan çalışmalar artsa da 1723-1745 Yıllarında Osmanlı-İran Seferlerinde Diyarbakır'ın Osmanlı Devleti'ne sağladığı destekler ile ilgili bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu nedenle Diyarbakır'ın Osmanlı'ya sağladığı destekleri temel alan bu araştırma ile daha önce gerek Diyarbakır[2] üzerine gerek Osmanlı-İran seferleri ile ilgili yapılan inceleme ve çalışmalardan farklı olarak 1723-1745 yıllarında Diyarbakır ele alınmıştır. Sonuç olarak 1723-1745 yıllarında meydana gelen Osmanlı-İran seferlerinde Diyarbakır'ın seferler boyunca Osmanlı'ya sağladığı destekleri kapsayan bir çalışmanın olmaması durumu dikkate alınıp bu alanda var olan boşluğun doldurulması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda 1723-1745 yıllarındaki Doğu seferleri sırasında Diyarbakır'ın lojistik bir hizmeti var mıydı? Aynı şekilde 1723-1745 yılları arasındaki Osmanlı'nın Doğu Seferlerinde Diyarbakır'ın askeri desteği oldu mu? Ya da 1723-45 yıllarındaki Doğu Seferlerinin saldırı ve savunma planlarında Diyarbakır Kalesi ne yönden önemliydi? Gibi sorular çerçevesinde Diyarbakır'ın 1723'ten 1745 yılına kadar Osmanlı devletine sağladığı, iaşe, askeri ve konumu itibariyle, desteğinin açıklanması amaçlanmıştır.

Çalışmamızda, konu itibariyle, başvuracağımız ilk kaynaklar, Osmanlı arşiv kaynakları olacaktır. Bu arşiv kaynakları Osmanlı tarih çalışmaları açısından olmazsa olmaz nitelikte kaynaklardır. Tez çalışması için Osmanlı arşivlerinden tespit edilen kaynaklar iki gruba ayrılır. Birincisi Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde mevcut olan çeşitli

[1]Söz konusu edilen incelemelere örnek olarak verilebilecek bazı çalışmalar şunlardır: Mihriban Artan, ''Osmanlı Kaynakları Çerçevesinde Şahkulu Ayaklanması'nın Sebepleri'', *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi,* 2019; Mahir Aydın, ''Kaleler'', *Osmanlı Askeri Tarihi*, (ed. Gültekin Yıldız), Timaş Yay., İstanbul 2017; Sayın Dalkıran, *İran Safevi Devleti'nin Kuruluşuna Şii İnançların Etkisi ve Osmanlı'nın İran'a Bakışı,* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı; Ümit Erkan, *16. Yüzyılda Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları,* Araştırma Yay., Ankara 2016.; Yılmaz Karadeniz, ''Safevi Devleti'nin Kuruluş Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı'' *Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi(Sayı 3).;* Özer Küpeli, *Osmanlı- Safevi Münasebetleri(1612-1639),* Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), İzmir 2009.; Rudi Mathe, ''Saiklerin ve Sebeplerin Işığında 986-998/1578-15900 Tarihli Osmanlı-Safevi Savaşı'', *Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, (çev. İlker Külbilge), Sayı IV/2*, Aralık 2018.; İbrahim Yetiş, *Osmanlı-İran Savaşları(1722-1746),* Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Muğla 2014.

[2]Canan Parla, Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskişehir.; Zikrullah Aykaç, *312 Nolu Diyarbakır Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi(H.1298-1300/M.1881-1883),* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarih Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Van 2013.; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, C. I, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2003.; Fasih Dinç, ''Osmanlı Diyarbakır'ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı'', *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır*, (ed. İbrahim Özçoşar, Ali Karataş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat), Ensar yay. İstanbul, 2018.

tasniflerde bulunan ve henüz yayınlanmamış belgeler.[3] İkincisi ise Diyarbakır bölgesine ait olan ve Dicle Üniversitesi dekanlığınca projeye dönüştürülerek (KARACADAĞ KALKINMA AJANSI ve DÜBAP desteğiyle) transkripsiyonu yapılan Diyarbakır Kadı Sicilleri'nin içerisinde yer alan kayıtlardır.[4] İlk olarak İran Seferi ile ilgili yapılan araştırmalarda, çalışmamızın tarihini ve konusunu kapsayan ve üzerinde çalışılmamış olan belgeler T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nden tespit edilen belgelerdir. Çalışmamızda arşiv ve sicil kayıtları dışında literatür taraması da yapılmıştır. Literatür taraması yaparken tezlerden, kitaplardan ve bilimsel makalelerden faydalandık. Yaptığımız incelemelere göre bugüne kadar yapılmış olan literatür çalışmalarını üç sınıfa ayırabiliriz. Birincisi Diyarbakır ve tarihi ile ilgili olan çalışmalar, ikincisi Osmanlı ve İran ilişkilerini ele alan çalışmalar, üçüncüsü de Osmanlı'nın 1723-1745 tarihleri arasında yaptığı İran Seferi ile ilgili tarihsel çalışmalardır.[5]

Kaynak ve literatür incelemeleri sonucunda 18. Yüzyıl ortalarında gerçekleşen Osmanlı-İran ilişkilerinde Diyarbakır'ın lojistik, askeri ve bulunduğu konumuna yönelik incelemeler yapılmıştır. Bu bakımdan araştırmanın problemi şu şekilde tanımlanmaktadır: "Osmanlı'nın 1723-1745 yılları arasında gerçekleşen doğu seferlerinde Diyarbakır'ın lojistik, askeri ve konumu neydi ve bölgenin sahip olduğu özelliklerin Osmanlı Devleti'ne sağladığı katkılar nelerdi?" Kısacası Osmanlı'nın İran coğrafyasındaki tehdidi yok etmek için 1723-1746 yılları arasında Osmanlı-İran ilişkilerinde Diyarbakır'ın oynadığı rolün ne olduğu tezimizin temel

[3]Bahsedilen arşiv kaynaklarından bazıları şunlardır: BOA, *Cevdet Askeriye (C.AS.*), nr.928/40141; BOA,*CAS*, nr. 831/35442; BOA,*CAS*, nr. 979/42664; BOA,*CAS*, nr. 603/25443; BOA,*CAS*, nr. 635/26756; BOA,*CAS*, nr. 671/28195; BOA,*CAS*, nr. 858/36711; BOA, *Ali Emir Sultan Mahmud I Tasnifi (A. E. SMHD. I)*, nr. 187/14480; BOA,*(A. E. SMHD. I)*, nr. 187184/14317.

[4]Söz konusu edilen siciller şunlardır: *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C.1, (ed. Ahmet Zeki İzgöer), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır Eylül 2013; *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C.2, (ed. Ahmet Zeki İzgöer), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır Eylül 2013; *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C.3, (ed. Ahmet Zeki İzgöer), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır Eylül 2014.

[5]İncelenen bazı çalışmalar şunlardır: Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, C. I, Diyarbakır Büyükşehir Beldiyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2003.; Mehmet Bulut, *356 Nolu Diyarbakır Şer'iye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1217-1218/M.1803-1804)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2013; Lionel Casson, Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler, (çev. Gürkan Engin), Homer Yayınları, İstanbul 2002, s. 1; Alexander Schlafli, Reisen in den Orient (Winterthur: 1864); Bülent Çelik, ''Osmanlı Seferleri'nde Orducu Esnafın Fonksiyonları'', *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches, Yıl/Vol. 3, Sayı/No. 1 Bahar,* 2018 ISSN: 2149-9535; Sayın Dalkıran, *İran Safevi Devleti'nin Kuruluşuna Şii İnançların Etkisi ve Osmanlı'nın İran'a Bakışı,* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı; Bilal Dedeyev,''Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri'', *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Volume 2/6 Winter 2009; Uğur Demlikoğlu, **''**Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyılda Bazı Şark Kalelerinde Bulundurduğu Harp Malzemeleri'', *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:24, Sayı: 2*, Elazığ 2014; Ferit Develioğlu,''Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat''Aydın Kitabevi, Ankara 2011; Fasih Dinç, ''Osmanlı Diyarbakır'ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı'', *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır*, (ed. İbrahim Özçoşar, Ali Karataş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat), Ensar yay. İstanbul, 2018; Oktay Efendiyev, XIII. Türk Tarih Kongresi, TTK., Ankara 4-8 ekim 1999; Feridun Emecen,''İhtilalci Bir Mehdilik Hareketi mi? Şahkulu Baba Tekeli İsyanı Üzerine Yeni Yaklaşımlar'', *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan,* (ed. Adem Koçal, Zeynep Berktaş), Timaş Yay., İstanbul 2015.

problematiğini oluşturmaktadır. Buna yönelik yaptığımız araştırmalarda Diyarbakır'ın o dönemde karargâh ve ileri ikmal deposu olarak kullanıldığı, devletin tehdit altındaki diğer bölgelerine iaşe ve askeri yardım desteği sunduğu gözlenmiştir.

1.1 Diyarbakır'ın adının tarihçesi

Dicle ve Fırat nehirleri arasında bulunan bölgede yer alan Diyarbakır, çok eski tarihlere dayanan şehirlerden biri olma özelliğine sahiptir. Kente ilk yerleşimin ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmese de[6], tarihler bizi oldukça eskiye götürmektedir. Eski tarihlerden elimizde Asurluların bu bölgeye *Amedi* adını verdiği, M.Ö. 9. Yüzyılda Bit-Zamani Arami Kabilesi'nin burayı başkent yaptığı ve Hurrilerin hüküm sürdüğü dönemde hasara uğramış olan surları onarmaları haricinde çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Tarih boyunca Diyarbakır'a ev sahipliği yapan devletler bölgenin kentsel yapısıyla ilgilendikleri kadar(surların onarılması, çevresel yapılanma vs) buranın adıyla da ilgilendiler. Roma dönemine kadar kentin adı *Amedi* iken bu dönemden sonra isim *Amida* olarak değiştirildi. Constantinus döneminde ise *Augusta* denilmişse bile zamanla bu terk edildi. İncelenen literatüre göre *Amida* ismi Yakutçada bakır sikke olarak kullanılan "Amiday" kelimesinden gelmiştir.[7] Arapların eline geçtiği dönemde ise kente surların siyah renginden yola çıkılarak 'Kara Hamid' ve 'Amid-i Sevad' olmak üzere iki isim verildi. En çok tercih edilen Amid ve Kara Amid isimleri 20. Yüzyılın başına kadar kullanılmışsa da, bu tarihten önce buraya 'Diyar-ı Bekr-Diyarbekir denildiği de bilinmektedir.[8] Diyarbakır'ın ismi ile ilgili bir diğer iki bilgi de şu şekildedir: Diyarbekir ismi, Urfa Kapı çevresinde yer alan Beyt'ül Meryem adına yapılmış bir kız manastırını ima eden Dar-ı Bakire'den gelmiştir. Fırat ve Dicle nehirleri arasında bulunan Diyarbakır bölgesi, Yunanlılar tarafından Mezopotamya, Araplar tarafından ise El-Cezire olarak isimlendirilirdi. Dönemin tarih ve coğrafya kitaplarında ise Cezire-i ma-Beynen Nehreyn yani iki nehir arasındaki ada olarak geçmektedir.[9] Beysanoğlu'nun ifadesine göre tarihler son olarak 15 Kasım 1937 yılını gösterdiğinde bölgenin bakır madeni

[6]Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, C. I, Diyarbakır Büyükşehir Beldiyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s.2.

[7]Canan Parla, Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskişehir, s. 2466.; Ayşe Demirtaş, *İslam Fethine Kadar Diyarbakır,* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı,(Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2007, s. 1-6.; Mustafa Korkmaz, *''Şer'iye Sicillerine Göre'' 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır'da Sosyla İktisadi ve Kültürel Hayat*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı,(Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988, s.8.

[8]Beysanoğlu, *age*, s.4-5.; Orhan Kurtoğlu, Türk Kültürünün Münbit Bir Şehri Olan Diyarbakır'daki Edebi Çevreler ve Hmailik, *SUTAD, Bahar 2018; (43): 135-14,* s.137.; ayrıca bkz. Diyarbakır Ansiklopedisi, (ed.İlhan Işık), C 1., Yelkovan Ajans Yay., Ankara 2013, s.433.

[9]Zikrullah Aykaç, *312 Nolu Diyarbakır Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi(H.1298-1300/M.1881-1883),* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarih Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Van 2013, s.12.

açısından zengin olmasından dolayı Atatürk burayı 'Diyarbakır' olarak adlandırdı. Bunun üzerine 10 Aralık 1937'de, 7789 Sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile kente Diyarbakır ismi verildi.[10]

1.2. Diyarbakır'ın Coğrafi Yapısı ve Tarihsel Önemi

Dicle nehri vadisine hâkim bir tepe üzerine kurulan Diyarbakır, konumu itibariyle tarih boyunca hem stratejik bir merkez hem de önemli bir ticaret şehri olmuştur.[11] Diyarbakır bölgenin iki önemli akarsuyu olan Fırat ve Dicle nehirleri arasında yer almaktadır. Şehir, kuzeyde Doğu Toros Dağları, batıda Karacadağ, güneyde Mardin tepeleri arasında çanak gibi bir bölgeye konumlanmıştır. Karasal bir iklime sahip olan bölgede geçmişten bu yana hububat ekiminin yanı sıra yaylalarda küçükbaş hayvancılık yapılır. Tarihte Diyarbakır'ı önemli kılan asıl özellik ise büyük mıntıkaları birbirine bağlayan ana yollar üzerinde bulunmasıydı. Bu yollardan biri Anadolu ve Suriye'den gelerek Irak'a giden ve aynı zamanda Akdeniz kıyılarını Basra Körfezi'ne bağlayan en kısa yoldu. Bu yoldan ikinci bir yol daha ayrılarak, kuzeyde dağ taraflarında oluşan doğal bir yol aracılığıyla, Harput ve Sivas üzerinden Samsun'a gitmekteydi. Bu yol, geçmişte Mezopotamya ve Karadeniz kıyıları arasında iletişim sağlanması açısından son derece önemliydi. Üçüncü yol ise Diyarbakır'ı, Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a bağlıyordu.[12] Sonuç itibariyle bu şehir hem iklimsel özellikleri hem de jeopolitik konumundan dolayı tarihsel süreçte oldukça önemli bir yere sahip olmuştur.

Bölgenin ekonomik ve ticari potansiyeli, eskiçağlardan itibaren çeşitli devletlerin dikkatini çekmiştir. M.Ö. 3000'lerden itibaren sırasıyla Hurri, Mittani, Asur, İskit, Med ve Pers, Büyük İskender, Selevkos, Part, Büyük Tigran uygarlıklarının hedefi haline geldi.[13] Sonrasında, Roma İmparatorluğu (M.Ö. 69-MS 53) ve Bizans İmparatorluğu (395-639) bölgede hüküm sürdü. Araplar tarafından fethi ve Müslümanlaşma süreci ise 639 yılında başladı. İslamiyet'in henüz Diyarbakır ve çevresine sirayet etmemiş olduğu tarihlerde burada yaşayanlar; güneşe tapan Şemsiler, Yahudiler ve beş mezhebi (Gregoryen (Ermeniler), Yakubi(Süryani),

[10] Beysanoğlu, *age*, s.5-7.; Davut Öz, *352 Nolu Diyarbakır Şer'iye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi(H. 1136-1264/M. 1724-1848)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı,(Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2013, s.2.; Mehmet Bulut, *356 Nolu Diyarbakır Şer'iye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi(H.1217-1218 /M.1803-1804)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2013, s.12-13.

[11] Deniz seviyesinden 650 metre yükseklikte Karacadağ'ın lavları üzerine kurulmuştur olan şehir, 37. Enlemin 56 dakika kuzeyinde ve 40. Boylamın 13 dakika doğusundadır. Bkz. Beysanoğlu, s.2.

[12] İbrahim Özcoşar, *315 Numaralı Hicri 1154-1155(M.1741-1742) Tarihli Diyarbakır Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi, (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2000, s.6.; Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Coğrafyası* ,Şehir matbaası yay., İstanbul 1962, s.1-9.

[13] m.ö. 3000 de Dicle-Fırat arasına Subartu denilmekteydi. Sümer ve Akkad'lardan kalma belgelerden, bu bölgeye yerleşmiş savaşçı insanlara Subaru(iki nehir) adının verildiğini öğrenmekteyiz. Bkz. Beysanoğlu, *age*, s.51.Diyarbakır bölgesini de içine alan yukarı-Dicle bölgesinin ilk sakinleri Subaru'lardan gelen Hurriler'dir. Bkz. Beysanoğlu, *age,* s.51.

Ortodoks(Rum), Melkit/Meliki, Asuri(Nasturi) ile temsil edilen Hıristiyanlar olmak üzere üçe ayrılırlardı.[14]

Diyarbakır bölgesinde bilim ve sanat ile ilgili gelişmeler konusunda İslamiyet öncesi döneme ait kaynaklar oldukça sınırlı olmasına rağmen bu dönemde Eğil, Meyyafarikin ve Amid bölgeleri kültür merkezi niteliğindeydiler. Hıristiyanlığın yayılmaya devam ettiği dönemde bu bölgelerde yetişmiş olan en önemli ilim insanlarından bazıları şunlardır: Amidli Aetius[15], 363-418 yıllarında yaşayan Amidli İshak[16], 4.-5. Yüzyıllarda yaşamış olan Amidli Rahip Dada[17], Yunanca ve Süryanice eserleri bulunan Amidli İbrahim[18], 507-586 yıllarında yaşamış olan Eğilli Yuhena[19](Bizanslılar tarafından 'Efesoslu Yuhenna' olarak bilinir), ve 410 da ölen Tabip Mar Dimet[20] isimli bilim ve ilim insanları Diyarbakır kültür ve tarihi açısından oldukça etkili isimlerdi.

Diyarbakır Kalesi, günümüzde oldukça popüler olan ve bölgenin turizmi açısından da önemli görülen yapılardandır. Diyarbakır'ın sembolü haline gelen kalenin hangi tarihte yapıldığı tam olarak bilinmemektedir; ancak Dicle yatağından yaklaşık yüz metre yükseklikte bulunan (şehrin doğusunda yer alan bölge) ve Fis Kaya denilen bölgenin, ilk yerleşim yeri olduğu düşünülmektedir. Bölgeye yapılan yerleşimlerde buraya hâkimiyet kuran devletlerin savunmayı arttırmak için eklemeler yaptığı surların ilk küçük kalesinin Hurriler tarafından inşa edildiği düşünülmektedir. Roma İmparatorluğu buraya hâkim olduğunda da surlara bazı eklemeler yapıldığı bilinmektedir.[21] İç Kale ve Dış Kale olmak üzere ikiye ayrılan bu yapı, kuşbakışı görünümüyle bir kalkan balığını andırmaktadır. 82 burçtan oluşan Dış Kale surlarının uzunluğu beş kilometre, yerden yüksekliği 8-12 metre ve kalınlığı ise 3-5 metre arasındadır. Surların üstünde ve içinde iyi gözlem yapabilmek için çeşitli yönlere doğru açılabilen mazgallar vardır. Bu durum savaş zamanlarında kaleyi ve şehri iyi savunabilmek açısından önem taşımaktadır. İki katlı olarak inşa edilen surların ilk katı genellikle çeşitli amaçlar doğrultusunda depo olarak kullanılırken, üst katı ise şehri savunmak amacıyla askerler tarafından kullanılırdı.[22]

---

[14]Beysanoğlu, *age*, s.133-134.

[15]İhsan Işık, ''Amidli Aeitus'', Diyarbakır Ansiklopedisi, (ed.İhsan Işık), C 1., Yelkovan Ajans Yay., Ankara 2013, s.74.; ayrıca bkz.,İhsan Işık, *Geçmişten Günümüze Diyarbakırlı İlim Adamları Yazarlar ve Sanatçılar*, Yelkovan Ajans yay., s.47.

[16]İhsan Işık, ''Amidli İshak'', Diyarbakır Ansiklopedisi, (ed.İhsan Işık), C 1., s.75.; İhsan Işık, *age,* s.47.

[17]Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, C.1., San Matbbası yay., Ankara 1996, s.1.; İhsan Işık, ''Amidli Rahib Dada'', Diyarbakır Ansiklopedisi, (ed.İhsan Işık), C 1., s.72.; İhsan Işık, *Geçmişten Günümüze Diyarbakırlı İlim Adamları Yazarlar ve Sanatçılar,* s.46.

[18]Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, C.1., s.4.; ayrıca bkz. İhsan Işık, *Geçmişten Günümüze Diyarbakırlı İlim Adamları Yazarlar ve Sanatçılar*,s.47.

[19]İhsan Işık, ''Eğilli Yuhena'', Diyarbakır Ansiklopedisi, (ed.İhsan Işık), C 2., Yelkovan Ajans Yay., Ankara 2013, s.210.

[20]Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, C. I,, s.133-134.

[21]İhsan Işık, '' Diyarbakır'da Yerleşim'', Diyarbakır Ansiklopedisi, (ed.İhsan Işık), C2., Yelkovan Ajans Yay., Ankara 2013, s.210-220.; ayrıca bkz. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, C. I, s.134-137.

[22]Beysanoğlu, *age*, s.136-141.

Dış Kalenin, bölgenin dört yönüne doğru açılan dört tane kapısı mevcuttur. Kuzeyine açılan kapısı Dağ Kapı(Harbut), batıya açılan Urfa Kapı(Rum yani Anadolu), güneye açılan Mardin Kapı(Tell), doğuya açılan ise Yenikapı(Dicle- Şatt)'dır. Daha geç tarihlerde Hindibaba Kapısı ve Tekkapı olarak iki tane daha kapı inşa edildi. Kent merkezindeki bu yapı, buraya sahip olan devletler için savaş zamanlarında kendilerini ve halkını korumaları yönünde büyük avantajlar sağlardı. Ayrıca burada egemenlik sağlayan devletler, şehre hükmettiklerini göstermek adına, surları kuvvetlendirdikleri gibi buranın kendilerine ait olduklarını göstermek amacıyla üzerlerine bazı yazılar da yazdıklarını görmekteyiz. Surların üzerinde Romalılara ait olan Latince, Bizanslılar'ın yazdığı Grekçe, Abbasi, Mervanililer, Şam Selçuklular, Nisanlı, Artuklular, Eyyûbîler, Akkoyunlular'a ait Arapça ve Osmanlılara ait Farsça yazılar bulunmaktadır.[23]

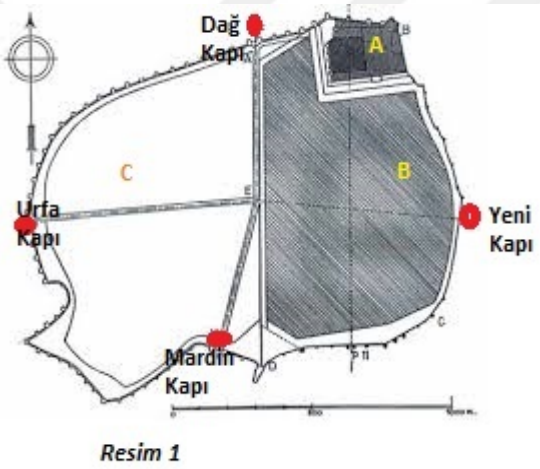

Harita 1.1. Diyarbakır Surlarının Kuşbakışı Görünümü[24]

[23]Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Surları,* T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yay., Ankara 2012, 62-75.; Diyarbakır surları üzerinde tespit edilen yazıt ve bezemeler için bkz. Canan Parla-Orhan Cezmi Tuncer, *Yazıtları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları,* (ed. Canan Parla), T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yay., 2016.; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, C. I,, s.141

[24]http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/2005/cilt22/sayi_1/57-84.pdf(Erişim: 17.06.2021).

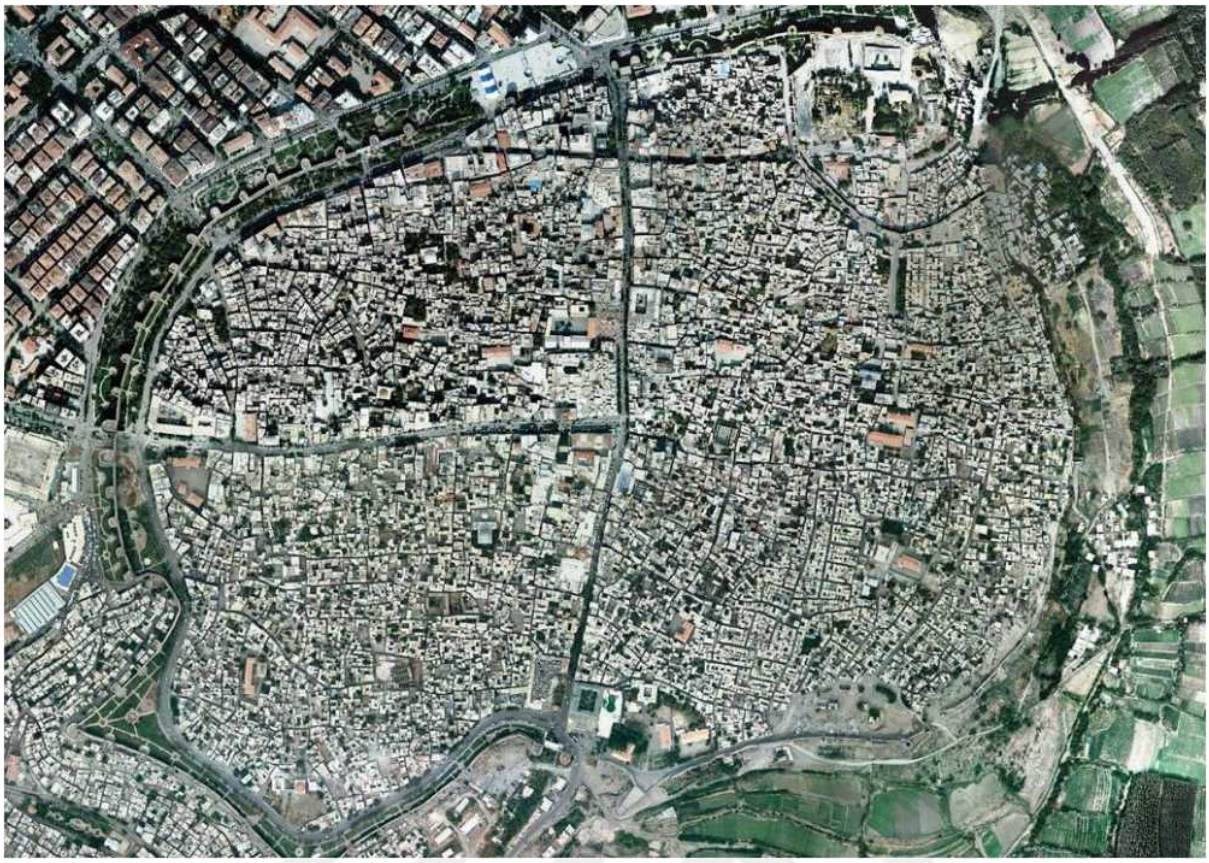

Harita 1.2. Diyarbakır Surlarının Kuşbakışı Görünümü[25]

25 https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/diyarbakir/kulturenvanteri/diyarbakir-surlari(Erişim Tarihi: 18.06.2021).

Resim 1.1. Diyarbakır Kalesi[26]

1.3. Diyarbakır'ın Kısa Siyasi Tarihi

Diyarbakır'ın jeopolitik yapısı, bölgedeki devletlerin burada hâkimiyet kurmak istemelerine neden olmuştur. Bunlar içerisinde en çekişmeli mücadeleleri Romalıların, Bizanslıların ve İranlıların yaşadığını söyleyebiliriz. Bizans İmparatoru Constantinos, 349 yılında, güvenliği ve savunmayı arttırabilmek için, şehrin etrafını çeviren surların dayanıklılığını arttırdı. İlerleyen dönemlerde İranlılar Diyarbakır'ı kuşatma altına almaya çalışmışlardı. Başarılı olmalarına rağmen surların dayanaklığı sayesinde uzun süre burayı elde tutamadılar. Böylelikle burası Bizans'ın ileri kalesi olma özelliğini korudu. Tarihler 639 yılını gösterdiğinde, El cezire'nin fethiyle görevlendirilen İlyas Bin Ganem, emrindeki İslam ordusuyla Diyarbakır da dahil bütün Güneydoğu Anadolu'yu ele geçirdi. Bu dönemden sonra Arap-Bizans mücadelesi baş gösterdi.[27] Bu devletler gibi Türk devletleri de bu bölgeye ilgi duydular. Diyarbakır bölgesine Büyük Selçuklu Devleti'nin fetih amaçlı ilk girişimi 1042-1045 yılları arasındadır. Bu dönemde buraya Tuğrul Bey'in gönderdiği Türkmenler tarafından akınlar düzenlendi. Sultan Alp Arslan da 1070-71 yıllarında Bizanslılara karşı harekete geçtiğinde burayı karargâh olarak kullandı. 1085'te Mervanoğuları'nın varlığı son bulunca burası Suriye Selçukluları'nın eline geçti.[28]

[26] https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/diyarbakir/gezilecekyer/diyarbakir-kalesi-ve-hevsel-bahceleri- (Erişim Tarihi: 18.06.2021).
[27] Mustafa Korkmaz, *Şer'iye Sicillerine Göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır'da Sosyal, İktisadi ve Kültürel Hayat*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988, s.8.
[28] Beysanoğlu, *age*, s.242.

Melikşah döneminde ise buralarda bulunan kaleler Türkmen Beylerine ikta olarak verildi.[29] Diyarbakır ve çevresi bir süre Anadolu Selçuklu Devleti'nde kaldıktan sonra, 1245'te hem Selçukluların siyasi gücünün azalmasıyla hem de Moğolların akın yapmaları sebebiyle burası Selçukluların egemenliğinden çıkarak Moğolların eline geçti.[30]

XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Akkoyunlular ve Karakoyunlular Güneydoğu Anadolu'da Moğolların yerine siyasi hâkimiyet kurmaya başladılar. Irak ve Suriye seferine çıkan Timur(1393) bu iki beyliğin kendisine itaat etmesi emrinde bulundu. Onun bu emrine uymayan Karakoyunlular üzerine sefere çıkarken, emrine boyun eğen Akkoyunlu Karayülük Osman'a ise Diyarbakır bölgesini ikta olarak verdi.[31] 1403'te Karayülük Osman Akkoyunlu cemaatler arasında birliği sağlayarak Amid'i merkez olarak ilan etti. İlerleyen dönemlerde ise Diyarbakır, El cezire, Doğu Anadolu, Irak ve İran'ı da içine alan büyük bir idari yapı olarak Akkoyunluların genişlemesini sağladı. Karayülük Osman'ın ölümünden sonra ise burası onun oğulları ve torunları arasında çatışmalara maruz kaldı. Uzun Hasan 1467 yılında Karakoyunluların hükümdarı olan Cihan Şah'ı yenip topraklarına sahip olduktan sonra merkezini Tebriz'e taşıdı.[32]

[29]Korkmaz, *age*, s.9- 10.
[30]Korkmaz, *age*, s.11-12.
[31]Korkmaz, *age*, s.15.
[32]Korkmaz, *aget,* s.8-16.

2. OSMANLI DÖNEMİNDE DİYARBAKIR VE OSMANLI-SAFEVİ İLİŞKİLERİ

2.1. Safevi Devleti'nin Kuruluşu

Safevi Devleti ismini Safeviyye Tarikatı'ının kurucu olan Safiyyüddin Erdebili'den(Ö.1334) aldığı bilinmektedir.[33] Dini konulara oldukça ilgili olan Safiyyüddin, kendini geliştirmek amacıyla Şeyh Zahid Geylani'ye tâbi olmak istedi. Tâbi olduğu hocası vefat edince tarikatın başına kendisi geçerek, Zahidiyye olan tarikatın üzerine kendi tarikatını kurdu.[34] Sünni geleneklere bağlı olan bu tarikat, Sünni inancını taşıyan ve ona uyan müritlere sahipti. Safiyyüddin, Erdebil'e döndüğünde burada hem halkla hem önemli devlet adamlarıyla iyi ilişkiler kurarak mürit sayısını zamanla artırmayı başardı.[35] Bunlar şeyhe tabi olarak Erdebil'de kalmaya devam ettiler ve Kızılbaş birlikleri olarak görevlendirildiler.[36] Hace Ali bu Kızılbaş birliklerinden bazılarını Anadolu'ya göndererek orada propaganda yapmalarını istedi.[37] Bu durumun ileride meydana gelecek olan kitle halindeki göçlerin ve Şii mezhebinin yayılmasına temel oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Hz. Ali'ye olan bağlılık bu dönemde de var olmasına rağmen devlet halen Sünni bir geleneğe sahipti. Hace Ali'nin ölümü üzerine torunu Cüneyd tarikatın başına geçmek istedi. Ancak amcası Şeyh Cafer onun bu isteğini kabul etmeyip, onu o sırada Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da hüküm süren Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'a şikâyet etti. Bu şikâyeti ciddiye alan Cihanşah, Şeyh Cüneyd'den Erdebil'i terk etmesini istedi.[38] Şeyh Cüneyd(1447-1460) dönemi başladığında, 15. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Safeviyye Tarikatı'nın askeri faaliyetleri yavaş yavaş kendini göstermeye başladı.[39] Anadolu'ya gelen Şeyh Cüneyd, II. Murad ile görüşerek kendisine ibadetlerinin rahat bir şekilde yapılması için bir bölgenin verilmesi

[33]Yılmaz Karadeniz, ''Safevi Devleti'nin Kuruluş Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı'' *Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi(Sayı 3),* s.59.

[34]Karadeniz, *agm*, s.58-59.

[35]1334'te vefat etmesi üzerine tarikatın başına oğlu Sadrüddin geçti. Safiyüddin'in ölümünün ardından kendi soylarının Hz. Ali'den geldiğine dair düşünceler ortaya atılmış ve bu düşünceler kabul edilmiştir. Kendisi de tıpkı babası gibi 1392 hac dönüşünde vefat edince Erdebil'de gömüldü ve oğlu olan Hace Ali(Alaaddin Ali) tarikatın başında yerini aldı. Hace Ali kendisine oldukça saygı duyulan bir şeyhti. Dönemin devlet adamları başarılı olmak amacıyla onun desteğini almayı önemli görmüşlerdir. Timur, Hace Ali'nin kendisinden Anadolu'dan alınan esirleri serbest bırakmasını istemesi üzerine ona duyduğu saygıdan ötürü isteğini yerine getirmiştir. Anadolu'dan gelen bu Ustaclu, Karamanlu, Tekelü, Şamlu, Afşar, Zülkadir, Bayat ve Varsaklar 15. Yüzyıldan 17. Yüzyıla kadar Kızılbaş kabilelerinin hem en önemlileri hem de oldukça güç sahibi olanlarıydı. Bkz. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri(1578-1612*), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993, s.2-3.

[36]Tahsin Yazıcı, ''Safeviler'', *TDV İ.A., C.X,* s.53; Karadeniz, a.g.m., s.58-60.

[37]Karadeniz, *agm*, s.63

[38]Tufan Gündüz, ''Son Kızılbaş Şah İsmail'', Yeditepe Yay., 5. baskı. İstanbul 2013, s.24.

[39]Atalarından kalan Safeviyye Tarikatın başına kendisi geçmesi gerekirken Karakoyunlu Cihan Şahın amcası Cafer'i getirdi. Şeyh Cüneyt ve amcası izledikleri yol ve kişilik bakımından birbirlerinden farklı insanlardı. Bu ikili arasındaki en önemli farklılıklarından biri ise Şeyh Cüneyd'in kendisi Şiilik mezhebine geçmek istemesiydi. Şeyh Cüneyd, Şii mezhebine geçerlerse daha çok müritlerinin olacağı konusunda büyük bir inanca sahipti. Bundan dolayı kendisi de Erdebil'den ayrılarak Anadolu'daki yolculuğuna çıktı(1448). Bkz. Gündüz, *age*, s.26-27.

talebinde bulundu. Onun bu isteğinin kabul edilmemesi üzerine, Toroslar'da bulunan Türkmenlerin(Varsak) yanına gitti[40]. Bu Türkmenlerden(Çepni) bazılarını kendi müridi yapınca, Anadolu'dan topladığı diğer bazı Türkmenlerle beraber onların gücüne güvenerek Trabzon-Rum İmparatorluğu'nu ele geçirmek için Trabzon'a doğru yola çıktı. Şeyh Cüneyd'in, etrafına topladığı bu müritlerle ilk defa eylemsel olarak gaza hareketine geçtiği yer Trabzon-Rum İmparatorluğu'dur. Çünkü o dönem Anadolu'da sadece burası Gayrimüslimlerin yaşadığı bir yer olarak varlığını devam ettiriyordu.[41] Bunu haber alan Osmanlı kuşatmaya engel olmak için Cüneyd'in üzerine bir ordu gönderdi. Osmanlı'nın müdahalesi üzerine Trabzon'dan ayrılan Cüneyd, Akkoyunlu hükümdarı olan Uzun Hasan'a sığındı. Şeyh Cüneyd Akkoyunluların toprağında hem kendi mürit sayısını artırdı hem de Uzun Hasan ile akrabalık ilişkisi kurdu. Kurulan bu ilişki sayesinde Şiilik Anadolu ve Azerbaycan bölgelerine hızla yayılmaya başladı.[42]

Akkoyunlu devletinin yıkılmasıyla Akkoyunluların topraklarına hâkim bir şekilde Safevi Devleti tarih sahnesine çıkmıştır. Safevi, hem Türk tarihi açısından hem de İslam tarihi açısından önemlidir. Faruk Sümer'e göre Şiiliği İran'a götürenler orada Safevi Devleti'ni kuran ve Kızılbaş olarak da adlandırılan Anadolu Türkleridir(Türkmenleridir). 15.yüzyılın ikinci yarısında İran toplumunun çoğu Sünni mezhebindeyken Şah İsmail'in liderliğini yaptığı Anadolu'daki Kızılbaş Türkleri ile İran'daki Sünni olan halka Şii mezhebini zorla kabul ettirmeye çalıştı.[43] Osmanlı-Safevi ilişkilerinin ilk olarak bozulmaya başladığı nokta, Safevi Devleti'nin kuruluşunda Anadolu'da bulunan halkın Safevi topraklarına gerçekleştirdiği göçlerdi. Her devletin ihtiyaç duyduğu önemli bir unsur da insan gücü ve potansiyelidir. Anadolu'dan İran'a yapılan göçlerle, Safevi bu bakımdan güçlenirken; Osmanlı da bu bakımdan zayıflamayı göze alamazdı. Bundan dolayı iki devlet de Anadolu'daki insan potansiyelinden yararlanmaya çalıştı.[44] Şeyh Cüneyd Anadolu'yu ziyaret ettiğinde Anadolu'daki zümrelerin ve köylülerin Şii mezhebine oldukça sıcak baktıklarını ve benimsediklerini fark etti. Kendisi böylelikle Anadolu'da gittiği birçok yerde sayıları azımsanmayacak derecede yandaşlar(müritler) buldu. Sağladığı güven karşısında, asıl amacının siyasi temelli olduğunu saklamaya dahi gerek duymadı.[45] Şeyh Cüneyd, izlemiş olduğu politikayla, Safevi cemaatinin dini bir devlet haline gelmesinde büyük role sahipti.[46] Cüneyd'in ölümü üzerine Uzun Hasan Cihanşah'ı yenerek bütün Azerbaycan'ı kendi topraklarına dâhil etti.[47]

[40]Gündüz, *age*, s.26-27.
[41]Gündüz, *age*, s.27.
[42]Karadeniz, *agm*, s.64; Gündüz, *agm*, s.27-28.
[43]Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Selçuklu Tarih ve Medeniyetler Enstitüsü Yayınları, Güven Matbaaevi, Ankara, 1976, s.2.
[44]Sümer, *age*, s.4-5.
[45]Sümer, *age*, s.10-11.
[46]Kütükoğlu, *age*, s.1.
[47]Gündüz, *age*, s.28-29.

Cüneyd'in ölümünden sonra Akkoyunlu Uzun Hasan'ın kız kardeşinden dünyaya gelen Haydar varis ilan edildi. Haydar, Sünni mezhebin geleneklerini benimseyen dayısı Uzun Hasan'ın yanında yetişmesine rağmen ondan farklı bir yol izledi.[48] Haydar, yetişkin bir birey olduğunda da zamanının çoğunu Anadolu'daki müritlerinin sayısını arttırmaya harcadı. Bu yönde edindiği müritlerden bazılarını halife ilan ederek onları yaşadıkları şehirlere gönderip Şiiliğin yayılmasını sağladı.[49] Şeyh Haydar himayesinde bulunan ve kendisi için canını hiçe sayacak derecede seven müritlerine savaş eğitimi vererek yetiştirirdi.[50] Bunlardan, Anadolu'ya halife olarak gönderdiği bazı yetenekli adamlar, Erdebil'e insan göçü sağlamalarının yanında Anadolu'da isyan propagandaları gerçekleştirip Osmanlı Devleti'ni içeriden çökertme çabalarına girdiler.[51] Haydar'ın cihat anlayışıyla yayılmacı bir politika izlemesi Uzun Hasan'ı rahatsız etti.[52] Bunun üzerine 1478 yılında kendisini Tebriz'e çağırarak uyarıda bulundu. Şeyh Haydar bunun üzerine müritlerine on iki çizgili ve kırmızı renkte olan bir başlık taktırdı. Bu değişiklikten sonra Safevi Tarikatı'nın müritlerine Kızılbaş ismi verildi.[53] Şah İsmail dönemine gelince, Akkoyunlular'ın sürekli karmaşa içerisinde olduğunu görmekteyiz. Bunu fırsat bilen Şah İsmail ve müritleri, atalarının yarım bıraktığı işi yani şeyhlikten şahlığa olan geçişi gerçekleştirebilmek için harekete geçtiler.[54] Anadolu'nun birçok yerinde kendisine katılan müritleri oldu.[55] Şeyh İsmail etrafına topladığı müritleriyle ilk olarak Şirvanşahlar üzerine sefere çıktı. Burada başarı elde eden Şah İsmail Şamahı'yı ele geçirdi.[56] Daha sonra Akkoyunluların üzerine sefere çıkan Şah İsmail, bu seferde de önemli başarılar elde ederek Azerbaycan topraklarına hâkim oldu. Kendisi Tebriz'de Şahlık tahtına oturarak Safevi Devleti'ni resmen kurmuş oldu(1501).[57] Şah İsmail genç yaşında elde ettiği bu başarılara doymayıp, Dulkadiroğulları üzerine sefer düzenlemek istedi. Nedeni ise, Akkoyunluların batı sınırında iktidar boşluğunun olmasıydı. Dulkadiroğulları'nın otorite boşluğundan faydalanarak sınırlarını Diyarbakır'a doğru genişletmeye çalıştı.[58] Tarihler 1507'yi gösterdiğinde Şah İsmail Alaüddevle'nin üzerine sefere çıktı.[59] Savaş sonucunda galip gelen İsmail Diyarbakır'ı ele geçirdi ve buraya Ustaca Oğlu

[48]Gündüz, *age*, s.29.
[49]Sümer, *age*, s.12-13; Sayın Dalkıran, *İran Safevi Devleti'nin Kuruluşuna Şii İnançların Etkisi ve Osmanlı'nın İran'a Bakışı,* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, s.63.
[50]Kütükoğlu, *age*, s.2.
[51]Dalkıran, *agm*, s.63.
[52]Gündüz, *age*, s29.
[53]Gündüz, *age*, s.30-32.
[54]Gündüz, *age*, s.45-50.
[55]Sümer, *age*, s.15-19.
[56]Bunlardan biri Şeyh Haydar ve Şeyh Cüneyd'in katilleri olan Şirvanşahlar, diğeri ise kardeşi Ali'yi öldüren ve onları yıllarca zindanda tutan Akkoyunlulardı. Bkz. Gündüz, *age*, s.61-64; Sümer, *age*, s.20-21.
[57]Gündüz, *age*, s.68; Sümer, *age*, s.21-25.
[58]Bilal Dedeyev,''Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri'', *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Volume 2/6 Winter 2009, s.128.
[59]Gündüz, *age*, s.84-89.

Muhammed Han'ı vali olarak atadı.[60] Tarihler 1510-1511'i gösterdiğinde ise Türkistan ve Horasan hükümdarlarına da karşı başarı elde eden İsmail, topraklarını Fırat'tan Ceyhun'a kadar genişletti.[61] Bu tarihlerden sonra Safeviler, merkezleri İran olarak Doğu'da ve Batı'da güçlü devletlerle komşu olan büyük bir devlet haline geldi.[62]

Osmanlı ve Safevi arasındaki mücadeleyi anlayabilmek için, mevcut ve seyri sürekli değişen ilişkinin ortasından başlamak yerine temeline inip bakmak ve iki açıdan değerlendirebilmek durumu daha anlaşılır kılacaktır. İlk olarak Osmanlı-Safevi ilişkilerinin ne zaman ve nasıl başladığını ele almak gerekir. Öncelikle Türk-İran ilişkilerini dikkate aldığımızda, bunun milattan önceki tarihlere kadar dayandığını görebilmekteyiz. Ancak tezimizin konusu çerçevesinde Osmanlı-İran ilişkilerini, 15. yüzyıldan itibaren ele almak isabetli olacaktır. 13. yüzyılda kurulan Osmanlı Devleti'nde, Yıldırım Beyazid(1389-1402) tarafından Anadolu Türk Siyasi Birliği büyük ölçüde sağlandı. Ancak tarihler 1402'yi gösterdiğinde Osmanlı ve Timur arasında yapılan Ankara Savaşı'ndan sonra yaşanan yenilgiyle devlet on bir yıl süren, Fetret Devri dediğimiz bir sürece girdi. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bu durum daha önce kendi egemenliklerine sahip olan Türkmen devletlerinin işine yaradı ve Yıldırım Beyazid'in büyük ölçüde sağladığı Anadolu'daki siyasi birlik yeniden bozuldu. Fetret Devrinde Anadolu'daki siyasi birliğin dağılmasına neden olan bazı Türkmen toplulukları Doğu Anadolu, Güney Anadolu, Kuzey Suriye, Kuzey Irak ve Azerbaycan'da kalırken bazıları da Akkoyunluların ve Karakoyunlulların egemenlikleri altına girmeyi tercih ettiler. Bu iki devletin yıkılmasıyla da bu Türkmen toplulukları ya Osmanlı-Safevilerin hâkimiyetinde ya da bağımsız bir şeklide yaşamaya başladılar. Bu aşamada yaşanan olaylar Osmanlı-Safevi ilişkilerinin gerginleşmesinin arka planını oluşturuyordu. 1416 yılına baktığımızda her ne kadar başarısız da olsalar bazı isyan girişimlerinin(Simavnalı Bedreddin, İbni Kadi ve yandaşlarının) yapıldığını görmekteyiz. Bu isyanın yandaşlarından bazı Türkmenler Safevilere gönüllü katıldı, geri kalanları ise iki devlet de kendi tarafına çekmeye çalıştı. Bu iki devlet de Türkmenleri kendi yanlarında tutabilmek ve durumu meşrulaştırmak için din adamlarından destek arayışlarına gitmişlerdi. Ancak yine de gelinen nokta Osmanlı-Safevi ilişkilerinin kızışması oldu. İlerleyen dönemlerde de devam eden bu anlaşmazlık iki devlet arasında önce sistemli bir barış politikası yürütmelerine engel oldu ardından askeri çatışmaların gerçekleşmesi aşamasına zemin hazırladı.[63]

1501 yılında Şah İsmail tarafından ortadan kaldırılan Akkoyunluların yerini Safevi Devleti aldı. Bu tarihten sonra İsmail'in genişlettiği sınırlar, kedisine komşu olan devletleri tedirgin ederek tehlikede hissetmelerine neden oldu. Çünkü yukarıda bahsedildiği üzere

[60]Harput'u da Alaüddevle'den aldı(1508-1509). Urfa'yı ise orada bulunan Memlük kuvvetlerinden savaşarak aldılar. Bkz. Gündüz, *age*, s.84-89; Sümer, *age*, s.27-31.
[61]Sümer, *age*, s.31
[62]Gündüz, *age*, s.100.
[63]HamidReza Mohammednejad, *Osmanlı-Safevi İlişkileri(1501-1576)*, Ankara Üniversitesi Sosyla Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Anabilim Dalı (Doktora Tezi), Ankara 2015, *s.*140-141.

Kızılbaşlılardan oluşan mürit ve askerler şahlarına Mehdi, gözüyle baktıklarından kendilerini tereddütsüz onun yoluna feda etmekten çekinmezlerdi. İsmail'in atalarının intikamını almaya çalışması ve kendi devletini kurma dönemleri II. Beyazid'in egemenlik dönemine denk gelmektedir.[64] Safevi Devleti kurulduktan sonra iki devlet saraylarına elçiler göndererek birbirlerini resmen tanımak istediler. Nitekim, 1502-1503 yılında Osmanlı'nın altı dış ülkeden kabul ettiği elçilikler arasında Safevi Devleti'nin de elçisinin bulunması[65] ve 1504-1505 yılında padişah elçi heyetini hediyeler ve bahşişlerle İsmail'in sarayına göndermesi birbirlerini tanımak istediklerine işarettir. Böylelikle karşılıklı gönderilen elçilerle iki devlet aralarındaki ilişkiyi resmen başlattı diyebiliriz. Sultan Beyazid'in, Safevi sarayına gönderdiği elçi heyetiyle beraber İsmail'e verilmek üzere iki tane de mektup yazdığına dair bilgiler bulunmaktadır.[66] İkili arasında gelişen bu ilişkiden sonra mektuplaşmalar devam etti.[67] İki devletin aralarında geliştirdiği bu barışçıl politika zaman zaman küçük olaylarla sekteye uğrasa bile yine de politikalarından vazgeçmeyip büyük bir gerginliğin ortaya çıkmasına engel olmuşlardır. Ancak ilerleyen tarihlerde Osmanlı'nın kendi içinde verdiği mücadeleler, Şahkulu İsyanı'nın ortaya çıkmasıyla Anadolu'da meydana gelen karışıklıklar iki devletin arasının açılmasına neden oldu.[68]

2.2. Şahkulu İsyanı ve Osmanlı Devleti

1510-1511 tarihlerinde yukarıda da değinilen Şahkulu İsyanı meydana geldi. Safevi Devleti'nin müritlerin sayısını artırmak için Anadolu'ya gönderdiği halifelerden olan Şahkulu, Teke'nin bir köyünde dünyaya gelmişti ve hem devletin kurulmasında hem de devletin önemli aşamalarında bizzat yer almıştır.[69] Kendisinin çıkardığı bu isyana çok sayıda insanın katıldığını görmekteyiz.[70] Büyük tahribatlara yol açan bu isyana yönelik Yavuz Sultan Selim, Erzincan ve Bayburt'a kadar Safevi topraklarına akınlar düzenledi.[71] Gerçekleştirilen isyanın temel amaçlarından biri de Osmanlı'nın yıkılmasını istemeleriydi.[72]

---

[64]Oktay Efendiyev, XIII. Türk Tarih Kongresi, TTK., Ankara 4-8 ekim 1999, s.89-90.
[65]Dedeyev, *agm*., s.127
[66]Bu mektupların birinde kendisine "Emir" diye hitap etiğini ve kazandığı zaferlerden dolayı onu kutladığını, diğer mektubunda ise İsmail'e daha dostane ve sıcak bir yaklaşımla devlet olarak izlediği politikasının yanlış olduğunu ve böyle davranmaya devam ederse kendi devletinin de çok fazla ayakta kalamayacağını, insanları katletmek yerine huzura, adalete ve iyi yaşamaya davet etmesi gerektiği konusunda nasihatler vermektedir. II. Beyazid'in bu dostane yaklaşımla yazdığı mektupta ikilinin arasındaki ilişkinin ilk zamanlarda iyi bir şekilde başladığına işaret etmektedir. Bkz. Dedeyev, *agm,* s. 93.
[67]Dedeyev, *agm*, s.93-95.
[68]Dedeyev, *agm*, s.95.
[69]Feridun Emecen,''İhtilalci Bir Mehdilik Hareketi mi? Şahkulu Baba Tekeli İsyanı Üzerine Yeni Yaklaşımlar'', *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan,* (ed. Adem Koçal, Zeynep Berktaş), Timaş Yay., İstanbul 2015, s.522; Sümer, *age*, s.33.
[70]Gündüz, *age*, s.102.
[71]Kütükoğlu *age,* s.3.
[72]Sümer, *age*, s.33.

İnsanlara sürekli duymak istedikleriyle yaklaşan İsmail, mürit sayısını bu politikayla artırmada başarılı oldu.[73] Erdebil'e gerçekleşen göçlere ilk olarak karşı çıkan Osmanlı, daha sonra İsmail ile aralarında gerçekleşen mektuplaşmalar sonucunda, halkın Erdebil'de ziyaretlerini yaptıktan sonra tekrar Anadolu'ya geri gelmeleri şartıyla Anadolu halkının Erdebil'e gitmesine izin verdi.[74] II. Beyazid tahtta olduğu dönemde Kızılbaş sûfîlerinin(özellikle Tekeli'de bulananlar) İsmail'e olan bağlılıklarını görünce tedbir amaçlı onları sürgüne yollayarak ziyaret kısıtlamasında bulundu. Osmanlı'nın kendince almış olduğu tedbirler karşısında Tekeli bölgesindeki halk, Osmanlı'nın kendi yaşamlarını alt üst ettiklerini düşünerek, Şahkulu'nun da etkisiyle, böyle bir isyanın ortaya çıkmasına yardımcı oldular.[75] Anadolu'da ve Osmanlı Devleti'nde meydana gelen gelişmeleri fırsata çeviren Şahkulu isyan hareketine başladı.[76] Şahkulu Antalya bölgesinde topladığı yaklaşık on beş bin mürit ile birlikte Karaman'a gitti. Daha sonra İran'a giderken Osmanlı güçleri tarafından bozguna uğratıldı(1511).[77] Güçlükle bastırılan Şahkulu İsyanı'ndan sonra Osmanlı Devleti gerek siyasi gerekse de sosyo-ekonomik olarak zor bir sürece girdi.[78]

Yavuz Sultan Selim henüz Trabzon'daki sancağında valiyken İsmail'in hedefinin ne olduğunu kestirmiş ve babasını bu konuda uyarmasına rağmen II. Beyazid'in İsmail ile olan barışçıl politikasını devam ettirme isteğindeydi. Bunun üzerine babasını ve kardeşlerini güç kullanarak devre dışı bırakan Sultan Selim zaman kaybetmeden tahta oturdu.[79] Siyasette sert mizaçlı ve mantıklı hareket eden Yavuz Sultan Selim, Anadolu'da Şiiliğe meyilli olanları ve Safevilere destek verenleri, devlet yapısını tehlikeye atacakları gerekçesiyle cezalandırmaktan kaçınmadı. Safevi tehlikesinin farkında olan Selim, babası II. Beyazid gibi barışçıl bir politika izlemeyip, Safevilere askeri müdahaleyle karşılık veren ilk Osmanlı padişahı oldu.[80]

Yönetime geçen Yavuz devlette, Safevi propagandalarından dolayı, meydana gelen sosyal, idari ve ekonomik bozulmaları tekrar düzene koymak üzere dönemin bilginlerinden rapor hazırlamalarını istedi.[81] Safevi tehlikesini tamamen ortadan kaldırmak için de Şeyhülislamdan fetva alma yoluna gitti.[82] Alınan fetvadan sonra birçok Kızılbaş'ı ortadan kaldırdı. Taraftarlarının başına gelenleri haber alan İsmail de 1513'te harekete geçerek

[73]Ümit Erkan, *16. Yüzyılda Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları,* Araştırma Yay., Ankara 2016, s.138.
[74]Sümer, *age*, s.25-26; Mohammednajer, *agt*, s.223-224; Dedeyev, *agm*, s.128.
[75]Mihriban Artan, ''Osmanlı Kaynakları Çerçevesinde Şahkulu Ayaklanması'nın Sebepleri'', *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi,* 2019, s.292.
[76]Emecen,''İhtilalci Bir Mehdilik Hareketi mi? Şahkulu Baba Tekeli İsyanı Üzerine Yeni Yaklaşımlar'', s.529-530.
[77]Sümer, *age*, s.33; Gündüz, *age*, s.102; Emecen,''İhtilalci Bir Mehdilik Hareketi mi? Şahkulu Baba Tekeli İsyanı Üzerine Yeni Yaklaşımlar'', s.532; Mohammednajer, *agt*, s.254-259.
[78]Dedeyev, *agm*, s.130.
[79]Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969, s.1-20.
[80]Mohammednejad, *age*, s.263.
[81]Tansel, *age*, s.20-27.
[82]Mohammednejad, *agt*, s.267.

Osmanlı'nın sınır şehirlerine sızıp buraları yakıp yıkmaya başladı. Sultan Selim de Mart 1514'te hazırlıklarını bitirip savaşmak üzere Fiyaçayırı'nda ordugâhını kurdu. Daha sonra ordusuyla beraber hazırlıklarını tamamlayıp İran yoluna koyuldular. Bunu haber alan İsmail o sırada İsfahan'da bulunmaktaydı. Kendisi Tebriz'e geçerken Diyarbakır'a da Ustaclu Han Muhammedi, orduya katılması için, gönderdi.[83] Sultan Selim Çaldıran Ovası'na vardığında Safeviler'den gelen ilk hareketle iki devlet 23 Ağustos 1514'te savaşmaya başladılar. Aynı günün akşamına kadar süren savaşta, Şah İsmail yaralı bir şekilde savaş meydanını terk ederken ordusu da kısa bir süre sonra dağıldı.[84]

2.3. Diyarbakır ve Çevresinin Safeviler'den Alınması

Diyarbakır, Osmanlı ve Safevi sınırlarında bulunan önemli bir şehirdi. Osmanlı'nın burayı ele geçirmesi, İran coğrafyasına karşı askeri bir üs oluşturacağı bakımından oldukça önemli bir konumdaydı.[85] 1512 yılında tahta çıkan Yavuz Sultan Selim 1520 yılına kadar, yani tahttan inene kadarki dönemini, Doğuya, Memlûk ve Safevi üzerine seferler düzenleyerek geçirdi. Çaldıran Ovası'nda Safevilerle savaşan Yavuz Sultan Selim, Safevileri yenilgiye uğrattıktan sonra tamamen ortadan kaldırmak amacıyla ikinci bir sefer daha yapmak istediyse de bunun uygun olmadığını düşünerek Amasya'daki kışlağına geçti. Çaldıran zaferinden sonra İdris-i Bidlisi'yi Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı'ya katılmasını sağlaması için görevlendirdi. Bu bölgede yaşayan halkın da İsmail'in zulmünden bıkması ve Osmanlı'ya destek vermesi İdris-i Bidlisi'nin faaliyetlerine yardımcı oldu. Çaldıran Savaşı'ndan sonra Kemah'ın düşmesi Safevilerin askeri güçlerini önemli ölçüde zayıflattı.[86] İdrisi Bidlisi, Urmiye Gölü'nden Malatya ve Diyarbakır'a kadar uzanan bölgenin ümerasını Safevilere karşı kışkırtıp Osmanlı sultanına biat etmeleri için bölgeye gönderildi.[87] Burada mahalli emirliklerle irtibata geçti. Emirliklerin hemen hemen hepsini(Halid Beg dışında) ikna edip Yavuz Sultan Selim'e biat etmelerini sağladı.[88] Bu Kürt emirlikleri Osmanlı'yı destekleyerek, Osmanlı ile birlikte Safevilere karşı mücadele ettiler.[89] İdrisi Bidlisi'nin faaliyetleri ve propagandası Amid yani Diyarbakır halkına Safevilere karşı ayaklanma ve direnme gücü verdi.[90] Ayaklanan Amid ahalisi, şehirde bulunan Safevi

[83]Gündüz, *age*, s.126.
[84]Gündüz, *age*, s.131; Tansel, *age*, s.31-60.
[85]Mehmet Bulut, *356 Nolu Diyarbakır Şer'iye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1217-1218/M.1803-1804)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Yüksek Lisans) Tezi, Diyarbakır 2013, s.13; Özcoşar, *agt*, s. 4.
[86]M.M. İlhan, *Amid(Diyarbakır),* Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 2000, s.73-75.
[87]Bulut, *agt*, s.15; İlhan, *age*, s.75-76; Nejat Göyünç, ''Diyarbakır'ın İlk İdari Taksimatı'', *T.D.* sayı: 23, 1969, s.15.
[88]Korkmaz, *agt,* s.25; İlhan, *age*, s.75; Bulut, *agt*, s.15
[89]Bulut, *agt*, s.15.
[90]İlhan, *age*, s.78.

kuvvetlerinin bir kısmıyla çatışıp öldürürken bir kısmını da şehrin dışına çıkardılar.[91] Şah İsmail, bölge halkının Sultan Selim'e biat etmesi üzerine, Çaldıran Savaşı'nda ölen Ustacluoğlu Mehmed Han'ın kardeşi olan Karahan'ı Diyarbakır'a gönderdi ve şehri kuşatmasını sağladı.[92] Şah İsmail'in Amid üzerine gönderdiği beş bin kişilik ordu burayı muhasara altına aldı.[93] Ancak halk şehri teslim etmeyi reddederek mahalli emirlerden ve İdrisi Bidlisi'den yardım talebinde bulundu. Amid şehri yaklaşık altı ay boyunca muhasara altında kaldıktan sonra[94], Şah İsmail'e mahalli emirlerin Sultan Selim'e boyun eğdikleri ve yardımda bulunacakları haberi gönderildi. Şah İsmail ise bu habere cevap olarak Amid'e Kurd Beg komutasında bir kuvvet gönderdi. Bu kuvvetin hareketinden haberdar olan İdrisi Bidlisi, Bidlis emiri Şerefeddin'e ve Hizan, Mekes, Şirvan ve Sasun emirlerine haber göndererek hiç zaman kaybetmeden kuvvetlerini Ahlat'da toplamaları için talimatta bulundu.[95] Verilen talimat üzerine 4000 kişilik bir ordu Safevi kuvvetlerini Erciş yakınlarında yakalayıp savaş başlattılar. Savaşta büyük kayıplar veren Safeviler geri çekildiler (1515).[96] Daha sonra 1517'de Bıyıklı Mehmed Paşa komutasındaki ordu, Mardin'in Koçhisar Kazası yakınlarında Safevi ordusunu köşeye sıkıştırıp kesin yenilgiye uğrattı ve Karahan da bu çatışmada ele geçirilip öldürüldü.[97] Böylece Diyarbakır Osmanlı egemenliğine geçmiş oldu. Muhasara sırasında zarara uğrayan şehrin surları kısa sürede tamir edildi[98] ve şehre bir Osmanlı garnizonu yerleştirildi. Bölge fethedildikten sonra beylerbeylik olarak Bıyıklı Mehmed Paşa'ya tevcih edildi. Merkezi Amid olarak belirlenen Diyarbakır, Osmanlı'nın en büyük beylerbeyliklerinden biri olarak ihdas edildi.[99]

Diyarbakır'ın Osmanlı Devleti'ne geçmesi sayesinde, Safeviler sürekli tehdit altında tutuldular. Safeviler üzerine yapılan seferlerde burası hem bir hareket üssü hem de bir kışla olarak kullanıldı. Bu tarihten itibaren, özellikle de Kanuni'den sonra burası, Doğu seferleri için sıklıkla kullanılan bir askeri üs olma niteliği de kazandı. Nitekim Kanuni, 1535'te birinci İran seferinden döndüğünde, sınırları yeniden düzenlemek amacıyla Amid'e uğramış ve burada bir gün kalmıştı. Yine kendisinin, 1549 ve 1553 yıllarında İran'a sefere giderken buraya uğradığı bilinmektedir.[100] 1610 yılında Veziriazam Kuyucu Murad Paşa İran seferi dönüşünde ordusuyla beraber kışı burada, Diyarbakır'da, geçirdiler. 1635'te IV. Murad döneminde İran seferine çıkan

[91]Özcoşar, *agt*, s.4.
[92]Korkmaz, *agt*, s.26; İlhan, *age*, s.78; Özcoşar, *agt*, s.4.
[93]Beysanoğlu, *age*, s.517.
[94]İlhan, *age*, s.78-79; Korkmaz, *agt*, s.26.
[95]İlhan, *age*,79; Joseph V. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, (Terc. Mehmet Ata), C. III, İstanbul, s.155.
[96]İlhan, *age*, s. 79; hammer, *age*, s.155.
[97]Korkmaz, *agt*, s.26.
[98]Hammer, *age*, s.157.
[99]İlhan, *age*, s.85-86.; Diyarbakır'a Osmanlı hâkim olduktan sonra burada görev yapmış olan yöneticiler ve görevliler hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. İbrahim Yılmazçelik, '' Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)'', http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt10/sayi1/233-288.pdf (Erişim Tarihi: 28.06.2021), s.243-251.
[100]Özcoşar, *agt*, s.4; Korkmaz, *agt*, s.26.

Veziriazam Mehmed Paşa'nın ordusu yine Diyarbakır'da kışı geçirmek için konakladılar. IV. Murad, 1638'de Bağdat seferine hareket ederken burada dokuz gün, seferden dönüşünde ise yetmiş gün kaldı.[101]

Çaldıran Savaşı'nın ardından tarihler 1515'i gösterdiğinde Safevilere karşı gerçekleştirilen savaş sonucunda Diyarbakır Osmanlı hâkimiyetine girdi. Burası ele geçirildikten sonra Doğu Anadolu bölgesinin önemli bir merkezi haline getirilerek, Doğu'ya yapılan seferlerde merkez üs olarak da kullanıldı.[102] Osmanlı, hâkimiyetine aldığı Diyarbakır'ı idari teşkilat bakımından beşinci büyük eyalet olarak belirledi ve buranın beylerbeyliğini 4 Kasım 1515 yılında Bıyıklı Mehmed Paşa'ya tevcih etti.[103] Diyarbakır Eyaleti[104] doğuda Van, kuzeyde Erzurum, batıda Sivas, güneyde Rakka ve Musul eyaletlerinin çevrelediği oldukça geniş bir alanı kapsamaktaydı. 1515 yılında Diyarbakır'ın ilk idari teşkilatlanması merkezi Amid olan 34 sancaktan oluşmaktaydı.[105] Oldukça geniş bir alanı kapsayan Diyarbakır'ın sancakları şunlardı:

Tablo 2.1. 1515 yılında Diyarbakır'a bağlı olan sancaklar

Amid	İsbir	Palu	Bidlis	Çapakçur
Ruha	Eğil	Süleymaniye	Hizan	Heytan
Çemişgezek	Aşiret ve Ulus	Hacuk	Kemah	Arabgir
Bayburd	Hızo	Çermik	Cere	Genç
Harput	Sason	Atak	Ergani	Kığı
Muzul	Siverek	Birecik	Hısn-ı Keyfa	Posadi
Sincar	Berdinç	Fusul	Cezire	

Diyarbakır'ın ilk idari teşkilatlanmasına baktığımızda bütün Doğu Anadolu bölgesini içine alan oldukça geniş bir alana sahip olduğunu görmekteyiz.[106] Diyarbakır 1517-1518 yılında on iki sancaktan(Amid, Mardin, Sincar, Beriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapgir, Kiği ve Çemizkeze olmak üzere) oluşmaktaydı.[107] Nejat Göyünç'ün makalesine

[101]Korkmaz, *agt*, s. 26-27.
[102]İbrahim Yılmazçelik, ''XIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması'', http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/25/151.pdf (Erişim Tarihi: 28.06.2021). s.218.; Zikrullah Aykaç, 312 Nolu Diyarbakır Şer'iye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1298 - 1300/ M. 1881 - 1883), Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Van 2013, s.17-18.
[103]Nejat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin ilk İdari Taksimatı", *İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi,* Sayl:23 Mart 1969, s.24-26; M. Halil Yinanç, «Diyarbekir", *The Encylopediaoj İslam,* Volume II. Leiden, 1983, s.345.
[104]16. Yüzyıldaki Diyarbakır Beylerbeyliği'nin idari yapısı dikkate alınıp günümüzdeki idari yapıyla karşılaştırıldığında genel olarak Mardin, Bingöl, Siirt, Elazığ ve Şanlıurfa şehirlerini kapsamaktaydı. Bkz. Bulut, *agt*, s.15-16.
[105]Yılmazçelik, *agm*, s.218.
[106]Yılmazçelik, *agm*, s.218
[107]İlhan, *age*, s.85-86; Abdulvahap Yıldız, 133/315 Nolu Şer'iye Siciline Göre(1135/1722-1213/1798) Yıllarında Amid(Diyarbakır) Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anadalı,(Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1994, s.25.

baktığımız da ise 1520 yılında Diyarbakır'a bağlı 37 tane sancağın olduğunu görmekteyiz.[108] 1520 yılında Diyarbakır'a bağlı olan sancaklar şu şekildedir:

Tablo 2.2. 1520 yılında Diyarbakır'a bağlı olan sancaklar

Kara Hamid(Amid)	Bayburt	Birecik	Bidlis	Haytan	Aşiret ve Ulus
Kemah	Kiğı	Eğil	Fusul	Zeriki	Genc
Harbut	Çemizgezek	Çermik	Sason	Musul	
Ruha[109]	Hizo	Hısn-ı Keyf	Cezire	Çüngüş	
Arapgir	Atak	Cere	Hizan	Poşadi	
Ergani	Palu	Çapukçur	Siverek	Hacük	
İspir	Süleymaniyan	Hilvan	Berdinç	Sincar	

Tablodan da anlaşıldığı üzere, Diyarbakır beylerbeyliği Musul, Bitlis ve Sincar bölgelerini de kapsamaktadır.[110] 1515 yılına ait olan Tablo 2.2'de ve 1520 yılına ait olan Tablo 2 ile karşılaştırıldığında 1520 yılına ait olan tabloda Diyarbakır eyaletinin sancaklarında bir artış yapıldığı görülmektedir. 1520 yılında Diyarbakır eyaletine eklenen sancakların Hilvan, Arapgir ve Zeriki olduğunu tespit edebilmekteyiz. Tarihler 1747'yi gösterdiğinde ise Diyarbakır beylerbeyliğinin idari teşkilatlanmasında tekrar değişimlerin gerçekleştirildiğini görebilmekteyiz. Önceki yıllarda eyalete bağlı olan sancak sayısının azaldığı ve bazı yeni sancakların eyalete bağlandığını görmekteyiz. Söz konusu bilgiler aşağıda tablolaştırılmıştır.

Tablo 2.3. 1747 yılında Diyarbakır'a bağlı olan sancaklar[111]

Amid	Ergani	Çüngüş	Çermik
Siverek	Tilbesimi	Savur	Salat
Birazi	Atak	Tercil	Meyafarikin
Bakos Boşat	Mihrani	Çıska	Mardin
Hısnkeyf	Hani	Siirt	Eğil
Çapakçur	Kaza-yı Karakeçülü	Birecik	
Maden	Musul-i Atik ve Cedid	Kulp	

Tablodan yola çıkarak 1747 yılında Diyarbakır eyaletine bağlı olan sancak sayısının 26 tane olduğu anlaşılmaktadır. Sancak sayısında önceki tarihlere nazaran azalma meydana gelmiştir. Ayrıca Birazi, Bakos Boşat, Maden, Tilbesimi, Mihrani, Hani, Kaza-yı Karakeçülü, Savur, Tercil, Çıska, Siirt, Kulp, Salat, Meyafarikin ve Mardin sancaklarının Diyarbakır'a bağlandığını önceki tabloda Diyarbakır'a bağlı olan bazı sancakların ise çıkarıldığını görmekteyiz. Bu tarihte Diyarbakır'a bağlanan yeni sancaklar önceki tabloda yer almamaktadır.

[108]Göyünç, *agm*, s.26-28.
[109]Bugünkü Urfa.
[110]Detaylı bilgi için bkz. Göyünç, *agm*, 28-29.
[111]Yılmazçelik, *agm*, s.222-223.

Yılmazçelik'e göre bu tarihten önce bu sancaklar henüz birer köylerdi. 18. yy.'da birer sancak haline gelerek Diyarbakır'a bağlandı.[112]

2.4. Osmanlı-Safevi Münasebetleri

II. Beyazid döneminde başlayan Osmanlı-Safevi ilişkileri, padişahın izlemiş olduğu barışçıl politikadan dolayı, başlangıçta iyi olmasına rağmen Yavuz Sultan Selim'in Safevilerin Anadolu'daki faaliyetlerini tehlikeli bulmasıyla iki devlet arasındaki bu iyi ilişkiler bir süre sonra yerini bozguna, savaşa ve bazen çözüm olmayan anlaşmalara bıraktı. Sultan Selim döneminde bozulmaya başlayan ilişkiler, oğlu olan Kanuni Sultan Süleyman döneminde de genellikle aynı sebeplerden dolayı bu şekilde devam etti. Kanuni Sultan Süleyman her ne kadar babasının izlemiş olduğu Doğu politikasını sürdürmek istemese de İsmail'in yerine geçen oğlu Tahmasb'ın[113], Osmanlı sınırlarına akınlar düzenlemesi ve Anadolu'da propaganda yapması Sultan Süleyman'ı Doğuya yönelmeye mecbur bıraktı. Böylelikle Batı'yla barış anlaşmalarını sağlayan Sultan Süleyman, Doğu seferlerine yönelmeye başladı. Irakeyn Seferi olarak da bilinen Doğu'ya yönelik bu sefer, ordunun en uzun süreli seferlerinden biridir.[114] Yapılan bu seferlerin ilki 1533-1534 yıllarında diğerleri 1548-1549 ve 1552-1554 yıllarında gerçekleştirilmiştir.[115] Osmanlı ordusunu ve padişahını oldukça yoran uzun sefer yolculukları istenilen sonuca yani Safevi Devleti'ni ortadan kaldırma emeline ulaşamamıştır. 1533 yılında başlayan Irakeyn Seferleri 1554-55 yılına kadar yani iki taraf arasında Amasya Anlaşması'nın imzalanmasına kadar devam etti.[116]

Yapılan antlaşma Tahmasb'ın ölümüne kadar yani 25 yıl süren bir anlaşma oldu.[117] Antlaşma sürecine kadar, Kanuni Sultan Süleyman üç defa Irak-ı Acem(bugünkü İran) ve

---

[112]Yılmazçelik, *agm*, s.223.

[113]Feridun Emecen, '' Irakeyn Seferi'', *TDV, İ.A., C.19,* İstanbul, 1999, s.116.

[114]Emecen, '' Irakeyn Seferi'', *İ.A., C.19*, s. 116.

[115]Remzi Kılıç, ''Fatih Devri(1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri'', *Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı 14 Yıl,* 2003/1, s.95-118.; Emecen, ' Irakeyn Seferi'', İ.A., C.19, s.116.

[116]seferlerin tek olumlu sonucu Bağdat'ın alınması ve Erzurum, Kemah ve Bayburt'u içine alan yeni bir beylerbeyliğinin kurulmasıyla Osmanlı hâkimiyetinin sağlanmış olmasıydı. Uzun bir süre daha böyle devam eden kovalamaca, yak, tahrip ve et kaç süreci iki tarafında yorulmasına ve bir barış anlaşmasının yapılmasını olası hale getirdi. İklim şartlarından dolayı Nahçivan'dan Erzurum'a gelen Osmanlı ve ordusu kışı burada geçirme kararı aldılar. Erzurum'da oldukları sırada Şah Tahmasb'ın Kaçar Şahkulu adındaki elçisi gelerek Şah'ın kendisiyle ateşkes yapmak istediğini iletti. Bunun üzerine uzun zamandır sonuç veremeyen bu yorucu seferlerin artık son bulması için Sultan Süleyman Safevilerin bu isteğini kabul etti (26 Eylül 1554). Bkz. İlhan Şahin, Feridun Emecen, ''Amasya Antlaşması'', *TDV, İ.A., (DİA), C. III*, İstanbul 1991, s.4.; Emecen, ' Irakeyn Seferi'', İ.A., C.19, s.117.

[117]Şah mektubunda Kanuniye iyi ilişkiler kurulmasından, hac vazifelerini yerine getirecek olan hacıların rahat bir şekilde Osmanlı topraklarından geçmesi konusunda müsaade etmelerini rica etmekteydi. Şahın bu mektubuna iyi yaklaşım gösteren Kanuni de Teberralliğin engellenmesini ve karşı taraftan herhangi bir saldırı olmadığı sürece Osmanlı'dan herhangi bir çatışmaya davet çıkarmayacağı gibi maddeleri içeren isteklerinin dile getirildiği bir mektubu göndermede gecikmedi. (Bu antlaşmayla beraber Osmanlı hâkimiyetinde olan Bağdat, Şehrizor, Basra, Van, Bitlis, Erzurum, Kars ve Atabegler safeviler tarafından kabul edildi). Bkz. Şahin, Emecen, ''Amasya Antlaşması'', s.4.

Azerbaycan'a sefer edip, Irak-ı Arabı (bugünkü Irak) da Osmanlı'ya bağladı. Devletler arasında imzalanan bu ateşkes anlaşması 1578 yılına kadar iki devlet tarafından da itinayla yürütüldü.[118] Kanuni ve Şah Tahmasb arasında yapılan Amasya Anlaşması (1 Haziran 1555) savaş ortamının durulmasını sağladı. Antlaşma ile var olan barış ortamının II. Selim döneminde de devam ettiğini görmekteyiz. Sultan II. Selim tahta kendisinin geçtiği haberini Şah Tahmasb'a bir mektup yazarak bildirmiştir. Şah, sultanın bu mektubunu keyifle karşılayıp, kendisi de mektup yazarak hediyeler göndermiştir.[119] Kendisi bu mektupta padişaha ve vefat eden babasına iyi dileklerde bulunmakta ayrıca Amasya Antlaşması'nın yenilendiğini ve barış içinde kalacaklarına da değinmektedir. Bu karşılıklı mektuplaşmalarla Osmanlı-Safevi ilişkileri sağlamlaştırıldı. Şah Tahmasb Osmanlı ile arasındaki ilişkinin bozulmaması için elinden geleni yapıyordu.[120] İkili arasında var olan bu anlaşma II. Selim'in vefatından (1574) sonraki döneme kadar da devam etti.[121] II. Selim'in vefat etmesi üzerine III. Murad 22 Aralık 1574'te resmen tahta oturup padişahlığını ilan etti. Tahmasb üzerine düşeni yerine getirip, babasına yaptığı gibi III. Murad'ın da padişahlığını bir mektup ve bolca hediyeler göndererek kutlamayı ihmal etmedi.[122] Ancak 1574 yılında Tahmasb'ın hastalanmasıyla hanedanda taht mücadeleleri başladı.[123] III. Murad ve devlet erkânı, Tahmasb'ın ölümünü ve sonrasında meydana gelen olayları yakından takip etmekteydiler. Bu yakın takip üzerine Serhad Beylerine kale, asker ve askeri teçhizatların güçlendirilmesi, Safeviler tarafından mevcut olan barış ortamı korunursa aynı şekilde kendilerinin de bu ortamı korumaları, onlar kendi toprağından Osmanlı toprağına tüccarların gelmesine müsaade ediyorsa, Serhad beylerinin de aynı müsaadeyi sağlamaları, şayet aksisi olursa kendilerinin de aynı tavrı takınmaları gerektiği konusunda, tedbir amaçlı bazı hükümler gönderildi. Osmanlı hükümetinin Sancak beylerine verdiği bu tembihlerden bir süre sonra İran'ın anlaşmaya uymadığını gösteren farklı olayların da meydana geldiğini görmekteyiz.[124] Safevi Devleti'nde II. İsmail döneminde meydana gelen bu olaylar Osmanlı'yı kendi bütünlüğünü korumaya sevk etti. 1578 yılında II. İsmail'in de, hanedan içerisinde meydana gelen karışıklıklardan dolayı, katledilmesi üzerine Osmanlı, kendi güvenliğini korumak adına harekete geçmeye karar verdi. Bu kararın verilmesiyle Doğu'da bulunan Serhad Beylerine haber göndererek Şah Tahmasb döneminde yürütülen barış anlaşmasına oğlu olan II. İsmail'in uymadığı İran'a giden Kürt beylerini kendi topraklarında tutmak için onlara topraklar vererek

[118]Kütükoğlu, *age*, s.4.
[119]Kütükoğlu, *age*, s.5.
[120]Nitekim İnebahtı Deniz Savaşı(1571)'nda Venedikliler Safevilere elçi göndererek Osmanlı Devleti'ne karşı bir askeri anlaşma yapmak istediklerini belirttiler. Buna karşılık olarak da daha önce Şah'ın himayesinde bulunan Diyarbakır ve Bağdat'ın geri alınacağını belirttiler. Ancak Tahmasb Osmanlı ile sağladığı bu barış ortamını tehlikeye atmak istemeyip bu isteklerini reddetti. Bkz. Tufan Gündüz, ''Tahmasb'', *TDV İ.A., C. 39.,* s.415.
[121]Bekir Kütükoğlu, ''III.Murad''*, TDV İ.A., C. 31*., s.172.
[122]Kütükoğlu, ''III.Murad'', *TDV İ.A., C. 31*., s.172.
[123]Kütükoğlu, *age*, s.14-17.
[124]Kütükoğlu, *age*, s.18-20.

kendi tarafına çekmek istediği ve böylelikle anlaşmayı bozduğu bildirildi. Bu bildiriyle beraber eğer şahın ölümü doğruysa tahta kimse geçmeden önce İran'ın ele geçilmesi mümkün olan yerlerin alınması için harekete geçmeleri konusunda emir verildi. Serhad beylerine verilen emir üzerine Osmanlı, bu sırada İran tahtında bulunan I.Abbas'a savaş açmış oldu.[125]

Bu iki devlet arasında tekrar meydana gelen bu kaosun başka bir sebebi de Osmanlı Devleti'nin İran'ın (Safevi) egemenliğinde olan Azerbaycan, Şirvan ve Gürcistan'a hâkim olmak istemesiydi.[126] Taht mücadelesinde olan Safevilerin içinde bulundukları durumdan faydalanmak isteyen Osmanlı, isteklerini gerçekleştirmek için hazırlıklarına başladı. Osmanlı, Çıldır Gölü'nde ve Gürcistan'da gerçekleşen savaşta I. Abbasın ordusunu yenilgiye uğrattı. Elde edilen iki zafer üzerine Şirvan'daki şehirler de ele geçirildi (1579).[127] 1585 yılında Tebriz'in, 1588 yılında ise Gence'nin ele geçirilmesi üzerine karmaşa içerisinde olan Safeviler, Osmanlı ile barış yapmaya karar verdiler.[128]

II. İsmail'in ölümü üzerine Türkmen emirleri tarafından tahta çıkarılan I.Abbas, Safevi Devleti'ndeki çatışmaların yanı sıra devlete dışarıdan gelen tehlikelerin ciddiyetini kavradı ve bu doğrultuda tedbirler almaya başladı. Öncelikle devlet içinde sorun oluşturan Türk emirlerin etkisini azalttı ve devlete sorun oluşturan her kim varsa ortadan kaldırdı. Bunun yanında orduda düzenlemelere gitti ve Kızılbaşlıları sıkı yönetim altında tuttu. Herat'ı kuşatma altında tutan Özbekler, Safevi himayesinde olan Meşhed'i ele geçirmek için harekete geçtiler. Özbeklerin bu ilerleyişlerini durdurmak amacıyla ve devletin içinde bulunduğu kötü duruma son vermek isteyen I.Abbas, sınırlarının Kuzeybatı kesimini fetheden Osmanlılarla 1590 yılında barış ortamını sağlamak için Ferhad Paşa Antlaşması'nı imzaladı.[129] Osmanlı tarafından bu barışın kabul edilmesinin nedeni devletin uzun süredir savaşıyor olmasıydı. Yapılan bu savaşlar, devleti hem ekonomik yönden hem de askeri yönden bir çıkmaza sürüklemekteydi.[130] İmzalanan anlaşmada I.Tahmasb döneminde olduğu gibi Sünnilere karşı nefret ve düşmanlığın beslenmemesi ve buna mahal verilmemesi, iki tarafın da sahip olduğu topraklara herhangi bir saldırı ve tecavüzün yapılmaması, saldırıda bulunan asi kişi ya da kişilerin korunmaması, alınan esirlerin karşılıklı tesliminin yapılması gibi iki tarafın da barışı devam ettirebilmeleri açısından önemli maddeler yer almaktaydı.[131] Bunların yanında savaş boyunca Osmanlı'nın ele geçirdiği Azerbaycan, Dağıstan, Gürcistan ve Şirvan Osmanlı Devleti'ne bırakıldı.[132] I.Abbas, Osmanlı

[125]Kütükoğlu, *age*, s.20-24.
[126]Rudi Mathe, ''Saiklerin ve Sebeplerin Işığında 986-998/1578-15900 Tarihli Osmanlı-Safevi Savaşı'', *Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, (çev. İlker Külbilge), Sayı IV/2*, Aralık 2018, s.125.
[127]Kütükoğlu, *age*, s.55-70.
[128]Bekir Kütükoğlu, 'III.Murad'', *TDV İ.A., C. 31*., s.172-174.
[129]Faruk Sümer, ''I. Abbas'', *TDV İ.A., C. I,* İstanbul 1988, s.17-18.
[130]Kütükoğlu, *age*, s.194-196.
[131]Kütükoğlu, *age*, s.197.
[132]Özer Küpeli, *Osmanlı- Safevi Münasebetleri(1612-1639),* Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), İzmir 2009, s.97.

Devleti ile yaptığı bu anlaşmadan sonra, Özbekleri durdurmak ve kendi devletinde bulunan karmaşaya son vermek için yoğun bir çaba içerisine girdi. Zayıflamış olan siyasi otoritesini güçlendiren Şah Abbas, Horasan tarafına giderek burada bulunan bazı yerleri (Meşhed, Herat, Nisabur) aldı. 1600'de ise tekrar buraya bir sefer düzenleyerek topraklarını Ceyhun'a kadar genişletti.[133] Şah Abbas, daha sonra sefer yapmak için karışıklık içinde olan Osmanlı Devleti'ne yöneldi. Bilindiği üzere bu sıralarda Osmanlı Devleti Batı'da Avusturya ile mücadele (1595) verirken Anadolu'da ise Celali İsyanların ile meşguldü. Bunların yanı sıra kötü bir ekonomiye de sahipti.[134] Devletin bu durumundan yararlanan şah, Osmanlı'nın kendisinden aldığı toprakları geri almak için sefer hazırlıklarına başladı. Almış olduğu kararda başarılı olabilmek için ayrıca müttefik arayışlarına giren Şah Abbas'a Avrupalı devletlerden ve papadan destek geldi.[135]

1603 yılında ilk seferinde Tebriz'i ele geçirdi.[136] I.Abbas'ın 1603 yılında başlattığı savaş, III. Murad'ın vefatından sonra yani 1611 yılına kadar devam etti. Öyle ki barış teklifinde bulunan Osmanlı'nın teklifine olumlu yaklaşmayarak, İran'ın kaybettiği bütün toprakları geri alma isteğindeydi.[137] Söz konusu barışın İran topraklarını geri verirlerse olabileceğini belirten şahın bu isteği, her yıl Osmanlı'ya 200 top ipek verme karşılığında kabul edildi. Böylelikle 1612 yılında iki devlet arasında Nasuh Paşa Anlaşması imzalandı. Ancak yapılan antlaşma da uzun soluklu bir çözüm olmadı.[138] Yapılan anlaşmaya göre her yıl 200 top ipek göndermesi gereken İran'ın, üç yıl boyunca bu gereği yerine getirmemesiyle, Osmanlı Devleti ile olan anlaşmazlığı tekerrür etti.[139] İki devlet arasında 1616 yılında başlayan savaş sonrasında ise tekrar bir barış görüşmesine gidilerek 1612'de yapılan anlaşmanın (Nasuh Paşa Anlaşması) maddeleri dikkate alındı. Şah'ın iki yüz top ipekle mükellef olduğu şart ise 100 topa düşürüldü. Ancak yapılan anlaşma I. Ahmed'i tatmin etmeyince baharda İran üzerine tekrar sefer düzenleme kararı aldı. Bunun için Halil Paşa görevlendirildi. Sefer için hazırlıklara başlayan Halil Paşa, kışı Diyarbakır'da geçirip bahar mevsiminde ise İran üzerine yapacağı seferin planını oluşturdu. 12 Ekim 1617'de Diyarbakır'a varıldığında ise, ordu için seferde lazım olacak olan ihtiyaçlar depolandı. Halil Paşa ve ordusu Diyarbakır'da konaklarken merkezde de taht değişikliğine gidildi. 1617'nin 22 Kasım'ında vefat eden I.Ahmed'in yerine kardeşi olan I.Mustafa'nın padişahlığı ilan edildi(ancak bir süre sonra I.Mustafa'da tahttan indirilip yerine II. Osman geçecektir). Merkezde meydana gelen durumlardan dolayı Halil Paşa şahla barış yapmak istedi ancak kayda değer bir geri dönüş olmadı. Bunun üzerine Osmanlı ordusu İran topraklarına

[133]Sümer, ''I. Abbas'', s.18-19; Küpeli, a.g.t., s.97-98.
[134]Kütükoğlu, *age*, s.224-235.
[135]Nejad Nader, *XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri(1502-1590-1620)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı, (Doktora Tezi), Erzurum 1986, s.173-175.
[136]Nader, *agt*, s.176-183.
[137]Nader, *agt*, s.176-183.
[138]Küpeli, *agt*, s.47-50.
[139]Kütükoğlu, *age*, s.276-279.

girerek Tebriz'e kadar ilerledi. Tebriz'de şahı bulamadıktan sonra ise Erdebil'e doğru hareket ettiler. Ordu Erdebil'in batısında bulunan Serav'a geldiğinde Karaçay Han güçleri tarafından büyük bir baskın yedi (1618). Pol-i Şikeste (Kırık Köprü) olarak bilinen bu çatışmada Osmanlı ordusu büyük kayıplar verdi. Verilen kayıplardan sonra, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu diğer sorunlar, batı sınırında meydana gelen bazı karışıklıklar ve Lehistan üzerine yapılması düşünülen seferden dolayı Halil Paşa şahla barış anlaşması yapmak istediğini dile getiren bir mektup gönderdi.[140] 26 Eylül 1618 yılında iki devlet arasında Serav Antlaşması yapıldı.[141]

Serav Anlaşması'ndan sonra, iki devlet arasında 1623 yılına kadar barış ilişkileri kuruldu ve korundu. Osmanlı Devleti'nde merkezi yapının zayıflamasına neden olan olaylar meydana gelirken[142], bu olayları yakından takip eden Şah, Osmanlı'nın Safevi Devleti için tehlike oluşturacak güçte olmadıklarını düşünerek, Bağdat'ı geri alma düşüncelerine daldı.[143] Ardından Bağdat'ı almak için harekete geçti ve burayı ele geçirdi(13-14 Ocak 1624). Şah, bu başarısından sonra dur durak bilmeyerek, Musul, Kerkük ve Şehrizor'u da almak için sefer hazırlıklarını başlattı, Kerkük ve Musul'u neredeyse savaşmadan ele geçirdi. Ancak Musul altı ay sonra verilen mücadeleler sonucunda tekrar Osmanlı'ya geçti.[144] Yaşanan bu bütün gelişmeler sonucunda iki devlet arasında var olan barış günlerinin tekrar geride kaldığını ve çatışmaların yeniden yaşanmaya başladığını görmekteyiz. Bu sırada devleti uğraştıran ve sorun haline gelen bir diğer durum da Erzurum beylerbeyi olan Abaza Mehmed Paşa'ydı. Şahla iletişim kurup onun desteğini alan Abaza Mehmed, Osmanlı ordusuyla Kayseri yakınlarında karşılaşıp savaştılar. Bu savaştan sonra mücadeleyi kaybeden Abaza Mehmed savaş meydanından kaçarak Erzurum Kalesi'ne

[140]Küpeli, *agt*, s.53-65.

[141]Serav'da iki devlet arasında görüşülen barış müzakereleri sonucunda esirlerin karşılıklı olarak serbest bırakılacağı, Ahıska ve Bağdat kalelerinin Osmanlı'ya bırakılacağı, Şah'ın her yıl ödemekle sorumlu olduğu yüz ipek topu ve hediyelerin gönderileceği gibi maddeler konusunda konuşulup anlaşmaya varıldı. Bkz. Küpeli, *agt*, s.66-69.

[142]Tahtta bulunan II. Osman Doğu sınırında bulunan bu devletle iyi ilişkiler kurduktan sonra, Lehistan üzerine sefer yapma kararını uygulamaya koyarak 1621 yılında Lehistan üzerine yola koyuldu. Bu haberi alan Şah, kendisine iyi dileklerle dolu olan bir mektup göndermiştir. Lehistan seferinden istediğini başarıyı sağlayamayan II.Osman Hacca gideceğine dair karar almıştı. Ancak II.Osman'ın Hacca gitmeyeceğini başka amaçlarının olduğuna dair dedikodular dönünce zaten Kapukulu ile arası bozuk olan padişah, kararından dönmeyince bu birlikler tarafından isyan çıkarılarak katledildi(19 Mayıs 1622). Bkz.Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II,* Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2018, s.167-181.

[143]Buranın beylerbeyi Kum Yusuf Paşa adında biri olmasına rağmen, buranın bütün sorumluluğu ise buranın birçok kul ve azaplarına ağalık eden Bekir Subaşı'ndaydı. Bu ağa, farklı farklı yollar deneyerek malını, mülkünü ve gücünü artırma peşindeydi. Gücü çok fazla artan bu kişi, kimseyle mücadele etmekten kaçınmazdı. Bağdat'ın Beylerbeyi olan Yusuf Paşa ve diğer ileri gelenleri Bekir Subaşı'nın yaptıklarından bıkmaları sonucunda onu ortadan kaldırmayı düşündüler. İki taraf arasında meydana gelen mücadele sonucunda Bekir Subaşı galip gelerek kendisini paşa ilan etti ve merkeze kendisine paşa unvanı vermeleri konusunda bir mektup gönderdi. Bağdat'ta yaşanan bu olaylarla pek ilgilenemeyen merkez tarafından Bekir Subaşı'nın bu isteği reddedilerek bölgenin idaresi Diyarbakır Beylerbeyi'nden mazul Süleyman Paşa'ya verildi. Bkz. Küpeli, *agt*, s.78-90.

[144]Küpeli, *agt*, s.78-90.

sığındı.[145] Burada hazırlığını yapan Hafız Paşa daha sonra ordusunu alıp Diyarbakır'a (Cülek) gelerek burada bir süre bekledi (Mayıs 1625). Dört ay gibi bir beklemeden ve hazırlığın ardından Bağdat Kalesi'ne vararak burada saldırı pozisyonuna geçti. Üç aydan fazla süren savaş ortamında Osmanlı bir sonuç alamayınca, şahla uzlaşmak istediği haberini gönderdi. Ali Bey aracılığıyla yapılan bu görüşmede şahın Bağdat'ı vermeyeceğini dile getirmesi üzerine tekrar savaş başladı.[146] Osmanlı ve Safevi arasında tekrar başlayan savaştan sonra Osmanlı ağır yenilgi alarak Bağdat kuşatmasını kaldırdı(3 Temmuz 1626). Alınan yenilgiden sonra ordusuyla beraber Diyarbakır'a gelen veziriazam Bağdat seferinde yaşananları detaylı bir biçimde IV. Murad'a bildirdi. Padişah, baharda tekrar sefer yapılmasını ve bunun için en uygun yer olan Diyarbakır ya da Halep'te kalmalarını emretmiştir.[147]

Uzun zamandan bu yana Osmanlı Devleti'ni oyalayan ve Bağdat seferine odaklanmasını engelleyen Abaza Mehmed Paşa'nın isyanı hala durdurulamamıştı.[148] Bağdat üzerine yeniden yapılacak seferden önce Abaza Mehmed'in durumunu ele almak isteyen IV. Murad Halil Paşa'yı görevlendirdi.[149] Daha sonra bu durum için görevlendirilen Hüsrev Paşa, Abaza Mehmed üzerine yaptığı baskında başarılı olup onu affederek İstanbul'a götürdü(1628). İstanbul'a dönüldükten kısa bir süre sonra Osmanlı'yı yıllardır oyalayan Şah Abbas'ın vefat ettiği (19 Ocak 1629), yerine ise torunu Sam Safi (Mirza) geçtiği haberi geldi. Bu vefat üzerine Osmanlı, kendileri için oldukça değerli olan, Bağdat için yeni bir sefer yapma kararı aldı.[150] Bağdat seferi için görevlendirilen Hüsrev Paşa, 5 Ekim 1630 yılında kuşatmalarına başladı. Ancak burada başarı sağlamayınca seferi ertelemek zorunda kaldı(6 Eylül 1631). Bu karardan sonra Diyarbakır'a çekilen Hüsrev Paşa, başarısızlığını ve verdiği kayıpları telafi etmek amacıyla Şah Safi'ye barıştan yana olduğunu belirten bir mektup gönderdi. Hüsrev Paşa ile aynı düşüncelere sahip olan şah, bu konuda ona olumlu yanıt verdi(1631).[151] Son Bağdat seferinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi yapının zayıflamasına sebep olan sorunlar varlığını korurken, benzer durumlar Şah Safi devleti için de geçerliydi. Şah Safi'nin devletinde onun hükümranlığını tehlikeye atan bazı kişiler vardı.[152] Bunlarla olan mücadelelere Safeviler

[145]Daha sonra kışın yaklaşması üzerine ordusuyla beraber Tokat'a geçen veziriazam, baharın gelmesiyle beraber Bağdat seferi için burada hazırlıklarını yapıp dinlenmeye çekildi(1625). Bkz. İnalcık, *age*, s.193-198.
[146]Küpeli, *agt*, s.96-101.
[147]Küpeli, *agt*, s.101-106.
[148]İnalcık, *age*, s.200.
[149]Abaza Mehmed Paşa konusunu oldukça ciddiye alan Halil Paşa, onun üzerine uzun ve ciddi saldırılarda bulunmasına rağmen başarılı olamadı ve görevinden men edildi. Bkz. İnalcık, *age*, s.201; Küpeli *agt*, s.106-111.
[150]Küpeli, *agt*, s.112-115.
[151]Küpeli, *agt*, s.123-130.
[152]Bu durumu kendi geleceği için tehlikeli gören Şah, buna sebep olanları ortadan kaldırdı. Şah ile mücadele halinde olanlardan biri de Karabağ Valisi Davut Han'dı. Şah'ın kendisine karşı olanları katletmesi Davut Han'ı korkutunca kendisi de kurtuluş yolu olarak Tahmures (Gürcü hanlarından biri) ile, Karabağ'ın ele geçirilmesiyle Safeviler'den bağımsız bir Gürcistan kurulacağına dair fikirler sunarak, ilişki

Gürcistan sınırlarına girdikten sonra, Musul ve Van sınırlarında da hareketlenmeler başladı. Çünkü Van'ın kendi içinde var olan birtakım anlaşmazlıkları Safevilerin bunu fırsata çevirip ele geçirmesine yol açabilirdi(ocak ağalarından olan Ahmed ve İsmail adlı kişiler de, Van beylerbeyini saf dışı bırakmak için Safevilerle bağlantı kurmuşlardı). Eline geçen bu fırsatları değerlendiren Şah, Van'ı kuşatması için Rüstem Han'ı oraya gönderdi. Osmanlı'dan da saldırı atağı bekleyen Şah, bunu geciktirmek ve zorlaştırmak için kuvvetlerinin bir kısmını Musul, İmadiye ve Cizre'ye bir kısmın da Ardahan, Ahıska, Kars ve Erzurum'a göndererek buralara akınlar ve tahribat yapmalarını sağladı. Şahın ordusunun hareketlerini takip eden Osmanlı, Doğu eyaletlerinden topladığı birliklerinden ordu oluşturarak Van'a gönderdi. İki taraf arasında 15 Ekim 1633'te başlayan savaş, Osmanlı'nın zaferiyle sonuçlandı.[153]

Safevilerin Osmanlı'nın, içinde bulunduğu karmaşık durumdan faydalanarak, topraklarını ihlal etmesi durumu hem IV. Murad'ı Safevi Devleti konusunda daha ciddi düşünmesine hem de Kanuni döneminden sonra terk edilen padişahların sefere çıkma geleneğini tekrar gündeme getirerek Revan seferini gerçekleştirme kararı aldı. Bu önemli kararından sonra hazırlıklarına başlayan IV. Murad, ordusunun başında, 9 Mart 1635 yılında Üsküdar'a geçerek oradan da Revan'a doğru harekete geçti. Bu seferi haber alan şah ise Revan'ı Osmanlı'ya kaptırmamak için tedbirlerine başladı. 27 Temmuz 1635'te Revan'a varan Osmanlı, kale önündeki hazırlıklarını da tamamladıktan sonra sefer kuşatmasına başladı(29-30 Temmuz 1635). 8 Ağustos 1635'te Revan Seferini başarılı bir şekilde yerine getiren IV. Murad, diğer sefer planı olan, Tebriz ve Erdebil'i ele geçirmek amacıyla Azerbaycan'a doğru hareket etti(20 Ağustos 1635). 11 Eylül'de Tebriz'e varan Osmanlı ordusu, Safevilerin burayı boşaltmış olduğunu görünce daha fazla ileriye gitmeyip burayı yakma ve harap etmeyle yetindiler. Safevilerin Tebriz'i boşaltması, padişahın hasta olması, yaklaşan kış mevsiminin etkisi ve karşılanması güçleşmeye başlayan ordunun ihtiyaçları nedeniyle, Erdebil ve Kazvin'e de yapılacak olan seferlerin ertelenmesine neden oldu. Bu sırada Gürcistan'ın fethiyle sorumlu olan Kenan Paşa, Ahıska Kalesi'ni Safevilerden aldığı haberini gönderdi. Van'da bir süre kalan padişah daha sonra Diyarbakır'a geçmek için yola çıktı (4 Ekim 1635).[154] Ancak Safevi Devleti için oldukça önemli bir yere sahip olan ve Gürcistan seferi için de bir üs niteliğinde kullanılan Revan'ın Kalesi'nin şaha göre tekrar geri alınması gerekiyordu. Hava şartları kötü olmasına

kurmaya çalıştı. Tahmure, Davut Han'ın bu teklifini kabul etti. Bu ittifakı haber alan Şah Safi, derhal onların üzerine ordu gönderdi. Kendisi de Kazvin'e geçip burada kışladı(1 Aralık 1632). Davud Han gelen ordunun büyüklüğünden dolayı onlarla başa çıkamayacağını anlayınca Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Ancak talep edilen bu yardıma cevap gelmeyince, Safevi ordusu Gürcistan girerek burayı işgal etti ve kendi adına tahsis etti. Bkz. Küpeli, *agt*, s.135-140

[153]Küpeli, *agt*, s.135-140.

[154] Padişah burada dinlenirken Van'da kalan veziriazam da Şah'a, br mektup göndererek atalarının barış ortamını sağlamak için çaba sarf ettiği halde kendisinin bunu ihlal ettiğini, düşmanlıklarını artırdığını ve Osmanlı'yı Revan seferi yapmaya mecbur bıraktığını, ilk fırsatta Osmanlı'nın tekrar Bağdat'a sefer yapacağını ve barışın sağlanması için Şah'ın taviz vermesi gerektiğini belirtti. Bkz. İnalcık, *age*, s.222-224; Küpeli, *agt*, s.142-154.

rağmen buna aldırmayan şah hazırlıklarına başlayarak 24 Kasım'da kaleyi geri almak için Tebriz'den ayrıldı. Revan Kalesi'ne gelerek burada kuşatmalarına başladılar(25 Aralık 1635). Şahın ordusuna nazaran daha az askere sahip olan Osmanlı ordusu, Anadolu'da seferberlik ilan edilmesine rağmen, soğuk hava şartları askerlerin toplanmasını engelledi. Bütün bunların sonucunda kale şaha teslim edilmek zorunda kaldı(1 Nisan 1636). Kalenin alındığını haber alan veziriazam daha sonra gelebilecek herhangi bir saldırı karşısında Van, Kars ve Ahıska için tedbirler almaya başladı.[155]

İki devlet arasında yıllardır sürmekte olan savaşlar ve çatışmalar bölgeyi çok yıpratmıştı. Safevilerin son olarak Revan Kalesi'ni de ele geçirmesi ve Osmanlı ordusunu büyük bozguna uğratması da, bu iki devlet arasındaki savaşa bir türlü son vermeyip, barış ortamını sağlayamadı. Revan'ın Safeviler'in eline geçmesinden sonra IV. Murad, Safeviler üzerine tekrar bir sefer yapma kararı aldı. Revan'ın alınmasından sonra her ne kadar Şah Safi Osmanlı Devleti ile barış anlaşması yapmak istediyse de Padişah'ın onu dikkate almaması durumu, onun sefer yapma fikrinde kararlı olduğunun göstergesiydi.[156] 8 Mayıs 1638'de IV. Murad ordusuyla beraber, Bağdat için, harekete geçti. Aralık 25'e kadar süren savaş, aynı gün içerinde Safevi komutanlarının teslim olma ve af dileme talebiyle son buldu(1638). Fethi tamamlayan Padişah (27 Aralık 1638), meydana gelen büyük hasar ve yıkımların derhal onarılması için emir verdi ve Bağdat Beylerbeyliğine de Küçük Hasan Ağa'yı atadı. 5 Şubat'ta Diyarbakır'a geçen padişah hava şartlarından dolayı burada 16 Nisan'a kadar bekledikten sonra İstanbul için yola çıktı ve 12 Haziran'da saraya ulaştı. Safevi ve Osmanlı arasında yapılacak olan barış görüşmeleri için Veziriazam Mustafa Paşa tam yetkili olarak görevlendirildi. Şah Safi de padişahın yazdığı mektuba cevaben gönderdiği mektupta, Kanuni döneminde yapılan anlaşmanın dikkate alınacağını, Bağdat'ın artık Osmanlılara ait olduğunu kabul ettiğini ve kendisinin de barış yanlısı bir politika izleyeceğini belirtti. 10 Mayıs 1639'da Dertenk yakınlarında bulunan Kasr-ı Şirin (Zohab)'e gelen veziriazam burada şahın tam yetki verdiği Saru Han ile 17 Mayıs 1639'da, toplantı yaptıkları yerin adını verdikleri, Kasr-ı Şirin Anlaşması'nı imzaladılar.[157]

Sonuç olarak 15. yüzyılın başlarında Anadolu'da büyüyen Şii tehlikesine karşı Osmanlı Devleti önemli mücadeleler verdi. Osmanlı ve İran arasında 1623-1639 yıllarında meydana gelen savaşlardan sonra uzun soluklu bir barış ortamı sağlandı. Ancak tarihler 1723 yılını gösterdiğinde ikili arasında, önceki savaşlarda olduğu gibi, benzer nedenlerle savaş ortamı

[155]Küpeli, *agt*, s.154-158.

[156] Bunun üzerine sefer hazırlıklarını başlatan Padişah, 4 Mart 1637'de Bayram Paşa'yı bu sefer için görevlendirdi. Anadolu beylerbeyi ve Sancakbeylerine gönderilen emirlerle sefer için belirtilen askerlerin toplanmasını sağladı. Bağdat üzerine yapılacak seferde oldukça kararlı olan Padişah, devlette asker olan kim varsa hepsine savaşmaları için emir gönderdi. Bkz. Küpeli, *agt*, s.158-198.

[157]Kasr-ı Şirin Anlaşması'nın temel dayanağı Şah Abbas ve Kanuni döneminde yapılan 1555 Amasya Anlaşması'nın maddelerine dayanmakta ve günümüzde de Türk-İran sınırlarını belirleyen anlaşmadır. Bkz. Küpeli, *agt*, s.158-198.

tekrar baş gösterdi. Bu çatışmalarda, 1723-1745 tarihlerinde Diyarbakır'ın rolünün önemli olduğunu tespit ettik. Nitekim bu tarihler arasında meydana gelen Osmanlı-İran savaşlarında Osmanlı hem burada görev alan yöneticilerle sürekli irtibat halinde oldu hem de sefere hazırlık aşamalarında Diyarbakır'dan sık sık iaşe ve askeri destek talebinde bulundu. İaşe ve askeri destek taleplerinin yanı sıra, kent için önemli bir savunma özelliğine sahip olan kaleyi de depo olarak kullanmaya özen gösterdi. Edindiğimiz bu bilgiler doğrultusunda Osmanlı için Diyarbakır'ın önemli olduğunu söyleyebiliriz.

3. 1723-1746 YILLARI ARASINDA OSMANLI-İRAN SAVAŞINDA DİYARBAKIR'IN İAŞE DESTEĞİ

Önceki bölümde ayrıntısıyla değinildiği gibi Osmanlı-İran ilişkilerinin II. Beyazid döneminde bozulmaya başladığını ve ilerleyen dönemlerde, her ne kadar zaman zaman barış ortamı sağlanmaya çalışıldıysa da bunun istikrarlı bir şekilde devam ettirilmediğini, yerini tekrar mücadeleye bıraktığını görmekteyiz. Bu mücadele boyunca tedbirlerini elden bırakmayan Osmanlı'nın, savaşa hazırlık aşamasında da dikkatli davrandığını ve planlı bir şekilde hareket ettiğini söyleyebiliriz. Osmanlı Devleti'nin savaşa hazırlık aşamasında ve savaş sürecinde, askerlerin maaş ödemeleri ve beslenme ihtiyaçları konularında titiz davrandığını, ordunun donanımı ve eksikliklerin giderilmesi gibi hususlara oldukça önem verdiğini görülmektedir. Bundan dolayıdır ki sefere giderken, lojistik açıdan planlı bir şekilde hareket etmiştir. Mesut Uyar'ın Osmanlı'nın sefer planını üç gruba ayırdığını görülmektedir. Bu gruplar, intikal, muharebe[158] ve kış tertiplenmesi[159] şeklindendir. İntikal planına göre, ordu genellikle baharda yani martın sonlarına doğru sefere çıkıp eylül ayının da sonlarına doğru geri dönmekteydi. Sefer için hazırlanmış olan askerlerin, yük hayvanlarının ve diğer önemli ihtiyaçların hedef olan bölgeye varması şeklinde açıklayabileceğimiz intikal, oldukça zor ve yorucu bir süreçti. İstenilen yere ulaşmadaki zorluğun en aza indirilebilmesi için ''askeri yol(kol)'' sistemi tesis edildi. Buradaki amaç istenilen yere daha kolay ve rahat varılması, zaman kaybı yaşanmaması gibi önemli hususlardı. Osmanlı Devleti, sefere çıkmadan önce sefer ile ilgili detaylı bir planlama yapmaktaydı. Hatta yapılan bu planlanmaya göre gidiş-dönüş zamanları bile belli olmalıydı. Nitekim yapılacak sefer ile ilgili gidiş-dönüş planlaması toplamda 180 gün olarak öngörülürdü. Çünkü çok az bir gecikme bile istenmeyen durumlara hatta çok ciddi sorunlara yol açabilirdi. [160] Tez konumuz çerçevesinde arşiv belgelerinde yaptığımız incelemelerde de Diyarbakır'dan çok sayıda iaşe desteğinin gönderildiğini tespit ettik. Yazışmalarda, askerlerin ihtiyaçlarının giderilmesi konusuna çok önem verildiğini bu konularda gecikme yaşanmaması için emirler verildiğini görüyoruz. Bu konuda vaktinde ve planlı hareket etmeye çaba gösterildiğini söylemek mümkün. Ayrıca sefer dönemlerinde vaktinde hareket etmenin dışında zamanın da önemli olduğunu anlayabilmekteyiz. Bu konuda, incelenen arşiv belgelerinde ve şer'iyye sicillerinde karşımıza sık sık çıkan '' *zehâir-i mezkûrenin gerek*

[158]Seferin muharabe aşaması devlet için oldukça önemli görülürdü. Bu aşama savaşılan sınıra yakın olan Musul, Belgrad, Diyarbakır, Kars gibi önemli kalelerden sonra başlardı. Bkz. Mesut Uyar,Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 154.

[159]Devletin savaş mevsimi dışında herhangi tehlikeli bir saldırıya karşı önlem almak amacıyla askerlerinin bir kısmını kışlık ordugâhta tutmasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Uyar, Erickson, *age*, s.156.

[160]Uyar, Erickson, *age*, s.151-153.

mübâya'ası ve gerek bir gün mukaddem iskele-i mezbureye nakl ettirilmesi..."[161] gibi ifadelerden anlayabilmekteyiz.

Belge ve şer'iyye sicillerinde karşımıza sık çıkan durumlardan biri de, zahirenin temin edildiği köylülere yapılan ödemeydi. Köylülere ellerinde bulunan mahsulü orduya belli bir kâr karşılığında vermeleri tavsiye edilirdi.[162] Ödeme ile ilgili köylülere kile başına verilen ücret hakkında detaylı bilgi verildiğini hemen hemen bütün kayıtlarda görülmektedir.[163] Bu duruma da dikkat eden Osmanlı'nın attığı her adımın planlı olduğunu ve köylüyü de zor durumda bırakmak istemediğini söyleyebiliriz. Bu bölümde 1723-1746 yıllarında Diyarbakır'ın Osmanlı ordusu için lojistik alandaki iaşe desteği incelenerek yukarıdaki tespitlere yönelik değerlendirmeler yapılmıştır. Diyarbakır'ın lojistik desteğini büyük ölçüde yiyecek temini ve sevkiyatı oluşturmaktadır. Bununla birlikte çeşitli askeri yardımları da bulunmaktadır. Bu bölümde yiyecek yardımları ele alınmış askeri yardımlar bir sonraki bölümde incelenmiştir. Bu konudaki incelemelerimiz üç dönemde ele alınmıştır: İlk olarak 1723- 1727 yılları, sonrasında 1730-1736 yılları ve son olarak da 1740-1746 yılları arasındaki iaşe yardımları değerlendirilmiştir.

3.1. 1723-1727 Yılları Arasında Diyarbakır'dan Gönderilen Yiyecek Yardımları

Safevi ile savaş durumunda olan Osmanlı Devleti, yaptığı savaşlarda başarılı olmak amacıyla özellikle askerlerin yiyecek ihtiyaçları konusunda dikkatli davranmıştır. Cephede savaşan askerlerin yiyecek ihtiyaçlarının bir kısmının Diyarbakır eyaletinden karşılandığını tespit ettik. 1722 yılına gelindiğinde hem Osmanlı-Safevi hem de Rus Çarı I.Petro sınırlarını genişletmek amacıyla sürekli mücadele halindeydiler. Nitekim I.Petro Hazar Denizi'ni ele geçirmek amacıyla 27 Temmuz 1722'de Agrahan'ı işgal ederek Derbent'e kadar ilerledi.[164] Bu durum üzerine Osmanlı, Rusların sınır güvenliğini tehdit ettikleri gerekçesiyle, derhal Derbent'ten çekilmelerini aksi halde Osmanlı'nın savaş açacağını açık bir şekilde belirtti.[165] Osmanlı ile savaşmayı göze almayan Rusya, ordusunun önemli bir kısmını Astrahan'a getirdi.[166] I.Petro denileni yerine getirmesine rağmen Osmanlı tedbiri elden bırakmak istemedi. Bunun

[161]BOA, *Cevdet Askeriye (C.AS*.), nr.928/40141. s.1.
[162]Uyar- Erickson, *age*, s.153.
[163]Bu Konuların ayrıntıları ileride değerlendirilmektedir.
[164]Bu sırada şahlığını ilan eden Tahmasb, Afganları kendi ülkesinden temizlemek amacıyla Rusya ile iletişime geçti. I.Petro'ya, kendisine yardım etmesi karşılığında, Gürcistan ve Dağıstan bölgelerini vereceğini belirtti(Eylül 1722). Bunu kabul eden I.Petro, tarihler 1723'ü gösterdiğinde Raşt ve Bakü'de hâkimiyet kurmuştu. Rusya ve İran arasında meydana gelen bu hareketlenmeleri ve Rusya'nın Derbent'i ele geçirmesi, Osmanlı'nın bu durumdan büyük rahatsızlık duymasına yol açtı. Bkz. İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası Yay. İstanbul 1958, s.353; Mustafazade Tevfik Teyyuboğlu, ''XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri'', *Osmanlı, C.I.*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.562.
[165]Teyyuboğlu, *age*, s.562.
[166]Serdar O. Çaycıoğlu, ''18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi'', *VAKANÜVİS Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Vol 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017*, s.124.

üzerine öncelikle Lezgileri kendi himayesine aldı ardından da Güney Kafkasya'da bulunan ve stratejik açıdan önemli olan Tiflis Kalesi'ni ele geçirmek için hazırlıklar yaptı. Yapılan hazırlıklar sonucunda 22 Kasım 1722'de sefere çıkan ordu, 19 Haziran 1723'te Tiflis'e vardı. Burada kale, kuşatma altına alındıktan bir süre sonra ele geçirildi. Aynı yılın 23 Kasım'ında, Kirmanşah'ı da ele geçirdiler. Tebriz'in fethi için ise burayı 2 Eylül 1724'te kuşatmaya başlamalarına rağmen, hava şartlarının kötü olması ve diğer bazı sebeplerden dolayı, kale ancak Ağustos 1725'te ele geçirilebildi.[167] Bu doğrultu da Tebriz'in kuşatma altına alınmadan önce Diyarbakır'dan iki kez zahire talebinde bulunulduğunu tespit ettik. Tespit ettiğimiz ilk belge 28 Şubat 1724 tarihli arşiv kaydıdır. Kayıtta Diyarbakır'dan zahire satın alındığını görmekteyiz. İstenilen zahirelerin buğday ve arpa olduğu bilgisine de yer verilmiştir. Söz konusu zahireler Diyarbakır nahiye ve kazalarından ve Van'a yakın olan nahiyelerden satın alınmıştır. Belgede alınan bu zahireler Van muhafızı olup Tebriz üzerine gönderilen Vezir Abdullah Paşa maiyetindeki askerlere gönderilecektir. Abdullah Paşa'nın maiyetine gönderilmek üzere 80.000 kile arpa ve 30.000 kile buğday bir an önce satın alınıp gönderilmesi emredilmektedir. Van'da hazırlık yapan Abdullah Paşa istenilen bu erzakın derhal hazırlanmasını emretmektedir. İstenilen bu zahirenin ne kadar önemli olduğunu da belgedeki *''ne tarikle olursa olsun bu ol-mikdar zahire temin edilmesi buyrulmuştur...''* ifadesinden anlayabiliriz.[168] Tebriz kuşatılmadan önce Diyarbakır'dan talep edilen zahire ile ilgili bir diğer arşiv kaydı da 9 Mart 1724 tarihlidir. Belgede Van muhafızı olup Tebriz'e tayin olunan Abdullah Paşa ve emrindeki askerler için erzak ihtiyacı olduğu yazılmıştır. İhtiyacın karşılanması için Diyarbakır Mübayaa Mübaşiri Mehmet Bey görevlendirilmiştir. Mehmet Bey'den gerekli arpa ve buğdayı satın alıp Van'da toplaması ve Tebriz'e göndermesi emredilmektedir. Zahirenin bölgeye yakın olan Ahlât, Adilcevaz, Erciş, Bitlis, Muş ve Patnos kazalarından alınması bildirilmiştir. 45.000 kile buğday ve 50.000 kile arpanın adı geçen kazalardan satın alınıp Van'da stoklanması istenmiştir. Buğdayın kilesinin 40 ve arpanın kilesinin ise 30 akçeden alınması buyrulmuştur. Tüm satın alma işlemi için 28.750 kuruş ayrılmıştır. Tebriz'deki zahire ihtiyacının daha önce Diyarbakır'dan karşılanmak istendiği ancak gönderilen akçe yetersiz geldiği için sonuç alınamadığına da değinilmiştir. Bu gibi bir aksamanın tekrar yaşanmaması için özenle hareket edilmesi istenmiştir. Gönderilen meblağ yetersiz gelirse durumun hemen saraya bildirilmesi emredilmiştir.[169]

Diyarbakır voyvodası Halil Paşa, Diyarbakır mütesellimi, kadısı ve kentin ileri gelenlerine atfen gönderilen 18 Ekim 1725 tarihli bir belgede de hem zahire temin edilmesi hem de Tebriz'i ele geçirme konusunda bazı önemli bilgiler edinmekteyiz. Belgede Osmanlı Devleti'nin, İran'la yaptığı savaşta üstünlük sağladığı ve Tebriz'in fethedildiği haberi

[167]Çaycıoğlu, *agm*, s.129-130.
[168]BOA, *AE.SAMD.III.,* nr. 131/12877., s.1.
[169]BOA, *C.AS.,* nr. 944/40964., s.1.

verilmektedir. Fethedilen bölgeyi korumak ve düzenlemek amacıyla Tebriz Seraskeri unvanıyla Abdullah Paşa'nın görevlendirildiği ve maiyetine asker verildiğine de değinilmektedir. Aynı belgede askerlerin kışı Tebriz'de geçireceği ve bu nedenle erzaka ihtiyaçları olduğu bilgisi yer almaktadır. Erzakın temin edilmesiyle bizzat Diyarbakır Voyvodası Halil Paşa'nın ilgilenmesi emredilmektedir. Ordu için 80.000 İstanbulî kile arpa ve 30.000 İstanbulî kile buğdaya ihtiyaç vardı. Bu ihtiyacın Diyarbakır ve çevresinden elde edilmesi istendi. Belgede arpanın fiyatına yer verilmezken buğdayın her bir kilesinin 40 akçeden satın alındığı belirtilmektedir. Buna göre buğday için toplam 1.200.000 akçenin ödendiği anlaşılmaktadır. Bu miktarın H.1138 (1725) senesi Diyarbakır avarız ve nüzul mallarından karşılanması istenmektedir. Erzakın Diyarbakır ve çevresinden olabildiğince erken temin edilmesi özellikle belirtiliyor. Temin edilecek erzakın Tatvan İskelesine gönderilmesi emredilerek, kış gelmeden zahirenin Tebriz'e ulaştırılmasının son derece önemli olduğu ve ne olursa olsun gecikme olmaması da özellikle dile getirilmektedir. Herhangi bir bahane ile bu işe karşı çıkan veya aksatan olduğu takdirde mütesellim aracılığıyla yakalanıp kalebent ettirilmesi emredilir. Ayrıca erzak satın alınır alınmaz hayvanlara yüklenip bir an önce yola konulması tembih edilir.[170]

Diyarbakır, konumu itibariyle Doğu seferlerinde önemli bir lojistik merkez idi. Sadece bulunduğu bölge savunması için değil tüm doğu sınırlarındaki saldırılar için de önemli bir destekti. Örneğin Tebriz Kalesi'nin için mücadele edildiği dönemde 27 Ocak 1725 tarihli kayıttan buradaki ordu için Diyarbakır'dan zahire istendiğini görmekteyiz. Yukarıdaki örnekte zahire talebi buğday ve arpa iken bu sefer sadece arpa talep edilmişti. Bu zahire yardımı, Tebriz Seraskeri olan Abdullah Paşa'nın maiyetindeki askerlerin günlük ihtiyaçlarını karşılamak için gönderilmekteydi. Bu ihtiyaç için Diyarbakır'dan 80.000 kile arpa satın alınıp Tebriz'e gönderilmesi istendi. Bu kez arpanın kilesine biçilen fiyat da belirtilmektedir. Arpanın bir kilesine 30 akçe fiyat biçilmişti. Kilesi 30 akçeden hesap edilerek toplam 240.0000 akçelik bir alım gerçekleşmektedir. Bu maliyetin 1725 senesi Diyarbakır avarız ve nüzul mallarından karşılanması veya takas edilmesi emredilmiştir. Arpa temininin yanı sıra naklinin de nasıl yapılacağı belirtilmiştir. Buna göre, arpanın önce Bitlis'e oradan da Tatvan iskelesine nakli istenmektedir. Görevin yerine getirilmesinin önemi üzerinde durulmuş ve kadı, mütesellim, ayan-ı vilayet gibi taşra görevlilerinin bu iş konusunda dikkatli davranmaları emredilmişti. İstenilen bu miktardaki arpa, Diyarbakır ahalisinden temin edilecekti. İaşe temininde yöre halkının sıkıntıya düşürülmemesi konusunda titizlik gösterilmekteydi. İstenen arpa temin edilirken ahalinin ellerindeki toplam miktarın gözetilerek toplanmasına ve onların bu konuda zor durumda bırakılmamalarına dikkat edilmesi istenmekteydi. 27 Ocak 1725 tarihli belgeden anlaşıldığı kadarıyla bu yardımın bir an önce ulaştırılması gerekiyordu. Çünkü nakliyatın bir gün

[170]BOA, *C.AS.,* nr.583/24549. s.1.

bile önce[171] ("B*ir gün mukaddem"*) gerçekleşmesinin ne denli önemli olduğu belgede özellikle getirilen hususlardan biridir. Bunun sebebi ise Tebriz'de yardım bekleyen bu askerlerin baharda seferde kalacak olmalarıydı. Bu istenilen zahire dışında daha önce 50.000 kile arpa ile 22.500 kile buğday satın alınıp gönderilmişti.[172] Anlaşılan o yardım yeterli gelmemiş ve daha fazla zahireye ihtiyaç duyulmuştu. Bu nedenle bu sevkiyat son derece önemliydi. Nakliyatın eksiksiz bir şekilde gerçekleştirilmesinin ardından bunu gösterir yazılı belge alınması da ayrıca belirtilmektedir.[173]

Osmanlı Devleti'nin askerler için zahire temin etme konusunda gösterdiği itina Diyarbakır yöneticilerine gönderdiği yazılı belgelerden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Örneğin 25 Eylül 1724 tarihli bir belgede Tebriz'de bulunan askerler için Diyarbakır'dan zahire istendiğini görmekteyiz. Diyarbakır voyvodası ve hazinedarı olan Halil Paşa'ya gönderilen belgede Diyarbakır'dan zahire temini istenmektedir. Zahirenin Tebriz'de bulunan askerlere gönderileceği anlaşılmaktadır. Zahirenin yeni mahsulden olması özellikle belirtilir. İstenen iaşe yardımı için Diyarbakır'dan yeni mahsul buğday ve arpa toplatılır. Toplatılan buğday ve arpanın nakliyat giderleri için Diyarbakır voyvodalığı ve avarız malından 12.500 kuruş havale edilmiştir. Ancak bu meblağın yeterli gelmemesi durumunda işlerin aksamaması adına diğer masrafların Diyarbakır hazinesi malından karşılanması emredilmektedir. Diyarbakır hazinesinden çıkan her bir kuruş 1725 senesi bütçe giderlerine kaydedilecekti. Herhangi bir bahane ile gerekli masrafların karşılanmaması durumunda yöneticilerin cezalandırılacağı da belgede belirtilir.[174]

Yiyecek yardımları konusunda Diyarbakır'dan karşılanan ihtiyaçlar çeşitlilik gösterse de bunların ağırlıklı olarak buğday ve arpa gibi hububatlardan oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu ürünlerin yeni mahsulden olmalarının ayrıca vurgulanmış olması dikkat çekici noktalardandır. Buğday ve arpa dışında gönderilen zahireler ise 30 Temmuz 1725 tarihli belgede karşımıza çıkmaktadır. 30 Temmuz 1725 tarihli bu belgede Kırım'dan Hemedan'a gitmek üzere iki sultan, beş ağa ve beş bin nefer Tatar askerinin görevlendirildiğini öğrenmekteyiz. Bu birliğin Hemedan'a giderken konaklayacağı yerlerden biri de Diyarbakır'dır. Bu askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması için saraydan Diyarbakır ve Şehr-i Zor yöneticilerine emir gönderildi. Belgede 245 res' gâv yani 245 baş öküz, 650 baş koyun, 1150 kile dakik (un), 580 kantar beksimad (peksimet), 1450 kile bulgur, 1000 kile şâ'ir (arpa), 75 kile pirinç, 210 vukiyye revgan-ı sâde (sadeyağ) ve 35 vukiyye kahvenin askerler Diyarbakır'a varmadan tedarik edilmesi ve vardıklarında hazır bulundurulması istendi. Bu hayvan ve gıdaların Diyarbakır malından karşılanması ve askerlere teslim edilmeleri karşılığında belge alınması da buyrulmaktadır.

[171] ''*... zehâir-i mezkûrenin gerek mübâya'ası ve gerek bir gün mukaddem iskele-i mezbûreye nakl ettirilmesi...*''Bkz. BOA, *C.AS*., nr.928/40141.s.1.

[173]BOA, *C.AS*., nr.928/40141. s.1.
[174]BOA, *C.AS*., nr.124/5558.s.1.

Yiyecek ihtiyaçların giderilmesine oldukça önem verildiği anlaşılmaktadır. İhtiyaçlar karşılanırken Diyarbakır yöneticilerinden son derece dikkatli davranmaları, işi geciktirmemeleri ve özenle hareket etmeleri istenmektedir.[175] Söz konusu belgede gereksinim duyulan zahire aşağıda tablolaştırdığımız şekildedir. Bu tabloda zahireler miktarlarıyla birlikte belirtilmiştir.

Tablo 3.1. 1725 yılına ait kayda göre Diyarbakır'dan talep edilen yardım[176]

Talep edilen gıda ve hayvanlar	**Adet**
Öküz	45 adet(baş)
Koyun	650 adet(baş)
Dakik(un)	1150 kile
Beksimat	580 kantar
Bulgur	1430 kile
Şa'ir(arpa)	1000 kile
Pirinç	75 kile
Rugan-ı sade	210 vukiyye
Kahve	35 vukiyye

Buna göre askerlerin ihtiyacı için Diyarbakır'dan hububat dışında yiyecek temininin yapıldığını görüyoruz. Tablo 3.1'de de görüleceği üzere gönderilen bu yiyeceklerin, önceki ve sonraki tarihlerde temin edilen zahirelerle karşılaştırıldığında çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında diğer yazışmaları incelediğimizde erzakların çeşidinin genelde tek tip olduğunu görüyoruz. Çünkü bu kez Diyarbakır bu askeri birliğin konakladığı bir karargâh merkezdi. Oysa sevkiyat için gönderilen ürünlerde bu denli bir çeşitlilik söz konusu olmuyor idi. Bunu destekleyen bir diğer belge de Merkezden Musul'a gönderilmiş olan 5 Ekim 1726 tarihli belgedir. Burada da sadece arpa ve buğday talebinde bulunduklarını görmekteyiz. Bu belgede İran yakınlarında konuşlandırılmış askeri birliklerin günlük ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik hususlar belirtilmektedir. Belgede Hemedan ve İsfahan seraskeri olan Ahmed Paşa'nın maiyetinde bulunan askerlerin günlük ihtiyaçlarını karşılayacak yiyeceğe gereksinim olduğu yazılmaktadır. O dönemde Diyarbakır Eyaleti'nde görev yapan Voyvoda Halil'e de bu durum hakkında bilgi verilir. Buna göre 40.000 İstanbul kilesi buğday ve 50.000 İstanbul kilesi arpanın Diyarbakır voyvodası tarafından satın alınıp nehir yoluyla istenilen yerlere gönderilmesi emredilmişti.[177]

3.2. 1730- 1736 Yıllarında Diyarbakır'dan Gönderilen Yiyecek Yardımları

Osmanlı-İran arasında yıllarca süren savaş sonrasında imzalanan Hemedan Anlaşması(1727) ile geçici de olsa, bir barış ortamı sağlanmaya çalışıldı. Osmanlı ile yapılan

[175]BOA, *C.AS.,* nr. 934/40454. s.1
[176]BOA, *C.AS.,* nr. 934/40454. s.1
[177]BOA, *C.AS*., nr.786 -33308. s.1

anlaşmadan sonra Safeviler, kendi ülkelerinde kaosa neden olan Afganlar ile mücadele ettiler. Afganlar ile mücadelede en büyük rolü olanlardan biri de Komutan Nadir Şah'ın olduğunu söyleyebiliriz. Kendisi Afganların hareketlerini yakından takip etti. Afganistan'ın batı ve güneyinde mevcut olan tehlikeleri de dikkate alarak askeri saldırılarda bulunup tehditleri ortadan kaldırdıktan sonra, 1729 yılında Afganların lideri olan Eşref Han'ı da yenilgiye uğratıp İsfahan'ı Safevi egemenliğine aldı.[178] Afganları ülkelerinden gönderen Nadir Şah, Şah Tahsmab'ı sultanlık tahtına oturttu.[179] Tahmasb tahta geçtikten sonra Safevi Devleti gücünü tekrar toparlamaya çalışırken, imzaladığı Hemedan Anlaşması'nda sağlanan barış ortamını unutarak, Osmanlı'ya karşı olan tutumunda değişikliğe gitti.[180] Bu tavır değişikliği doğrultusunda, Osmanlı Devleti'ne daha önce kaptırdığı toprakları geri almak istediğini açık bir şekilde belirterek, Osmanlı'nın kendisinden aldığı toprakları geri vermesini istedi. Osmanlı, şahın sunmuş olduğu bu teklifi reddedince, II. Tahmasb Osmanlı'ya savaş ilan etmede gecikmedi.[181] İki devlet arasında 1730'da başlayan savaşta, Nadir Şah, Hemedan'a kadar gelerek Osmanlı güçlerini yenilgiye uğratıp burayı ele geçirdi. Erdelan ve Kirmanşah'ı da egemenliğine aldıktan sonra rotasını Azerbaycan'a çevirdi. Azerbaycan ve Tebriz'i de ele geçiren Nadir Şah, burada hâkimiyeti sağlamak adına çalışmalara başladı.[182]

Osmanlı Devleti Safevilere karşı savaşırken Diyarbakır Eyaleti'nden bu dönemde de asker talebinin yanı sıra ordunun yiyecek ihtiyacını da temin ettiğini görmekteyiz. Ancak Diyarbakır'dan beklenen zahire talebinin her zaman tam istenildiği gibi karşılanabildiğini söyleyemeyiz. Nitekim 25 Kasım 1731 'de Van Kalesi muhafazasında olan askerler için Diyarbakır'dan zahire talep edilmişti. bu iş için *Dergâh-ı mu'allâ kapucubaşılarından* olan Ömer Ağa görevlendirilerek kendisinden Diyarbakır eyaletinden 20.000 İstanbuli kile buğday ve 40.000 İstanbuli kile arpa göndermesi istenmiştir. Ancak defterde belirtildiğine göre bu miktar temin edilememiştir. Talep edilen 20000 kile buğdaydan sadece 7.562,5 kilesinin ve 40.000 kile arpadan da 16.937,5 kilesinin temin edilebildiği anlaşılmaktadır. Bu zahirelerin fiyatlarının da toplamda 37.203,5 kuruş tuttuğu yazılmaktadır. Tatvan İskelesine karayoluyla gönderilen bu zahirenin yol ve ulaşım masraflarının da toplam da 5.409,5 olarak hesaplandığı yazılmaktadır.[183]

[178]Sayed Shafiqula, ''Sadat, Nadir'in Şah Eşref Hotekî ile Mücadelesi'', *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergis,* Mart 2017, Vol.2, No. 1. s.171.
[179]Alper Yıldırım, *I. Mahmud Devri Osmanlı-İran İlişkileri,* Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2017, s.36.
[180]Abdurrahman Ateş, *Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747),* Altınpos Yay., Ankara 2002, s. 127.
[181]Rıza Şabani, "Efşariye ve Zendiye Döneminde (H. 1135-1210/M. 1723-1796) İran-Osmanlı İlişkileri", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu* (16-17 Aralık 2002 Konya), TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 80, 81.
[182]Alper Yıldırım, *agt*, s.37-38.
[183]BOA, *D. MKF.d.,* nr. 28716., s.4.

21 Ağustos 1732 (H.1145) tarihli belgede de Serdar-ı Ekrem Osman Paşa ve maiyetindeki askerler için erzak ihtiyacı olduğu ve bu ihtiyacın Diyarbakır'dan karşılandığı anlaşılmaktadır. Osman Paşa, Bağdat'taki savunmada görevliydi. Oradaki askerlerin ihtiyaç duyduğu erzakın Diyarbakır voyvodası aracılığıyla Diyarbakır'dan temin edildiği anlaşılmaktadır. Kayıtta 16.000 kile arpa ve buğdayın Osman Paşa'ya ulaştırılmak üzere yola çıktığı haber verilmiştir. İstenen iaşe yük hayvanlarıyla karayoluyla sevk edildiği anlaşılmaktadır. Belgenin kaleme alındığı tarihten beş gün önce de bir miktar zahirenin nehir yoluyla yola çıktığı bildirilmektedir. Buradan hareketle Diyarbakır'dan yapılan sevkiyatın kara ve nehir yolu olmak üzere iki şekilde yapıldığı tespit edilmektedir. Askerlerin kışlık ihtiyaçları için talep edilen zahirenin bir kısmının nakli için Araban'dan[184] Abdullah Nasır Bey adlı bir şahsın görevlendirildiği de anlaşılmaktadır. Abdullah Nasır Bey, Nizip[185] ve Mardin'den teslim aldığı zahireleri 6.000 deve ile Musul'a nakil ettikleri bilgisi verilmektedir. Bağdat savunmasında olan askerlerin bütün bu ihtiyaçlarının masraflarının ise Diyarbakır'ın H. 1146(1733) senesi cizye gelirlerinden karşılanacağı bildirilir.[186]

III. Ahmed döneminde yeniden bozulmaya başlayan Osmanlı-İran ilişkileri, Patrona Halil İsyanı ile gerçekleşen padişah değişikliği sonrasında da aynı şekilde devam etti. Tahttan inen III. Ahmed'in yerine geçen I.Mahmud, gerek iç gerekse dış politikada meydana gelen sorunları çözme yollarına gitti. II. Şah Tahmasb'ın başlattığı savaşa karşılık kendi hazırlıklarına başlayan I.Mahmud, harekete geçti. 1731 yılında Revan'ı ele geçirmeyi planlayan II. Tahmasb, sefer için hazırlıklarını yaparken, derhal harekete geçen Diyarbakır Seraskeri Hekimoğlu Ali Paşa, Diyarbakır'dan hareket edip Erzurum ve Kars üzerinden, şahın saldırılarına karşı koyarak Revan Kalesi'nde saldırılarda bulunarak burayı ele geçirmelerine engel oldu.[187] Revan'ı şahın saldırısından kurtaran Hekimoğlu Ali Paşa, şah ve ordusu Revan'dan çıktıktan sonra, Tebriz'e giderek burayı da onlardan geri aldı(1731).[188] Ali Paşa ve birlikleri Revan ve Tebriz'i ele geçirirken, diğer taraftan Bağdat valisi olan Ahmed Paşa'da Kasr-ı Şirin ve Kirmanşah'ı ele geçirip Hemedan üzerine sefere çıktı(1731). Ahmed Paşa'nın bu harekatını haber alan II.Tahmasb, vakit kaybetmeden ordusuyla beraber Hemedan'a doğru yola çıktı(15 Eylül 1731). Kurican'da Osmanlı birlikleriyle karşılaşan şah ve ordusu, burada girdikleri savaştan büyük kayıplar verdi. II. Tahmasb, daha fazla kayıp vermeyi göze alamayarak Osmanlı Devleti ile bir barış ortamı sağlama yoluna gitmeyi kabul etti.[189] Şah ile barış görüşmeleri için görevlendirilen Bağdat hâkimi Ahmed Paşa vakit kaybetmeden barış görüşmelerine başladı. 16 Ocak 1732 yılında iki devlet arasında imzalanan Ahmed Paşa Antlaşması ile Gence, Tiflis, Şirvan, Nahcivan,

[184]Günümüzde Gaziantep sınırları içinde yer alan bir ilçedir.
[185]Günümüzde Gaziantep sınırları içinde yer alan bir ilçedir.
[186]BOA, *C.AS*., nr.1136/50484. s.1.
[187]Abdurrahman Ateş, *age,* s. 139, 140.
[188]İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, TTK Yayınları, , Ankara 1982 , s. 221.
[189]Uzunçarşılı, *age*, s. 220.

Şamahi, Kaht, Karteli, Revan ve Dağıstan toprakları Osmanlı hâkimiyetine verilirken, İran'a ise, Hamedan, Kirmanşah, Tebriz, Luristan ve Erdelan eyaletleri ve Huveyze bırakılır.[190] Ayrıca, Aras Irmağı iki ülke arasında sınır olarak belirlendi.[191] Bu süreçte seferde bulunan Bağdat valisi Ahmed Paşa ve maiyetindeki ordu için zahire ihtiyacı doğdu. 1732 tarihli 3709 Numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicilindeki kayıtlardan, askerler için Diyarbakır'dan, bu dönemdeki savaşların bitimine kadar, zahire ve mühimmat temin edildiğini tespit ettik. 2 Eylül 1732 (12 Rebiülevvel 1145) tarihli kayıtta merkezden Diyarbakır'a bu konuda emir gönderildiği anlaşılmaktadır. Buna göre 40.000 kile buğday ve 60.000 kile arpa satın alınması emredilmişti. Satın almak ve bölgeye göndermek için gerekli ücretler de ödenmişti. Daha sonra zahirelerin Bağdat'tan alınmasının daha uygun olacağı düşüncesiyle Diyarbakır'a gönderilen para oradan Bağdat defterdarına aktarılmıştır. Ancak dönemin sadrazamının emriyle, 1733'ün Mart ayında gönderilen hükümle, zahirelerin Bağdat'tan değil, Diyarbakır'dan satın alınması emredilmektedir. Bu belge, Diyarbakır voyvodasına konuyla ilgili gönderilen ikinci emirdir. Bahsi geçen 40.000 kile buğday ve 60.000 kile arpanın Diyarbakır'dan satın alınması buyrulur.[192] İstenen zahire Diyarbakır'a bağlı kazalardan temin edilmiştir. Hangi kazadan kaç kile zahire toplanması konusundaki planlama Tablo 2'de verilmiştir.

[190]Uzunçarşılı, *age*, s. 222.
[191]Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. VII, Üçdal Neşriyat Yay., , İstanbul 1991, s. 392.
[192]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C.2, (ed. Ahmet Zeki İzgöer), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır Eylül 2013, s.91-92.

Tablo 3.2. 1732 Yılında Bağdat Valisi için Gönderilen iaşe yardımının Diyarbakır kazalarına göre dağılımı[193]

Kaza Adı	**Buğday**	**Arpa**	**Toplam**
Kazâ-i Çarsancak	5.800	9.300	15.100 kile
Kazâ-i Harbut	5.300	9.300	14.600 kile
Kazâ-i Palu	5.800	9.300	15.100 kile
Kazâ-i Eğil	1.700	2.550	4.250 kile
Kazâ-i Ergani ve Çüngüş	1.800	2.650	4.450 kile
Kazâ-i Çermik	1.700	2.300	4.000 kile
Kazâ-i Siverek	4.000	5.100	9.100 kile
Kazâ-i Tilbesme	1.400	2.300	3.700 kile
Kazâ-i Savur	900	1.650	2.550 kile
Kazâ-i Hasankeyf ve Beşiri	2.350	3.100	5.450 kile
Kazâ-i Salat	450	850	1.300 kile
Kaza-i Atak	1.950	2.600	4.550 kile
Kazâ-i Berazi	450	800	1.250 kile
Kazâ-i Hani	1.950	2.600	4.550 kile
Kazâ-i Tercil	1.450	2.600	4.050 kile
Kazâ-i Mefarikin ve Bakos Boşat	550	400	950 kile
Kazâ-i Mihrani	1.250	1.100	2.350 kile
Kazâ-i Ciska	400	500	900 kile
Nahiye-i Şark ve Garb	800	1.000	1.800 kile

Tablodan da anlaşılacağı üzere bu iş için 100.000 kile zahirenin 21 kaza ve 2 nahiyeden satın alınması planlanmıştır. Her bir yerleşim yerinden alınacak buğday ve arpa miktarları ayrı ayrı verilmiştir. Buna göre 15.100 kile ile en çok zahire Çarsancak ve Palu kazalarından temin edilecektir. En az zahire ise 900 kile ile Ciska[194] kazasından alınacaktır.

Diyarbakır'a gönderilen bazı emirlerde buradaki yöneticilerin İran ile yapılan savaş hakkında bilgilendirildiğini de görmekteyiz. 14 Şubat 1733'de Diyarbakır'a gönderilen iki ayrı arşiv kaydı tespit ettik. Tespit ettiğimiz bu belgelerden biri Diyarbakır Valisi Mehmed Paşa'ya gönderilen bir hüküm niteliğindedir. Belgede Safevilerle olan mücadeleden ve bazı görevlendirmelerden bahsedilmiştir. Kayıtta Tahmasb Kulu Han'ın Bağdat'a saldırdığı ancak şehrin müdafaası karşısında başarısız olduğu ve Kerkük'ü kuşatmaya gittiği bilgisi verilmiştir. Belgeden Diyarbakır valisinin Diyarbakır dışında olduğu anlaşılmaktadır. Yaşanan gelişmeler dolayısıyla Diyarbakır da tehdit altında görülmüş olmalı ki valiye derhal görevli olduğu yere dönmesi emredilmiştir. Validen ayrıca Kerkük kuşatması karşısında Diyarbakır halkını teskin etmesi ve idari görevlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirmesi istenmiştir.[195] 14 Şubat 1733

[193]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C.2, (ed. Ahmet Zeki İzgöer), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır Eylül 2013, s.91-92.
[194]Defterde *Ciska* olarak geçen kaza adı İbrahim Yılmazçelik "Çiska" olarak belirtmektedir. Diğer kaza adları ile ilgilide detaylı bilgiler veren makale için bkz. İbrahim Yılmazçelik, "XIII. ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması" http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/25/151.pdf (Erişim Tarihi: 19.06.2021), s. 223.
[195]BOA, *C.AS.,* nr. 1210/54220., s. 1.

tarihli olan bir diğer belgede ise Diyarbakır'dan zahire talebinde bulunulduğunu görmekteyiz. Önceki taleplerden faklı olarak bu kez zahirenin yanı sıra askerler için mühimmat da göndermeleri istendi. 14 Şubat 1733 tarihli olan bu belgede Diyarbakır, Mardin ve Musul'dan satın alınması emredilen mühimmat ve erzakın toplatılıp gönderilmesi emredilmiştir. Nakil için Sivas, Amasya ve Tokat kadılarına da hüküm gönderilmiştir. Bu kez de mühimmat ve erzak Bağdat'a gönderilecekti. Bağdat valisi ve seraskeri Ahmed Paşa ile emrindeki askerler için nakliyatın önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bağdat'a gönderilecek erzak, askerlerin günlük yiyecek ihtiyacını karşılamak üzere hazırlandı. İstenilen iaşe Bağdat'a kara yoluyla ulaştırıldı.[196]

Savaşta yer alan Osmanlı ordusunun temel ihtiyaçlarını eksiksiz bir şekilde karşılama devlet için, problemli bir konu olmuştur. Askerlerin temel ihtiyaçlarını temin etme konusu devletin hazinesine büyük bir masraf olarak yansırdı. Osmanlı Devleti'nin hem bu durumun kendi hazinesine yüklediği masraflardan kurtulmak için hem de askerlerin ihtiyaçlarını aksatmamak adına kendince bazı uygulamalar getirdiği bilinmektedir. Bu uygulamalardan biri olan Avarız-ı Divani'ye vergisi olağanüstü durumlarda hem halktan hem de esnaflardan toplatılırdı. Daha sonra her yıl düzenli olarak toplatılmaya başlanan bu vergi esnaf tarafından, orduculuk hizmeti ya da ordu akçesi şeklinde ödenirdi. Ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasını kolaylaştırmak amacıyla belirli kentlerdeki loncalardan orducu esnafı şeklinde gruplar oluşturulurdu. Bu orducu esnafı savaşlarda görevlendirilerek askerlerin ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışırdı. Orducu esnafı görevini ya orduda esnaf görevinde ya da sefere gitmeyerek vergiyi nakit olarak ödeme yapıp iki şekilde yerine getirebilmekteydi.[197] 1732 tarihli 3709 Numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicilinde, 4 Nisan 1733 (19 Şevval 1145) tarihli kayıtta Musul'da bulunan vezir Osman Paşa maiyetindeki ordunun birtakım ihtiyaçlarının karşılanması için Dersaadet'ten esnaf talebinde bulundu. Bunun üzerine Diyarbakır'dan bölgeye esnaf gönderildi. Defterde bir kısım grubun gönderildiği bir kısmın da kaldığı anlaşılmaktadır. Diyarbakır'da kalan esnaf gruplarının ise meslek başına para ödemeleri istenmektedir. Kayıtta gönderilen esnaf grubunun hangileri olduğu ayrıca yazılmamışken, Diyarbakır'da kalan esnaf gruplarının hangileri olduğu ve meslek başına gönderdikleri para ile ilgili detaylı bilgilere yer verilmiştir. Aşağıda Tablo 3.3'te gösterildiği üzere kalan esnafın gönderdiği para belirtilmektedir. Buna göre toplamda 3.200 kuruş para gönderildi. Paranın ulaştırılmasındaki bazı masraflar için 50 kuruş, parayı teslim edecek aracı için 120 kuruş ve demirci esnafına fazladan verilecek 50 kuruş ile birlikte toplam 3.420 kuruşu bulduğu anlaşılmaktadır.

[196]BOA, *C.AS*., nr.851/36422. s. 1

[197]Bülent Çelik, ''Osmanlı Seferleri'nde Orducu Esnafın Fonksiyonları'', *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches, Yıl/Vol. 3, Sayı/No. 1 Bahar,* 2018 ISSN: 2149-9535. s.138-140.

Tablo 3.3. 1733 yılında Diyarbakır'dan Musul'daki ordunun ihtiyaçları için esnaf başına gönderilen para[198]

Esnaf kolları	**Ücretleri**
Esnâf-ı Bakkalân	273,5 Guruş
Esnâf-ı Boyacıyan	273,5 Guruş
Esnâf-ı Bezzazân	273,5 Guruş
Esnâf-ı Cüllahan	273,5 Guruş
Esnâf-ı Haffafân	171 Guruş
Esnâf-ı Debbağân	171 Guruş
Esnâf-ı Cennanân	171 Guruş
Esnâf-ı Muytabân	85,5 Guruş
Esnâf-ı Kuyumcuyân	85,5 Guruş
Esnâf-ı Sabuncuyân	85,5 Guruş
Esnâf-ı Attarân	85,5 Guruş
Esnâf-ı Nalbend	85,5 Guruş
Esnâf-ı Kazganciyân	85,5 Guruş
Esnâf-ı Dellalân	85,5 Guruş
Esnâf-ı Habbazân	85 Guruş
Esnâf-ı Allaf	85 Guruş
Esnâf-ı Kassâb	85 Guruş
Esnâf-ı Palancıyân	68 Guruş
Esnâf-ı Kılıççı	68 Guruş
Esnâf-ı Neccarân	68 Guruş
Esnâf-ı Berberân	68 Guruş
Esnâf-ı Kürekciyân	68 Guruş
Esnâf-ı Basmacı	51 Guruş
Esnâf-ı Kavukcuyân	51 Guruş
Esnâf-ı Tütüncüyân	51 Guruş
Esnâf-ı Kahveciyân	51 Guruş
Esnâf-ı Penbeciyân	34 Guruş
Esnâf-ı Aşçıyân	34 Guruş
Esnâf-ı Demirciyân	34 Guruş
Esnâf-ı Bardakcıyân	34 Guruş
Esnâf-ı Gazzazân	34 Guruş
Esnâf-ı Sarracân	34 Guruş
Esnâf-ı Mumcuyân	34 Guruş
Esnâf-ı Keçeciyân	17 Guruş
Esnâf-ı Çilingarân	17 Guruş
Esnâf-ı Nalçeciyân	17 Guruş
Esnâf-ı Eskiciyân	17 Guruş
Esnâf-ı Helvaciyân	17 Guruş

Tablo 3.3'ten hareketle gönderilen para miktarı meslek gruplarına göre değişiklik göstermektedir. En çok para bakkal, boyacı, bezci (bezzaz) ve dokumacılar (cüllahân) tarafından gönderilirken en az paranın ise keçeci, çilingir, eskici, helvacı ve nalçacı esnafı tarafından gönderildiği anlaşılmaktadır.[199]

[198] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.72-73.
[199] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.72-73.

Musul ve Bağdat Seraskeri Osman Paşa'nın mahiyetinde olan askerler için daha önce zahire istendiği yazılmaktadır. Bu zahire Diyarbakır, Mardin ve Musul'dan satın alınarak istenilen bölgeye gönderilmişti. Ancak gönderilen zahirenin Osman Paşa ve askerlerine yeterli gelmediği Dersaadet'e bildirilmiştir. Bunun üzerine Diyarbakır valisi Mehmed Paşa, voyvoda Semanzade Hüseyin Paşa, Diyarbakır'daki tüm kadılar ve şehrin ileri gelenlerine gönderilen 14 Ağustos 1733 tarihli emirle ihtiyacın giderilmesi adına Diyarbakır'dan tekrar zahire istendi. Zahirenin yeni mahsulden olması özellikle belirtilmektedir. Bölgeye gönderilmek için daha önce 40.000 kile buğday ve 60.000 kile arpa sipariş olmuştu. Bu zahirenin ücretinin Diyarbakır mübayaa mübaşiri tarafından nakit olarak ödenmesi istenmektedir. Zahirelerin nehir yoluyla gönderildiği anlaşılmaktadır. İşin aksamaması için de Hazine-i Amire'den nakit olarak 40.000 kuruş verilmiştir. Gönderilen bu paranın Diyarbakır Kalesi, bedestan ya da güvenli bir başka yerde muhafaza edilmesi istenmiştir. Alınacak zahirelerin fiyatlarının kayıt altına alınarak Dersaadet'e bildirilmesi emredilmektedir. Ne miktar zahire alınırsa ücretinin eksiksiz bir şekilde sahibine ödenmesi buyrulmaktadır.[200]

Osmanlı ve İran arasında imzalanan ve sürekli olması temenni edilen Ahmed Paşa Anlaşması, ne yazık ki istenildiği gibi sürekliliğini korumayı başaramadı. Kısa bir süre sonra iki devletin de yapılan bu anlaşmadan hoşnut olunmadığını gösteren belirtiler başladı. Osmanlı Devleti'nin, yapmış olduğu onca masraf ve kayıptan sonra, savaşla ele geçirmiş olduğu birçok yeri bu anlaşma ile İran'a bırakması, Osmanlı'da olumlu karşılanmadı.[201] Benzer durumlar İran'da da yaşanmaktaydı. Yapılan bu anlaşma Nadir Ali Şah'ı memnun etmemişti. Osmanlı'ya kaptırılan yerleri geri almak istediğini aksi halde savaşmak zorunda kalacağını açık bir şekilde belirtti.[202] Öncelikle Ruslar ile ilişkisini güvenceye[203] alan Nadir Şah daha sonra kendi iç güvenliğini ve gerekli olan bütün durumları sağladıktan sonra Osmanlı üzerine sefere çıkmak için hazırlıklarını yapmaya başladı.[204] Hazırlıklarını bitiren Nadir Şah, harekete geçmek için komutanlarından birini Gence tarafına, diğerini ise Irak bölgesine göndererek Şehr-i Zor ve Derne taraflarına saldırmaları için emir verdi.[205] Burada Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğratan İran ordusu[206] Erdebil ve bazı bölgeleri de ele geçirdikten sonra Bağdat önlerine geldiler(12 Ocak 1733).[207] Bağdat'ı muhasara eden Nadir Şah'ın ordusuna karşılık, bölgeyi korumaya çalışan, Bağdat Valisi Ahmed Paşa'nın yardımına Erzurum valisi gelerek Duçum bölgesinde

[200]BOA, *C.AS*., nr. 603/25443. s.1.
[201]İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* C. IV, İstanbul Türkiye Yay., 1955, s.22-23.
[202]Hammer, *age*, s. 405.
[203]Ateş, *age*, s.80.
[204]İbrahim Yetiş, *Osmanlı-İran Savaşları(1722-1746),* Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Muğla 2014, s.83-84.
[205]Hammer, *age*, s. 404
[206]Ateş, *age*, s. 86-87.
[207]M. Münir Aktepe, "Mahmud I", C.VII. İstanbul 1993, s. 160

ordusunu hazırladı.[208] İki devlet arasında bu bölgede yapılan savaş sonucunda İranlılar yenilgiye uğratıldı (20 Temmuz 1733).[209] Bu süreç içerisinde Diyarbakır yöneticilerine bazı görevler verildiğini Diyarbakır Şer'yiye Sicilinde tespit etmekteyiz. Kayıtta 11 Şubat 1733 tarihinde Diyarbakır voyvodası Semanzade Hüseyin Paşa, Diyarbakır ve Musul eyaletleri ile Nusaybin ve Mardin taraflarından zahire satın almakla görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu zahireler Serasker Ahmed Paşa'nın maiyetinde bulunan askerlere tayinat olarak gönderilecektir. Defterden bu görevin kendisine daha önce de verildiği anlaşılmaktadır. Kaydın girişinde Semanzade Hüseyin Paşa'nın yerine getirdiği satın alma görevleri hakkında detaylı bilgiler mevcuttur. Buna göre; Diyarbakır'dan 40.000 İstanbulî kile buğday ve 60.000 İstanbulî kile arpa satın alınması emredilmektedir. Bu zahireler için de 20.000 kuruş gönderilmiştir. Mardin ve Nusaybin taraflarından da 30.000 kile buğday ile 50.000 kile arpa satın alması için 15.000 kuruş gönderilir. Daha sonra yine Musul, Mardin ve Nusaybin'den 50.000 kile buğday ve 150.000 kile arpa satın alması istendi. Bunun için kendisine Hazine-i Amire'den 15.000 kuruş havale olunmuştur. Ardından yine zahire ihtiyacı doğmuş ve bu defa da Mardin, Nusaybin ve Musul'dan 150.000 kile buğday ve 150.000 kile arpa satın alması buyruldu. Bu işlemler için de kendisine 30.000 kuruş gönderildi. Serasker Ahmed Paşa tarafından gönderilen tüm bu zahirelerin yeterli gelmediği belirtilerek hala ihtiyacın olduğu Dersaadet'e bildirildi. Bunun üzerine Diyarbakır'dan 100.000 kile ve Mardin ve Nusaybin taraflarından 80.000 kile zahire satın alınması emredildi. Zahirelerin alındığı şahıslara ücretlerinin nakit olarak ödenmesi buyrulmaktadır. Belgede tayinatların geciktirilmeden Ahmed Paşa'ya ulaştırılmasının önemli olduğu belirtilmektedir. Bunun için hem nehir yolu hem de kara yolundan yararlanılmıştır. Bu mevcut imkânlardan yararlanarak zahirenin yüklenip Musul mübayaacısına teslim edilmesi istenmektedir.[210]

20 Temmuz 1733'te[211] Bağdat seferiyle büyük bir yenilgi alarak savaş meydanından kaçmak zorunda kalan Nadir Şah, bu durumu kendine yediremeyerek, aynı yılın Ekim ayı içerisinde, Musul taraflarına gelerek burayı ele geçirme girişimde bulunduktan sonra[212], ilerleyen tarihlerde de Kerkük yakınlarına gelerek Osmanlı'ya savaş açtı.[213] İki ayrı yerde de isteğine ulaşamayan şah, önce geri çekildi daha sonra tekrar Bağdat'a doğru harekete geçti(1734). Buraya gelen Nadir Şah, Bağdat valisinden Gence, Şirvan, Kaht, Tiflis ve Revan bölgelerini İran'a vermeleri talebinde bulundu.[214] Osmanlı tarafından kabul edilmeyen bu

[208]Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.V, TTK Yayınları, Ankara 1982, s. 224.
[209]Abdülkadir Özcan,"Mahmud I", *TDV, İA,* C.27., İstanbul 2000, s. 349.
[210]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 94-96.
[211]Abdülkadir Özcan,"Mahmud I", *TDV, İA, C.27.,* İstanbul 2003, s. 349.
[212]Uğur Kurtaran, ''Yeni Kaynakların Işığında Sultan I. Mahmud Dönemi Osmanlı-İran İlişkileri (1731-1747)'', *History Studies Volume 3/3 2011,* s.189.
[213]Mithat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi,* C. V, İstanbul 1962. s. 2480
[214]Uzunçarşılı, *age*, s. 227.

teklif[215] üzerine şah, Osmanlı'yla barış yapmak istediğini belirten mektuplar yazdı.[216] Şah'ın bu teklifini olumlu karşılayan Osmanlı'nın yine tedbiri elden bırakmadığını görmekteyiz. Söz konusu olan bu çekişmeleri içeren Dersaadet'ten Diyarbakır'a gönderilen 5 Mart 1734 tarihli bir belge ile Diyarbakır yöneticilerinin bilgilendirildiği anlaşılmaktadır. Diyarbakır valisi Mustafa Paşa, voyvoda Hüseyin Paşa ve mübayaa mübaşirine gönderilen bu belgede Bağdat'ın "*Kızılbaş taifesi*" tarafından tehdit edildiği haberi verildi. Bu kişiler, Bağdat yakınlarına gelerek birkaç gün ikamet etmiş ve Tahmasb Kulu Han, Ahmed Paşa'ya ateşkes talebinde bulunmuştur. Ahmed Paşa talebi kabul etmiş ve taraflar arasında ateşkes imzalandığı ifade edilmiştir. Ateşkes imzalanmasına rağmen *Kızılbaşlar* çadır kurarak Bağdat yakınlarında kalmaya devam etmişlerdir. Bu durum Ahmed Paşa tarafından Dersaadet'e bildirilir. Bu gelişmelere yer verildikten sonra *Kızılbaşlıların* ''*hilekâr*'' bir ''*taife*'' olduklarından bahisle Diyarbakır yöneticilerinden kararlılıkla hareket etmeleri istenir. Ateşkes esnasında Bağdat'taki askerlere zahire ve mühimmat gönderilmesinin son derece önemli olduğu belirtilmiştir. Belgede muhatap alınan vali, voyvoda ve mübayaa mübaşirinin birlikte hareket etmesi ve işleri geciktirmemesi tembih edilmektedir. Belgede geçen '' *Birbiriniz ile ittifâk ve ittihâd ederek her halde hâb-ı rahatı terk edin*'' emriyle rehavete kapılmadan, birlikte hareket ederek kendilerine verilen görevi bir an önce ve titizlikle yerine getirmeleri istenmiştir. Belgede herhangi bir miktara yer verilmeksizin mevcut zahire ve askerlerin Bağdat'a gönderilmesi emredilmektedir. Zahirelerin nehir yolu ile Musul'a nakledilmesi ve Musul Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya teslim edilmesi buyrulmuştu. Hüseyin Paşa da zahireleri bekletmeksizin Bağdat'a gönderecektir. Diyarbakır'dan yapılacak zahire ve asker sevkiyatında güzergâh üzerinde bulunan Musul ve Cizre yöneticilerine de konu hakkında bilgi verilerek dikkatli ve gayretli olmaları istendi. Son olarak Diyarbakır yöneticilerine bu ihtiyaçların son derece önemli olduğu ve emre itaatsizlik durumunda ağır bir şekilde cezalandırılacakları da belirtilmektedir.[217]

Aynı tarihli bir başka belgede de hem zahire hem de asker talebi ile karşılaşmaktayız. 5 Mart 1734 tarihinde Bağdat'ın muhafazasında olan askerler için zahire ve mühimmat talebinde bulunulduğunu görmekteyiz. Diyarbakır ve Musul'dan satın alınacak erzakın kent merkezlerinde toplanarak vakit kaybetmeksizin bölgeye gönderilmesi istenmişti. Belgede Amasya ve Kengırı (Çankırı) sancakları mutasarrıfı Selim Paşa'dan da Bağdat'taki askerler için zahire istendiği bildirilmektedir. Bu zahirenin nehir yolu ile Tikrit üzerinden Bağdat'a gönderileceği haberi verilmektedir. Erzakın yanı sıra Diyarbakır eyaletinden olmak üzere 2.000 asker seçilmesi ve Bağdat muhafazasında olan Abdullah Paşa'nın emrine gönderilmesi istenir. Ayrıca Sivas ve Şehr-i Zor valilerinin de Bağdat'a gideceklerinden de bahsedilmektedir.

[215]Sertoğlu, *age*, s. 2481.
[216]Kurtaran, *agm,* s.190.
[217]BOA, *C.AS.*, nr, 977/42578. s.1.

Kerkük'ün muhafazasının da önemli olduğu ve burası için de Rakka valisinin bölgeye sevk edildiği bildirilir. Tüm bu görevlendirmelerin Diyarbakır ile doğrudan bir ilgisi olmasa da yapılacak savunmanın önemi vurgulanarak Diyarbakır'dan istenen zahire ve askerlerin önemine atıfta bulunulmaktadır. Yaz mevsiminin uygun koşullarından faydalanarak Diyarbakır ve Musul'dan yeterli miktarda zahire temin edilmesi ve akabinde kara ve nehir yoluyla Bağdat'a sevki istenmektedir. Diyarbakır Mübayaa Mübaşiri Halil Bey'e de zahire temini konusunda dikkatli ve hızlı hareket etmesi tembih edilir. Diyarbakır'dan seçilen 2.000 askerin Bağdat'a götürülme görevi ise Amasya ve Kengırı (Çankırı) sancakları mutasarrıfı Selim Paşa'ya verilmiştir. Selim Paşa'nın ayrıca Adana ve Antakya'dan gönderilen ve Serdengeçti olarak tabir edilen gönüllü askerleri maiyetine katarak Bağdat'a ulaştıracağı aktarılmıştır.[218] Bu sevkiyattan bir ay sonra yine zahire talebinde bulunulduğunu görmekteyiz. 5 Nisan 1734 tarihli Kayıtta Diyarbakır'dan satın alınan zahirelerin yine İran canibi seraskeri Abdullah Paşa maiyetinde bulunan askerler ve Bağdat muhafazasında bulunan askerler için gönderildiği belirtilmektedir. Alınan bu zahirelerin masraflarının ise Revan ve Tevabii hasları mukataası akçesi ile karşılanmıştır.[219]

3.3. 1740-1746 Yıllarında Diyarbakır'dan Gönderilen Yiyecek Yardımları

Nadir Şah'ın gerek Dağıstan üzerine yaptığı seferde başarısız olması, gerek kardeşinin Lezgiler tarafından öldürülmesi ve gerekse de, yapılan başarısız seferler, onda gücünü tekrar toplayacağı düşüncesiyle, Osmanlı topraklarına saldırma ve kazanç elde etme isteği uyandırdı. Kendisi Osmanlı topraklarına yapacağı saldırlar sonucunda, mali yönden oldukça kötü olan devleti tekrar iyileştireceğini umut ederek savaş hazırlıklarını başlattı.[220] Takip eden süreçte Nadir Şah'ın Caferilik mezhebi, İranlıların ticaret yapmada serbest olması, Kabe örtüsünün İranlılar tarafından da değiştirilmesine müsaade edilmesi ile ilgili isteklerinin Osmanlı padişahı tarafından kabul edilmemesi gerekçesiyle[221] 1743'te Osmanlı Devleti'ne resmen savaş açtı.[222] Öncesinde bu savaşı öngören Osmanlı savaş öncesinde hazırlıklarına başlamayı ihmal etmedi. Osmanlı 1740 yılında, İran ile meydana gelecek savaşta, Bağdat Kalesi'nde depolanmak üzere Musul, Mardin ve Diyarbakır'dan zahire satın alınarak Bağdat Kalesi'ne gönderilmesini emretti.[223] 1738-1741 tarihli 3754 nolu Şer'iyye sicilinde[224] belirtildiği üzere, 1740 yılında,

[218]BOA. *C.AS*., nr.266/11074. s.1.
[219]BOA, *AE.SMHD.I*., nr. 225/17944., s.2.
[220]İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi ilişkileri(1703-1747),* Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Doktora Tezi), İzmir 2010, s.288-289.
[221]Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 2522.
[222]Külbilge*, agt,* s. 289.
[223]'' *…dârüssedâd-ı Bağdad kal'asının anbârlarından kā'ide-i serhad üzere hıfz ve iddihâr olunmak için Diyarbekir eyâletinin mahsûl-i cedîdinden sen ki sâbıkan Diyarbekir Voyvodası Hüseyin'sin -zîde mecduhû- mübâşeretinle mübâya'ası fermânım olan kırk bin keyl hınta ve altmış bin keyl şa'îrin vaz' ve takdîr olunan fîleri mûcebince mecmû' bahâları için iktizâ eden yirmi bin guruş ve çuval bahâsı ve kelek sefâyini*

bahsedilen yiyecek sevkiyatı için Diyarbakır Hazinesinden satın alınan miktar tespit edildi. Diyarbakır Eski Voyvodasına gönderilen bir fermanda bu sevkiyatın ayrıntısı öğrenmek mümkündür. Buna göre Diyarbakır'dan Bağdat Kalesi'ne yapılan sevkiyat için yeni mahsulden olmak üzere buğday ve arpa gönderildi. 40.000 kile buğday ile 60.000 kile arpanın satın alınarak sevkiyatının yapıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan bu sevkiyatın maddi yükünün tamamını oluşturan 25.000 kuruştan 20.000 kuruş, buğday ve arpa ücretiyken geriye kalan 5.000 kuruş ise çuval ve nakliyat masraflarıydı. Bağdat Kalesinin ihtiyacını karşılamak üzere gönderilen tahılların Diyarbakır'a bağlı kazalardan satın alındığı belirtilmektedir. Gönderilen buğday ve arpa miktarlarının kazalara göre dağılımı ise Tablo 3.4'te gösterilmektedir.

Tablo 3.4. 1740 Yılında Diyarbakır kazalarından Bağdat Kalesi'ne gönderilen tahıl miktarı[225]

Kaza[226]	**Buğday**	**Arpa**
Kazâ-i Çarsancak	5.800	9.400
Kazâ-i Harput	5.500	8.900
Kazâ-i Palu	5.800	9.400
Kazâ-i Eğil	1.000	1.500
Kazâ-i Çermik	1.500	2.000
Kazâ-i Siverek	3.725	4.800
Kazâ-i Tilbesme	1.100	1.950
Kazâ-i Savur	700	1.300
Kazâ-i Hasankeyf ma'a-Beşiri	2.000	2.500
Kazâ-i Salat, Berazi	600	800
Kazâ-i Hani	1.650	2.000
Kazâ-i Atak	1.400	2.050
Kazâ-i Mihrani	625	150
Kazâ-i Tercil	1.500	2.150
Kazâ-i Mefarikin ma'a-Bakos Boşat	500	400

Bağdat Kalesi'nde depolanmak üzere Diyarbakır'dan satın alınması istenen yeni mahsulün kazalara göre dağılımına baktığımızda gönderilen buğday ve arpanın Palu ve Çarşancak'da aynı miktar olduğunu görüyoruz. Her ikisi de toplam 15.200 kile arpa(9400 kile)

*ücretlerinden dahi ale'l-hesâb tertîb olunan beş bin guruş ki min haysü'l-mecmû' yirmi beş bin guruş elli üç senesi Diyarbekir Hazînesi mâlından sebeb-i tahrîr hükmü ile havâle ve ta'yîn ve zehâyir-i mezkûrenin bi-eyyi hâlin cem' u tahsîl ve nehr-i Şatt'ın mevsimi hurûş-ı cereyânında kelek sefâyini ile kal'a-i mezbûreye irsâl ü tesyîrine sen ki vezîr-i müşâr ve mevlânâ [ve] voyvoda-i mûmâileyhimsiz...*Bkz. *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 3, (ed. Ahmet Zeki İzgöer), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2014, s.148-151.

[224]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C.3, s. 151.

[225]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C.3, s. 151.

[226]Kaza isimleri ile ilgili detaylı bilgiler için bkz. İbrahim Yılmazçelik, ''XIII. ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması'' http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/25/151.pdf (Erişim Tarihi: 18.06.2021), s.219-228.; Tahir Sezen, ''Osmanlı Yer Adları'' https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/genel-mudurluk-yayinlar/osmanli_yer_adlari.pdf (Erişim Tarihi: 18.06.2021).

ve buğday(5800 kile) göndermiştir. Bu toplam miktar diğer kazalar içerisinde en fazla tahılın buralardan alındığını da göstermektedir. Tabloda görüldüğü üzere en az alımın 775 kile ile Kazâ-i Mihrani'den karşılandığını görmekteyiz.

Bağdat Kalesi'nde depolanmak üzere Diyarbakır'ın yeni mahsulünden 40.000 kile buğday ve 60.000 kile arpa alınması emredilmesine rağmen istenildiği gibi toplamda 100.000 kileye ulaşılamadı. Bu listedeki kazalardan toplam 26.600 kile buğday ve 49.300 kile arpa satın alındığı anlaşılmaktadır. Bu eksik tedarik edilmesinin nedeni ise 1740 tarihli defterden öğrenmekteyiz. Sicilden Amid halkı ve ileri gelenleri tarafından bu miktarın fazla geldiği konusunda şikâyetlerin alındığı ve toplanan miktarın kabul edilmesinin talep edildiği anlaşılmaktadır. Bu konuda Dersaadet'ten af dileyerek istenen miktara ulaşılamadığı ve elde edilen miktarın gönderildiği görülmektedir. Fakat sarayın bu konuda geri adım atmadığını görüyoruz. Merkezden gönderilen yazıda, istenen miktarın tedbir amaçlı olarak biriktirilmek istendiğinden dolayı, daha önce de belirtildiği gibi 100.000 kileden bir kilesinin dahi eksik olunmaması tekrar emredilmektedir.[227]

1738-1741 tarihli 3754 nolu şer'iye sicilinde belirtildiği üzere Diyarbakır'dan satın alınan zahirenin çuvallara doldurularak nehir yoluyla Bağdat Kalesi'ne gönderilmesi emredilmiştir.[228] Aynı yıl (1740) yine Bağdat Kalesi cephanesi için gerekli olan 300 kantar kurşun Diyarbakır üzerinden aynı şekilde Bağdat Kalesi'ne gönderilmişti.[229]

Tarihler 1743'ü gösterdiğinde tekrar İran şahının Osmanlı Devleti'ne resmen savaş açtığını görmekteyiz.[230] Haziran ayında işgallerine başlayan Şah ve ordusunun, Ağustos ayına kadar Hille'yi ve Şehr-i Zor'u alarak Kerkük önlerine kadar ilerlediğini görmekteyiz. İlerleyen günlerde hem burayı hem de Erbil'i ele geçiren Şah, sonraki rotasını Musul'a çevirdi.[231] Savaş

---

[227] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 3, s. 161-162.

[228] *''…dârüssedâd-ı Bağdad kal'asının anbârlarından kā'ide-i serhad üzere hıfz ve iddihâr olunmak için Diyarbekir eyâletinin mahsûl-i cedîdinden sen ki sâbıkan Diyarbekir Voyvodası Hüseyin'sin -zîde mecduhû- mübâşeretinle mübâya'ası fermânım olan kırk bin keyl hınta ve altmış bin keyl şa'îrin vaz' ve takdîr olunan fîleri mûcebince mecmû' bahâları için iktizâ eden yirmi bin guruş ve çuval bahâsı ve kelek sefâyini ücretlerinden dahi ale'l-hesâb tertîb olunan beş bin guruş ki min haysü'l-mecmû' yirmi beş bin guruş elli üç senesi Diyarbekir Hazînesi mâlından sebeb-i tahrîr hükmü ile havâle ve ta'yîn ve zehâyir-i mezkûrenin bi-eyyi hâlin cem' u tahsîl ve nehr-i Şatt'ın mevsimi hurûş-ı cereyânında kelek sefâyini ile kal'a-i mezbûreye irsâl ü tesyîrine sen ki vezîr-i müşâr ve mevlânâ [ve] voyvoda-i mûmâileyhimsiz…''* Bkz. *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi, C. 3,* s. 148-151.

[229] *''…Bağdad Kal'ası Cebehânesi'nde mevcûd bulunmak üzere Keban Ma'deni emîni ma'rifetiyle ma'den-i mezbûreden hâsıl olan kurşundan üç yüz kantâr kurşun tedârük ve Diyarbekir'e îsâl olundukda sen ki voyvoda-i mûmâileyhsin lâzım gelen ücreti tarafınızdan verilmek üzere mekârî davârlarına tahmîl ve Musul'a nakl ü tesyîr eylemek için mukaddemce emr-i şerîf-i âlîşânım ısdâr ve irsâl olunmuşdu. Ancak sen[in] tarafından Musul'a ve Musul'dan dahi Bağdad'a naklinde teklîf vusûlünde ve nehr-i Şatt ile irsâlinde sühûlet olduğuna binâen ol mikdâr kurşun Diyarbekir'e dâhil oldukda keleklere tahmîl ve nehr-i Şatt ile doğru Bağdad'a tesyîr eylemen fermânım olmağın imdi işbu emr-i şerîf-i âlîşânım vusûlünde zikr olunan üç yüz kantâr kurşun ma'den-i mezbûr emîni tarafından Diyarbekir'e nakl olundukda sen ahz u kabz ve kat'â eğlendirmeyip keleklere vaz' u tahmîl…''* Bkz. *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi, C. 3,* s. 136.

[230] Külbilge*, agt,* s. 289.

[231] Yetiş, *agt*, s.104-106.

önlemlerini alan Osmanlı, 1743 yılında yapılan Şark Seferi için, merkezden Diyarbakır ve Erzurum boyunca mevcut olan menzillerde erzak hazırlanmasını emretmişti. Hazırlanması istenilen erzakın Diyarbakır'ın payına düşen kısım aşağıda liste şeklinde ve miktarlarıyla detaylı bir şekilde belirtilmektedir.

Tablo 3.5. Diyarbakır'dan istenilen erzaklar[232]

Talep edilen erzaklar	**Miktarları**
Şair	168.000 kile
Dakik	23.100 kile
Dakiki has	2100 kile
Hatab[odun]	6300 araba
Saman	42.000 kantar
Giyyah	3150 araba
Kömür	6300 vukiyye

Askerlerin bir günlük ihtiyaçları göz önünde bulundurularak hazırlanan bu listede, Diyarbakır menzilinden istenilen ihtiyaç ve miktarları ise: Şair(kile) 168.000, Dakik(kile) 23.100, Dakiki has(kile) 2100, Hatab(odun)(araba) 6300, Saman(kantar) 42.000, Giyyah(araba) 3150, Kömür(vukiyye) 6300 şeklindedir.[233]

11 Ocak 1744 tarihli arşiv kaydından İran üzerine bir sefer yapılacağı anlaşılmaktadır. Belgede yapılacak bu sefer için hazırlık aşamasında olduğundan bahsedilmektedir. Bahar ayında yapılması planlanan bu sefer için yapılan hazırlıklarda Diyarbakır yöneticilerine de iş düştüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu belgede sefere çıkacak olan askerler için Diyarbakır'dan zahire temin edilmesi istenmektedir. Bunun için Diyarbakır voyvodasından yardım talep edilmektedir. Sefer için istenilen zahirelerden 40.000 kile buğdayın ve 80.000 kile arpanın temin edilmesi istenmiştir. Belgede ayrıca voyvoda aracılığıyla gönderilecek olan buğdayın her bir kilesi için 50 akçe, arpanın her bir kilesi için ise 30 akçe olması şartının da konulduğunu görmekteyiz. Gönderilecek bu zahirenin toplam ücreti 36.666,5 kuruş tuttuğu ve bu ücretin voyvodalık malından ödeneceği belirtilmektedir.[234]

5 Mart 1745 tarihinde Diyarbakır valisine, mübaşirine, eski voyvodasına ve kentin ileri gelenlerine gönderilen emirde Van Kalesi'nde Osmanlı sınırını İran'a karşı koruyan askerler için acilen erzak gönderilmesi istendi. Gönderilecek erzak ve miktarlarının daha önce başka bir emirle Diyarbakır ve Mardin mübaşirlerine bildirildiği hatırlatılmaktadır. Bu bölgelerden 30.000 İstanbulî kile buğday, 20.000 İstanbulî kile arpa ve dört beş bin kantar peksimetin temin edilmesi istenmektedir. Bu belge ile de erzakın Diyarbakır'dan Tatvan iskelesine oradan da Van

[232]BOA, *C.AS.,* nr. 635/26756, s.5.
[233]BOA, *C.AS.,* nr. 635/26756., s.5.
[234]BOA, *C.AS.,* nr. 227/9648., s.1.

Kalesi'ne nakledilmesi emredilir. Van Kalesi'ndeki askerlerin tayinatsız kalmamaları için Diyarbakır yöneticileri ve şehrin ileri gelenlerinden hızlı hareket etmeleri istenir.[235]

Aynı yıl Van'daki askerlerin yanı sıra Musul'daki askerlere de yeniden yardım gönderilmişti. 14 Eylül 1745 tarihli belgede bu bölgedeki askerlerin zahire ihtiyacı olduğu belirtilmektedir. Bu belgeden Eski Diyarbakır voyvodası Ahmed Paşa'nın Diyarbakır mübayaa mübaşirliğine tayin olunduğu da anlaşılmaktadır. Diyarbakır valisi Çeteci Abdullah Paşa'nın emrindeki askerler ile Musul'da olduğu ve zahireye ihtiyaç duyduğu Mübaşir Ahmed Paşa'ya bildirilmektedir. İhtiyacın giderilmesi için Diyarbakır ve Mardin'den zahire satın alınması emredilir. Fakat belgede gönderilecek zahire miktarına değinilmemektedir. Diyarbakır ve Mardin'den temin edilecek zahirelerin nehir yoluyla Musul'a nakledilmesi buyrulmaktadır. Askerlerin zor durumda bırakılmaması adına hızlı hareket edilmesi ve istenen zahirenin eksiksiz bir şekilde bölgeye sevk edilmesine gayret edilmesi istenmektedir.[236] 1745 yılının 8 Ekim'inde de Diyarbakır voyvodasından zahire temin etmesi emredilmektedir. Gönderilmesi emredilen bu zahireler Van muhafazasında bulunan askerlere gönderilecektir. Belgede buğdayın her kilesi için 50 akçe, arpanın da her kilesi için 30 akçe olması şartıyla ikisinden de 20'şer bin gönderilmesi istenmektedir. Ayrıca Diyarbakır'dan gönderilen zahirelerin toplam ücretinin ve Van'a gidinceye kadar meydana gelen bütün masrafların 31.250 kuruş ettiği belirtilmektedir.[237]

Tarihler 1746'yı gösterdiğinde Osmanlı ve İran arasında meydana gelen uzun ve yorucu savaşlardan sonra Nadir Şah'ın hem ordusu hem devleti ekonomik yönden daha da zor bir sürece girmişti. Şah için artık yapılacak savaşların da getirisi olmayacağından Osmanlı ile bu savaşlara son verip barış görüşmelerine başlamak istedi ve Bağdat valisine barıştan yana olduğuna dair haber gönderdi.[238] Doğu'daki bu seferler sonucunda zor bir ekonomik süreç geçiren ve masrafların altından kalkmakta zorlanan Osmanlı da, şahın bu teklifini değerlendirmek amacıyla 12 Ocak 1746'da İstanbul'a gelen Safevi elçisini kabul etti. Osmanlı ile 13 Mart'a kadar süren barış görüşmeleri, Kerden Antlaşması ile sonuçlandı. Yapılan bu antlaşmada, en önemli konu, devletler arasındaki sınırlardı. İki devlet tarafından da bu konu, daha önce imzalan, Kasr-ı Şirin Anlaşması'nda(1639) belirtildiği şekilde kabul edildi. Nadir şahın bulunduğu Kerden köyünde imzalanan bu anlaşma, Osmanlı elçisinin de İstanbul'a dönmesi üzerine resmen yürürlüğe konuldu.

İki devlet arasında bir barış anlaşması olmasına rağmen 1746 yılının sonlarına kadar Diyarbakır Eyaleti'nden önemli görülen ve Osmanlı için stratejik öneme sahip olan kalelere hala erzak yardımı yapıldığını Diyarbakır şer'iyye sicili kaydında görmekteyiz. 8 Mayıs 1746 tarihli

[235]BOA. *C.AS*., nr.183/14221.,s.1.
[236]BOA, *Ali Emiri Sultan Mahmud (A. E. SMHD. I.)*, nr.187/14480. s.1
[237]BOA, *C.AS.,* nr. 877/37617., s.1.
[238]Yetiş, *agt,* s.109-110.

kayıtta Diyarbakır'dan Musul, Bağdat ve Van kalelerine buğday ve arpa gönderilmesi emredilmektedir. Bağdat ve Musul kaleleri için 50.000 kile buğday ve 70.000 kile arpa istenmektedir. Van Kalesi'ne gönderilmek üzere ise 20.000 kile buğday ve 20.000 kile arpa satın alınması buyrulur. Kayıtta, istenen toplam zahire miktarının Diyarbakır'ın bazı kaza ve nahiyeleri arasında paylaştırıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu kayıt, Eğil kazasına düşen zahire miktarı ile ilgilidir. Kazanın payına 8250 kile buğday ve 7750 kile arpa düştüğü bilgisi verilmektedir. Ancak kaza sakinleri yalnızca 2670 kile buğday ve 4160 kile arpa temin edebilmiştir. Kaza sakinlerine buğdayın her bir kilesi için 50 akçe ve arpanın kilesi için de 30 akçe ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır. Kaza halkından Süleymanoğlu Hasan, İmam Molla Osman ve Hatib Abdullah Efendi'nin Voyvoda Halil Ağa'dan zahire ücretlerini aldığı belirtilmektedir. Temin edilen buğday için 695,5 kuruş ve 40 akçe, arpa için de 792 kuruş ödeme yapılır.[239] 5 Haziran 1746 tarihli bir başka kayıtta ise o dönem Diyarbakır'a bağlı olan Harput kazasının hissesine düşen zahire miktarı ile ilgili detaylara yer verilmektedir. Kazanın payına 10.833 kile ve 5 sümün[240] buğday ile 15.833 kile ve 5 sümün arpa düştüğü belirtilmektedir. Ancak Harput'tan da istenilen zahire tamamıyla temin edilememiştir. Kayıtlara göre kaza halkından 7500 kile buğday ve 9500 kile arpa alınabilmiştir. Eğil kazasında olduğu gibi bu kazadan da buğdayın her bir kilesine 50 kuruş, arpanın her bir kilesine 30 kuruş fiyat biçilir. Toplamda 5.500 kuruş ve 20 akçe eden bu meblağ, Diyarbakır voyvodası tarafından kaza sakinlerine ödenir.[241] Aynı defterin 31 Mayıs 1746 tarihli kaydında da Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı Van Kalesi'ni muhafaza etmek için, burada yoğun bir çaba harcadığını görmekteyiz. Burada kalan ve kaleyi koruma altında tutan askerlerin gündelik ihtiyaçlarının bir kısmı Diyarbakır eyaletinden karşılanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Van Kalesi'ni korumakla görevlendirilen askerler için Diyarbakır Eyaleti'nden zahire temin edilmesi emredilmektedir. Bunun üzerine Diyarbakır Voyvodası Halil Ağa, hem zahireleri toplama hem de bu zahireleri naklettirecek kişinin ücretini ödemekle görevlendirilir. Halil Ağa aracılığıyla temin edilmesi istenen zahire miktarı ise 20.000 İstanbul kilesi buğday ve 20.000 İstanbul kilesi arpadır. İstenilen bu erzakın kara yoluyla gönderildiği anlaşılmaktadır.[242]

Osmanlı Devleti için oldukça önemli bir yere sahip olan bir diğer kale ise Bağdat Kalesiydi. Nitekim devlet bu bölgeyi İran'a kaptırmamak için elinden gelen her şeyi yapmaya uğraşıyordu. 3 Temmuz 1746 tarihli kayıtta Diyarbakır eyaletinden satın alınan zahirenin tekrar Bağdat Kalesi'ni muhafaza eden askerler için gönderildiği tespit edildi. Zahire toplatılması için Diyarbakır voyvodası Halil Ağa görevlendirildi. 5.500 İstanbulî kile buğday

[239] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C.2, s. 344-345.
[240] XVII. yüzyıl ortalarından itibaren bir süre Osmanlı 'da kullanılan ve kuruşun sekizde biri (beş para) değerinde bir yabancı para
[241] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.356.
[242] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.291-292.

1200 adet çuvala doldurulup nehir yoluyla Bağdat'a gönderildi.[243] Nakliyatın sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesi için görevlendirilen başka iş kolları da vardır. Hamal, mûytâb (dokumacı), kürekçi, bekçi, torbaların ağzını dikmek ve bozuk yolları düzeltmek için de işçiler tutulmuştur. Kayıtta hamal taifesinden olan Mustafa, Mehmed, Aro ve Ohan adlı işçilere zahireyi Diyarbakır'da yükleyip Bağdat'ta indirmeleri karşılığında kile başına 3 akçeden 37,5 kuruş verilmesi emredilmektedir. Yolda zahirenin güvenliğini sağlamak için görevlendirilen Mustafa ve Mehmet adlı bekçilere 300 kuruşluk bütçe ayrılmıştır. Suların çekileceğinden bahsedilerek bazı yerlerde ulaşımın aksamaması için de 12 kişi tutulduğuna değinilmektedir. Bu işçilere de 40 kuruş ödeme yapılması kararlaştırılır. Torbaların ağzını dikmekle görevli kişilere ve dokumacıya 10 kuruş ve kürekçiye 5 kuruş ödeme yapıldığına yer verilmektedir. İşçi giderlerinin tamamı 492,5 kuruş tutmaktadır. Bu masraflar da yine Diyarbakır voyvodası Halil Ağa tarafından karşılanmıştır.[244] Tarihler 17 Temmuz 1746'yı gösterdiğinde de zahire yardımının devam ettiğini görmekteyiz. Söz konusu belge de Van Kalesi'nde bulunan askerler için *ruz merre (günlük ihtiyaç)* için yardım gönderildiği anlaşılmaktadır. Bunun için Diyarbakır'dan Van'a 20.000 İstanbuli kile buğday ve 20.000 İstanbuli kile arpa gönderilmişti[245] Kısa bir süre sonra (25 Temmuz) yine Bağdat'a zahire gönderildiğini öğrenmekteyiz. Diyarbakır'dan Bağdat'a bu sefer 5.290 İstanbulî kile buğday naklettirildiği belirtilmektedir. İstenilen bu erzakın nehir yoluyla Bağdat'a ulaştırıldığı bilgisini edinmekteyiz.[246]

Aynı yaz (13 Ağustos tarihli kayıtta) Van Kalesi savunmasında olan askerler için Diyarbakır voyvodasından 20.000 İstanbulî kile buğday ve 20.000 İstanbulî kile arpa temin etmesi istenmektedir. Zahire Diyarbakır'ın bazı kaza ve nahiyelerine pay edilmiştir. Kayıtta bu kazalardan Mirani kazasının payına düşen zahire miktarı ve ödemeler hakkında bilgi verilmektedir. Diyarbakır voyvodası Halil Ağa'da, Mirani kazasından 200 İstanbulî kile buğday ve 200 İstanbulî kile arpa temin edilmesi istenmektedir. Ancak sicilde Mirani kazasından 160 İstanbulî kile buğday ve 145 İstanbulî kile arpa toplatılabildiği yazmaktadır. Bu miktarın da voyvodalık tarafından kabul edildiği ve ödemenin yapıldığı bilgisi verilmektedir. Zahirenin temin edildiği kaza sakinlerine buğdayın her bir kilesi için 50 akçe ve arpanın her bir kilesi için 30 akçe ödeme yapıldığı belirtilmektedir. Buğdayın toplam 66,5 kuruş ve 20 akçe, arpanın ise 36 kuruş ve 1 rub'[247] tuttuğu hesaplanmıştır. Böylece toplam 102,5 kuruş ve 50 akçe ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır.

Aynı yıl 15 Kasım tarihli bir kayıtta: Bağdat, Musul ve Van'a gönderilmek için Diyarbakır'dan buğday ve arpa istendiği anlaşılmaktadır. Kayıtta Bağdat ve Musul kalelerine

[243] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.301-302.
[244] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 303-304.
[245] BOA, *AE.SMHD.I*., nr. 180/14031., s.1.
[246] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 398-399.
[247] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 307.

gönderilmek için 50.000 İstanbulî kile buğday ve 70.000 İstanbulî kile arpa istenmektedir. Van Kalesi'ne gönderilmek için ise 20.000'er İstanbulî kile buğday ve arpa istenir. Tüm bu zahireler daha önce de yapıldığı gibi Diyarbakır kaza ve nahiyeleri arasında bölüştürülmüştür. Kayıtta bu kaza ve nahiyelerden Tilbesme kazasına bağlı Metinli, Deştekevir ve Şetli nahiyelerine düşen miktar ve yapılan ödemeler ile ilgili bilgiler mevcuttur. Metinli nahiyesinden 320 İstanbulî kile buğday ve 500 İstanbulî kile arpa temin etmesi emredilmektedir. Deştekevir nahiyesinden ise 319 İstanbulî kile buğday ve 1.100 İstanbulî kile arpa, Şetli nahiyesinden de 505 İstanbulî kile arpa istenmektedir. Kayıtta Metinli ve Deştekevir nahiyelerinin payına düşen zahireyi teslim ettiği bildirilmekte ise de Şetli nahiyesi ile ilgili bilgi yer almamaktadır. Metinli nahiyesinden teslim edilen zahire karşılığında her bir İstanbulî kile buğday için 50'şer kuruştan 133 kuruş ve 1 sülüs[248] ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır. Arpa için ise kile 30 akçeden 125 kuruş ve böylece toplamda 258 kuruş ve 1 sülüs ödeme yapılmıştır. Deştekevir nahiyesine ise temin ettikleri 319 İstanbulî kile buğday karşılığında 132,5 kuruş ve 1.100 kile arpa karşılığında da 126 kuruş ve 1 rub' ödendiği belirtilmektedir. Kayıtta ödemenin Diyarbakır voyvodası Halil Ağa tarafından nahiye halkına eksiksiz olarak yapıldığı bildirilmektedir.[249] Bir ay sonrasında (16 Kasım) yine Diyarbakır'dan Bağdat'a zahire gönderilmesine karar verilir. Bu kez toplamda 5.000 İstanbulî kile buğdayın nakledilmesi istenmektedir. Nakliyat nehir taşımacılığıyla gerçekleştirilmiştir.[250] Aynı tarihli bir başka sicil kaydında söz konusu nakliyatta görev alan diğer iş kolları ve ücretleri hakkında bilgi verilmektedir. Örneğin, buğdayın Bağdat'a nakli esnasında güvenliğini sağlaması için bekçilerin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bekçiler aynı zamanda zahireyi Bağdat'ta, nehir taşımacılığında kullanılan bir tür sal olan keleklerden indirme işini de üstlenmiştir. Osman ve Elhac Mehmet adlı bu görevlilere buğdayın güvenliğini sağlamaları karşılığında 300 kuruş ve hamallık hizmeti karşılığında da her bir kile için 3 akçeden toplam 112,5 kuruş ücret ödendiği yazmaktadır. Buğdayın içine konulacağı torbaları dikmek için mûyütâb[251] Veli görevlendirilir. Bu iş karşılığında kendisine 20 kuruş ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır. İşçilere yapılan toplam ödeme 459,5 kuruş tutmuştur. Bu masrafların tamamı ise Diyarbakır Voyvodası Halil Ağa tarafından karşılanmaktadır.[252]

1746 yılı sonbaharında Diyarbakır'a yeniden zahire temini görevi verildi. 29 Kasım 1746 tarihli sicil kaydında Bağdat, Musul ve Van kalelerine gönderilecek zahirenin Diyarbakır'dan temin edilmesinde Ciska kazası ve Ciska'ya bağlı köylerin payına düşen miktar ve ödenen meblağ açıklanmaktadır. Bu kaleler için Diyarbakır voyvodalığına satın alınması emredilen toplam 160.000 İstanbulî kile buğdaydan Ciska kazasının payına 258 İstanbulî kile ve 5 sümün

[248]Üçte bir anlamına gelmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Muhittin Serin, ''Sülüs'', *TDV İ.A, C.38*., İstanbul 2010, s.128-130.
[249]Diyarbekir *Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 398-399.
[250]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 326-327
[251]Dokumacı
[252]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 327.

buğday düşmektedir. Bu miktarın 82 kilesi Ciska'ya bağlı köylerden temin edilir. Ciska'dan istenen arpa ise 808 İstanbulî kile ve 5 sümündür. Bu miktardan da 262 kile arpa Ciska'ya bağlı köylere hisse edilmiştir. Kayıtta köylerin üzerine düşen miktarda zahireyi voyvodaya teslim ettiği ve ücretlerini eksiksiz bir şekilde aldığı bildirilmektedir. Buğday için kile başına 50 akçe ve şair için de 30'ar akçe ödeme almışlardır. Köy sakinlerine buğday için toplam 34 kuruş ve 20 akçe; arpa için ise 65,5 kuruş ödeme yapılır.[253] Diyarbakır eyaletinden yapılan bu yardımlar dışında sicil kaydında başka yardımlar da mevcuttur. Yapılan bu yardımlar aşağıda, defterde belirtilen tarihler çerçevesinde, tablolaştırdığımız şeklindedir. Buna göre Mayıs ayından Kasım ayına kadar Diyarbakır'dan 14 kez iaşe yardımı gönderildiğini tespit ettik. Bu yardımlar, Çoğunlukla Bağdat, Van ve Musul Kaleleri'ne bir kez de Tatvan'a gönderilmiştir.

Tablo 3.6. 1746 yılında Diyarbakır'dan yapılan erzak yardımı

Kayıt tarihi	**Gönderildiği bölge**	**İstenilen miktar**	**Gönderilen**
			Erzak
8 Mayıs[254]	Musul, Bağdat ve Van Kaleleri	160.000 kile	70.000 kile buğday ve 90.000 kile arpa
31 Mayıs[255]	Van Kalesi	40.000	20.000 kile buğday ve 20.000 kile Arpa
3 Temmuz[256]	Bağdat Kalesi	----------	5.500 kile buğday
25 Temmuz[257]	Bağdat Kalesi	5.290 kile	5.290 kile buğday
13 Ağustos[258]	Van Kalesi	40.000	20.000 kile buğday ve 20.000 kile arpa
2 Eylül[259]	Van Kalesi	30.287	Zahire

[253] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 399-400.
[254] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C.2, s. 344-345.
[255] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.291-292.
[256] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.301-302
[257] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 398-399.
[258] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 307.
[259] H. 15 Şaban 1159 tarihli kayıtta yine Van için zahire talep edildiği ve talebin Diyarbakır'dan karşılandığı anlaşılmaktadır. Diyarbakır voyvodası Halil Ağa'dan Van kalesine gönderilmek üzere 30.287 İstanbulî kile zahire temin etmesi istenmiştir. Sicilden zahirenin temin edildiği ve gönderilmesi için bazı görevliler tayin edildiği belirtilmektedir. Bunlardan Osman, Bekir ve Katip Molla adlı kişiler zahireyi Diyarbakır'dan alıp Van Kalesi'ne teslim etmekle görevlendirilmişlerdir. Kayıtta bu kişilerin 22 Şubat 1746'da iş başı yaptıkları ve aynı yılın Eylül ayı başlangıcında zahireyi teslim edip Diyarbakır'a döndükleri belirtilmektedir. Görevlilere bu iş için kişi başı aylık 15 kuruş maaş ödenmiştir. Günlük yiyecek ihtiyaçları için de her bir gün için 1 kuruş ve toplamda 210 kuruş bütçe ayrılmıştır. Bu görevlilere zahireyi Tatvan iskelesinde keleklere yüklemek için tutacakları hamal ve kiyaliye için de 258 kuruş ödeme yapılmıştır. Sicilde tüm bu masrafların 782 kuruş olduğu ve Voyvoda Halil Ağa tarafından karşılandığı yazılmıştır. Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi, C. 2, s. 316-317.

Tablo 3.6. (devamı).

2 Eylül[260]	Musul, Bağdat ve Tatvan	160.000	Zahire
6 Ekim[261]	Bağdat Kalesi	3.750 kile	Arpa
15 Kasım[262]	Bağdat, Musul ve Van kaleleri	160.000 kile	70.000 Buğday Ve 90.000 Arpa
16 Kasım[263]	Bağdat Kalesi	5.000 kile	Buğday
16 Kasım[264]	Bağdat ve Musul kaleleri	150 kelek	Arpa ve Buğday
29 Kasım[265]	Bağdat, Musul ve Van kaleleri	160.000 kile	Buğday ve Arpa

Oluşturulan Tablo 3.6'da 1746 yılında Diyarbakır eyaletinden diğer bölgelere yapılan zahire yardımları görmekteyiz. Bu tabloda yardımların hangi kalelere yapıldığını, kaydın tarihini, istenilen zahirenin miktarını ve türünü tespit etmek mümkündür.

Böylece yaptığımız araştırmalar doğrultusunda, Osmanlı-İran savaşı içerisinde Osmanlı'nın lojistik destek aldığı yerlerden birinin de Diyarbakır olduğu tespit edilmiştir. Bu süreçte Diyarbakır, lojistik desteğin olmazsa olmazı olan zahire ihtiyacını karşılamaya yönelik iaşe tedariki ve nakliyesi için etkili bölgelerden biriydi. Merkezden gönderilen emirler gereği,

[260]2 Eylül 1746 tarihli sicil kaydında Diyarbakır'dan Musul, Bağdat ve Tatvan'a zahire gönderiminin yapıldığını görmekteyiz. Bağdat ve Musul kalelerine 120.000 kile ve Van Kalesi'ne 40.000 kile zahire gönderilmiştir. Zahirelerin temin edilmesi aşamasında Diyarbakır kaza ve nahiyeleri arasında paylaştırıldığını görmekteyiz. Kayıtta bu nahiyelerden Tilbesme, İkidirekli, Rabat ve Mezraa nahiyeleri hakkında bazı detaylara yer verilmektedir. Bu nahiyelerden 1.100 İstanbulî kile buğday ve 1.700 İstanbulî kile arpa talep edilmiştir. Ancak nahiye sakinleri 412 İstanbulî kile buğday ve 36 kile arpa temin edebilmiştir. Tilbesme halkından Ömer, Şeyhmus ve Seyyid Ramazan adlı şahıslar temin edilen zahireleri mübaşire teslim etmiş ve karşılığında 330,5 kuruş ve 20 akçe tutan zahire bedelini eksiksiz bir şekilde almışlardır. Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi, C. 2, s.318.

[261]H. 22 Recep 1159 tarihli sicilde Diyarbakır'dan Bağdat'a zahire gönderildiği anlaşılmaktadır. Diyarbakır voyvodası Halil Ağa inşa ettirdiği 15 kelek sefinesi aracılığıyla Bağdat'a 3.750 İstanbulî kile arpa nakl ettirmiştir. Nakliyatın gerçekleşmesinde hamal, bekçi, derici ve ameleler görev almıştır. Zahirenin güvenliğini gözetmesi ve eksiksiz bir şekilde Bağdat yöneticilerine teslim etmeleri için Ahmet ve Hasan adlı şahıslara 300 kuruş, arpayı keleklere yükleme ve indirme ile görevlendirilen hamallara ise kile başına 3'er kuruş ödeme yapılmıştır. Sicilde hamallara toplam 93,5 kuruş ve 10 para ödeme yapıldığı bilgisi verilmektedir. Ayrıca Kavuşan adlı bölgede arazinin nakliyatı zorlaştırdığına değinilmektedir. Bölgede yapılacak çalışmalar için 15 işçi tutulduğu ve ücretleri olan 35 kuruşun ödendiği belirtilmiştir. Arpa torbalarının ağzını dikmekle görevlendirilen dokumacıya ise 25 sikke verilmiştir. Tüm bu işçilerin toplam masrafının 453,5 kuruş ve 10 para olduğu hesaplanmış ve bu meblağın voyvoda tarafından eksiksiz olarak ödendiği bildirilmiştir. Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi, C. 2, s.316.

[262]Diyarbekir *Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 398-399.

[263]16 Kasım 1746 tarihli kayıtta Diyarbakır'dan Bağdat ve Musul kalelerine buğday ve arpa gönderilmesi için hazırlıklar yapıldığını öğrenmekteyiz. Bu zahirelerin naklinde kullanılmak için keleklerin inşa edildiği bilgisine yer verilmektedir. Musul Kalesi'ne gönderilecek zahire için Voyvoda Halil Ağa tarafından 55 adet kelek sefinesi yapılması istenmiştir. Bağdat Kalesi'ne gönderilecek zahire için de 95 adet kelek sefinesi sipariş olunmuştur. Musul Kalesi'ne yapılacak sevkiyatta kullanılacak keleklerin her birinin maliyetinin 145 kuruş olduğu ve Bağdat Kalesi için kullanılacak keleklerin ise 180 kuruşa mâl olduğu yazılmıştır. Böylece Musul Kalesi'ne nakliyatı gerçekleştirecek 55 kelek için toplam 7.975 kuruş ve Bağdat Kalesi'ne gidecek 95 kelek için ise 17.100 kuruş ödeme yapılmıştır. Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi, C. 2, s.328.

[264]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 326-327

[265]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 399-400.

Diyarbakır yöneticileri, bu konuda gerekli uygulamaları yerine getirmeye çalıştı. 18 yüzyılda, ilk Osmanlı-Safevi mücadelesi 1723-1746 yılları arasına denk gelmektedir. Bu süreçte Diyarbakır eyaletinden istenilen zahire desteğinin sağlandığını görmekteyiz. 1723-1746 yılları arasında yapılan zahire yardımları ile ilgili genel tespitlerde bulunmak mümkündür. Bu tarihler arasında yapılan zahire yardımlarının ağırlıklı olarak buğday ve arpadan oluştuğunu söyleyebiliriz. Diyarbakır yöneticilerine gönderilen hemen hemen bütün emirlerde istenilen erzakların yeni mahsulden olmasını istemeleri de dikkat çeken hususlar arasındadır. İncelediğimiz kayıtlar doğrultusunda 1723-1746 yıllarında yapılan erzak yardımları genellikle, Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırları için önemli görülen Bağdat, Musul ve Van eyaletlerine gönderilirdi. Diyarbakır'dan zahirelerin alındığı kişilere ücretlerinin ödenmesi konusunda da titizlik gösterildiğini görmekteyiz. Ürün ücretleri kişilere kile başına eksiksiz bir şekilde yapılırdı. Zahireler istenilen yerlere ulaştırılırken kara veya nehir yolu tercih edilirdi. Bu ihtiyaçların yerlerine ulaştırılırken oldukça dikkatli davrandıkları ve güvenliği tam sağlayabilmek amacıyla takviye tedbirler de alınmıştır. İncelediğimiz kayıtlar doğrultusunda 1723-1746 yılları arasında yapılan lojistik desteğin en çok 1740-1746 yıllarında yapıldığını görmekteyiz.

4. 1723-1746 YILLARI ARASINDA OSMANLI-İRAN SAVAŞINDA DİYARBAKIR'IN ASKERİ DESTEĞİ

Osmanlı Devleti 18. Yüzyıldan sonra diğer devletlerle yaptığı savaşların sonucunda sürekli olarak artan ekonomik bunalımlar yaşardı ve temel ihtiyaç niteliğinde olan askerlerin gereksinimlerini karşılamakta zorlanırdı. İçinde bulunduğu durumun zorluklarını ortadan kaldırmak ya da en aza indirmek isteyen Osmanlı'nın, iki farklı politika izlemeye başladığını görmekteyiz. Bunlardan ilki askerlere ödemekle yükümlü olduğu ücretlerin içindeki değerli madenin oranını azaltmaktı. Böylelikle kısa sürede olsa devletin rahatlamasını sağlardı. Ancak paranın içindeki değerli maden oranını azaltma politikası bir süre sonra askerlerin dikkatlerini başka yönlere çevirmelerine neden oldu. Askerler, değeri azaltılmış maaşla yetinemeyip, askerlik dışında ek iş, rüşvet ve yolsuzluk gibi yollara başvurdular. Osmanlı Devleti'nin izlediği bir diğer politika, daha önce de yararlandığı bir politika olan, paralı askerleri işe olma yöntemiydi. Bu uygulamanın yapıldığı dönemlerde farklı grup ve isimlendirmeler yapılırdı. 17. ve 18. yüzyılda kullanılan paralı askerlere Levend ismi verilmekteydi. 15. yüzyılda donanmada görevli olarak çalışan Levendler daha sonra ateşli silahlar kullanabilen(piyade, sekban, sarıca, deli, faris, gönüllü gibi)paralı bütün askerlere verilen genel bir isim niteliği kazandı. Osmanlı izlediği bu politikayla muharebelerde savaşacak insan gücünü temin etmeye çalışmıştır.[266] İran ile yaptığı savaşlarda da bu uygulamaya başvurduğunu açık bir şekilde görmekteyiz. İncelediğimiz kayıtlardan İran ile yapılan savaşlarda Diyarbakır'dan da paralı askerlerin toplatıldığını görmekteyiz. Buradan gönderilen askerlerin, hem savaşlarda hem de kalelerde muhafız görevinde kullanıldıklarını yine kayıtlardan öğrenmekteyiz. Bunun haricinde yine muharebelerde destek birlikleri olarak görev almak üzere Diyarbakır'dan asker toplatılıp gönderilmiştir. Orduda görev alan bu askerler ile ilgili detaylı bilgiler aşağıda kronolojik olarak verilmiştir.

4.1. 1723-1727 Yılları Arasında Diyarbakır'dan Gönderilen Askerler

1723 ve 1727 tarihleri arası ile ilgili yaptığımız araştırmalar sonucunda, Diyarbakır ve çevresinden bu tarihlerde asker temin edildiğine dair belgeye rastlamadık. Ancak başka bölgelerden asker toplama görevinin verildiğiyle ilgili iki kayda ulaştık. Bu vesikalardan ilki 1725 tarihli, diğeri de 1726 tarihli belgelerdir. 1725 tarihli arşiv kaydında, Diyarbakır'da görev yapan Recep Paşa'nın İran ile yapılan savaşta Revan Kalesi savunmasına atandığı belirtilmiştir. Revan Kalesi yeniden fethedildiğinde kalenin tekrar elden çıkmaması için önemli bir çaba sarf edildi. Kale savunmasında çok sayıda askerin ölmesi ya da yaralanması sebebiyle bölgede daha fazla askere ihtiyaç duyuldu. Erzurum valisinin bölgeye asker gönderme yetkisi olmadığından

[266]Uyar, Erickson, *age*, s.16.

kale için Recep Paşa tarafından maaşlı askerler seçilmesi istendiği anlaşılmaktadır. Bu askerler Revan taraflarındaki başıboş tekke ve mahallerden 1000 kişi olmak üzere seçilecekti. 1000 askerin 50'şerli olarak 20 gruba ayrılması istenmektedir. Bunların kaleyi elde tutmak ve sınırların güvenliğini sağlamak adına mücadeleye yatkın bireyler arasından seçilmesi belirtilir. Bu isteğe atfen belgede askerlerin "güzîde ve tüvânâ"(seçkin ve diri) olmalarına dikkat edilmesi tembihlenmektedir. Kale muhafazası için atlı askerler mi yoksa piyade mi gerektiği Recep Paşa tarafından belirlenerek hangi birliğe ihtiyaç duyuluyorsa ona göre hareket edilmesi buyrulur.[267]

Aynı şekilde de 1726 yılında da Diyarbakır'dan asker sevkiyatı istenmediğini görmekteyiz. Ancak elimizdeki belgede, Diyarbakır'a başka yerden sevk edilen askerlerin ihtiyaçlarının bir kısmını karşılama görevinin verildiğini görmekteyiz. 1726 tarihli bu belgede Kırım'dan Hemedan'a gitmek üzere iki sultan, beş ağa ve 5000 nefer Tatar askerinin görevlendirildiğini öğrenmekteyiz. Birliğin Hemedan'a giderken konaklayacakları yerlerden biri de Diyarbakır'dı. Söz konusu belge, merkezden Diyarbakır ve Şehr-i Zor yöneticilerine gönderilmiş ve bu askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması istenmektedir. İhtiyaçların askerler Diyarbakır'a varmadan temin edilmesi ve vardıklarında hazır bulundurulması emredilmektedir. Askerlerin, hayvan ve gıda masraflarının Diyarbakır eyalet hazinesinden karşılanması istenmektedir. Görevlilerin, istenilen miktarlardaki ihtiyaç ürünlerini temin edip askerlere teslim etmeleri ve bunun karşılığında belge almaları buyrulmuştur. Bu örnekte askeri ihtiyaçların giderilmesine oldukça önem verildiğini görmekteyiz. İhtiyaçlar karşılanırken Diyarbakır yöneticilerine son derece dikkatli davranmaları, işi geciktirmemeleri ve özenle hareket etmeleri emredilir.[268]

4.2. 1730-1736 Yılları Arasında Diyarbakır'dan Gönderilen Askerler

1730-32 ve 1735-36 yıllarında Osmanlı-Safevi arasındaki çekişmeli ilişki her ne kadar barış anlaşmalarıyla düzeltilmek istense de, bazen ortak bir noktaya varamayıp uzlaşma arayışı yerini savaşa bırakırdı. Osmanlı Devleti savaşa hazırlandığı dönemlerde ya da savaştan sonraki süreçlerde, devlet için önemli görülen ve kaybetmeyi göze alamadığı bölgeleri elde tutmaya çalışırdı. Böylelikle Doğu sınırları için özellikle önemli gördüğü, tehdit altındaki Van, Musul ve Bağdat bölgelerini, elde tutmak amacıyla Anadolu'dan sürekli askeri takviyeler yaparak buraları muhafaza etmeye çalıştı. 1732 tarihli Diyarbakır şeri'yye sicilinde yapılan incelemeler sonucunda gerek cephede savaşmak üzere gerekse de bahsedilen bölgeleri muhafaza etmek adına asker toplama görevi verilen eyaletlerden birinin de Diyarbakır eyaleti olduğu bilgisine ulaştık. Bu dönemde Van Kalesi savunmasında görevli Timur Paşa, Dersaadet'ten maiyetine asker gönderilmesini istemektedir. Bunun üzerine 14 Ekim 1732 tarihli kayıtta Diyarbakır

[267]BOA, *Cevdet Askeriye (C. AS)*., nr.359/14874. s.1.
[268]BOA, *C.AS*, nr. 934/40454. s.1

yöneticilerine asker temin etmeleri emredilir. ''*Van'ın son İslamiyet sınır hattı olduğu*[269]'' ve bu nedenle asker sevkiyatının oldukça önemli ve gerekli olduğu belirtilerek Diyarbakır'daki aşiret ve kabilelerden 1000 asker seçilmesi buyrulmaktadır. Bu askerler de 50'şer kişilik 20 grup halinde düzenlenecektir. Defterde askerler için yapılacak ödeme de belirtilir. Buna göre her bir asker için aylık 12'şer kuruş bahşiş ve 2,5'ar kuruş ulufe tayin edilmektedir. Bu ücretlerin 6 ay boyunca ödenmesine karar verilmiştir. Van'a gönderilecek bu askerlerin zahire, mühimmat, yol masrafları ve diğer giderleri için ise toplamda 42.101,5 kuruş ayrıldığı anlaşılmaktadır. Diyarbakır yöneticisine asker seçiminde ihtiyatlı davranması da tembih edilir. Askerlerin silah kullanabilmesi ve atik olması şartının gözetilmesi istenmiştir. Ayrıca bu askerlerin bölgedeki aşiretler içerisinden seçilmeleri[270] emredilmektedir. Askerlerin hizmet süresi uzadığı veya farklı ihtiyaçları olduğu takdirde masrafların Van Kalesi defterdarı tarafından karşılanacağı bildirilmektedir. Hizmet süresinin kayıt altına alınması amacıyla askerlerin yola çıktıkları gün Dersaadet'e bilgi verilmesi istenir. Yine bu kayıttan edindiğimiz bilgiye göre daha önce İran tarafına gönderilmek üzere asker talep edilmiş fakat istenen bölgelerden yeterli sayıda askerin gönderilmemişti. Bu nedenle Diyarbakır'dan gönderilecek askerlerin istenen sayıda olması gerektiği özellikle belirtilir. Ayrıca yine daha önce gönderilen askerlerin tecrübesiz ve savaş bilgisinden yoksun olmaları dolayısıyla bu kez bu konulara da dikkat edilerek asker toplanması vurgulanmıştı. Bunun tekrar yaşanmaması için daha dikkatli davranıldığı gözlenmektedir.[271]

Bilindiği üzere Nadir Şah 1732 yılında iktidarda bulunan İran Şahı III. Abbas'ı tahtından indirerek kendisi devletin yönetimini ele geçirdi. Devletin içinde var olan karışıklıkları düzenlemeye çalışarak, daha önce II. Tahmasb tarafından yerleştirilen devlet adamlarının yerine kendi istediği kişileri yerleştirdi.[272] İstediği ortamı düzenledikten sonra 16 Ocak 1732[273] tarihinde Osmanlı ile yapılan Ahmed Paşa Anlaşmasının geçersiz olduğunu ilan etti. Şah, anlaşmanın geçersiz olduğunu Bağdat valisi olan Ahmed Paşa'ya bildirdikten bir süre sonra hazırlıklarına başlayarak Osmanlı üzerine yola çıktı. [274] Bunun üzerine Osmanlı Devleti de sınırda bulunan kaleler ve önemli görülen diğer yerleri korumak adına hazırlıklara başladı. Diyarbakır ile ilgili arşiv ve sicil kayıtlarından hareketle bu hazırlıklar içerisinde asker

[269] ''*...Van Kal'ası müntehâ-yı serhadd-i İslâmiyeden olub muhâfazası emrine takayyüd ve ihtimâm olunmak lâzım-ı hâlden olduğuna binâen...''* Bkz. *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, (ed. Ahmet Zeki İzgöer), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır Eylül 2013, s. 219-221.

[270]''*...Devlet-i Aliyye'me hizmet edecek vakt ü zamân olmağla hemen kemer-i gayret-i miyân-ı hamiyete muhkem bend eyleyerek tedârük-i kâra mübâşeret ve evvel emirde i'mâl-i askere kadir kimesnelerden bölükbaşılarını tertib ve bayrakların küşâd eyledikten sonra ol nikdar levendâtın eyalet-i mezbûrede vâki' Ekrâd aşâyir ve kabâili ricâlinden etvar ve mâhiyet ve şecâ'atleri ma'lûm ve meczûmun olan harb u darba kâdir tüfeng-endâz ve mâ'reke-pervâz yiğitlerden intihâb eyleyerek tahrir ve hizmet-i mu'ayyene tekmiline dek firar eylemeyeceklerine kavi kefillerini dahi alıp...''* Bkz. *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 219-221

[271]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 219-221.

[272]Yıldırım, *agt* s.49.

[273]İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, TTK Yayınları, Ankara 1982, s. 222.

[274]Uzunçarşılı, *age*, s.223.

sevkiyatının da yer aldığını görmekteyiz. Osmanlı'nın bölgeye asker temin etmesini istediği eyaletlerden biri Diyarbakır'dır. Bu doğrultuda Diyarbakır, aynı yıl Aralık ayı içerisinde hem Van'a hem de Bağdat'a asker gönderdi. Nitekim sınırda bulunan Van Kalesi için 1732 Aralık ayı başlarında Van muhafızının emrinde bulunmak üzere Diyarbakır eyaletinden piyadeler toplanması istenmişti. Eyalet yönetimine gönderilen emirle bu iş için Ahmed Paşa ve Küçük Hasan Ağa'nın görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Askerleri seçip bunları kaydetme işi Küçük Hasan Ağa'ya, ulufe, bahşiş gibi giderleri karşılama işi de Ahmed Paşa'ya verildi. Defterde toplanacak askerlerin sayısı, nasıl gruplandırılacakları, alacakları ulufe ve bahşiş gibi detaylar da belirtilmektedir. Buna göre: askerlerin aşiret ve kabile ricalinden olması şartıyla toplamda 1000 kişi olması ve bu 1000 askerin 50'şerli olarak 20 bölük halinde düzenlenmesi istenmektedir. Askerlerin altı aylık ulufe ve bahşişlerinin 27'şer kuruş olarak hesaplanıp Ahmed Ağa tarafından karşılanması belirtilmektedir. Askerlerin ücretleri dışında çadır, çerge gibi lojistik ihtiyaçları da aynı şekilde Ahmed Ağa'nın sorumluluğuna verilmiştir.[275] Aynı defterdeki kayıtları takip ettiğimizde bu talebin eksiksiz bir şekilde yerine getirildiğini öğrenmekteyiz.[276]

Diyarbakır'dan Bağdat'a yapılan asker takviyesi ile ilgili olan iki kayıt daha tespit edilmiştir. Kayıtlardan biri 25 Aralık 1732[277] tarihli kayıttır. Diğer kayıt ise 9 Mart 1733[278] tarihlidir. 25 Aralık 1732 tarihli vesikadan bölgeye yapılan askeri sevkiyatın henüz Bağdat'a saldırı gerçekleşmeden önce yapıldığı anlaşılmaktadır. Bölgeye asker gönderilmesi ile ilgili olan 9 Mart 1733 tarihli kayıtta ise Bağdat'ın kuşatma altında olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı'ya saldırmak amacıyla hazırlık yaptıktan sonra yola çıkan ve ordusuyla beraber Kirmanşah önlerine kadar gelen İran şahı, daha sonra Erbil'e giderek orayı ele geçirdikten sonra Kerkük'ü kuşatma altına aldı. Fakat burada başarısız olarak geri çekildi(26 Aralık 1732).[279] Kerkük'te yenilgiye uğrayan şah, daha sonra Bağdat'ı ele geçirmek amacıyla harekete geçti. Bu sırada şahın Bağdat'ı ele geçirme arzusunda olduğunu kestiren Osmanlı, şah daha buraya gelmeden, Bağdat seraskeri Ahmed Paşa'ya, Diyarbakır eyaletinden asker temin edilmesini emretti. Bunu da 25 Aralık 1732 tarihli arşiv kaydından öğrenmekteyiz. Buna göre Bağdat canibi Seraskeri Ahmed Paşa'nın emrine gönderilmek üzere Diyarbakır'dan 1000 nefer seçilmesi talep edilmektedir. Seçilen 1000 nefer 50'şer kişilik 20 gruba ayrılacaktır. Levent olarak da adlandırılan bu askerlerin görev yerlerine giderken yol üzerinde yiyecek ve konaklama ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli hususlara da değinilmiştir. Güzergâh üzerinde bulunan yerleşim yerlerinin kadıları, voyvodaları, yeniçeri serdarları, şehrin ileri gelenleri ve iş erlerine hitaben 1732 tarihli bu belge kaleme alındı. Belgede leventlerin konakladıkları mahal ve menzillerde

[275]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.11.
[276]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.12.
[277]BOA*, C.AS*., nr. 858/36711. s.1.
[278]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.56-57.
[279]Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. VII, Üçdal Neşriyat Yay., İstanbul 1991, s. 405-406.

ihtiyaçlarının bölge yöneticileri tarafından tedarik edilmesi istenmektedir. Beslenmeleri için gerekli et ve pirinç gibi yiyeceklerin bölge yöneticileri tarafından değeri mukabilince akçe karşılığında satın alınması buyrulmuştur. Gönderilen yiyeceklerin fiyatları da belgede yer almaktadır. Etin vukiyyesi 12 akçe, arpanın ve pirincin vukiyyesi ise 30 akçe olarak verilmektedir. Bu masrafların kayıt altına alınması için Hazine-i Amire tarafından Abdullah Bey adlı bir görevli tayin edilir. Abdullah Bey askerlere yapılan tüm masrafları kaydetme ve bunu Dersaadet'e sunmakla görevlendirilir. Böylelikle bölge yöneticilerinin yaptıkları tüm masrafların daha sonra merkez tarafından ödeneceği bilgisi verilmektedir.[280]

Bir yıl sonra (12 Ocak 1733) Şah ve ordusu Bağdat önüne geldiler. [281] Kaleyi ele geçirmek üzere burayı yaklaşık üç ay boyunca kuşatma altında tuttular. Kuşatma süresince kalede bitkin ve yorgun düşen askerlere karşı şahın zafer elde etmemesi için, Diyarbakır ve Halep Paşaları cephaneleri ile birlikte Bağdat'a gönderildiler.[282] Gönderilen bu paşaların yanı sıra asker takviyesi de yapıldı. Bu bilgiye 1732 tarihli 3709 numaralı Diyarbakır Şer'iye Sicilinde rastlamaktayız. Defterin 9 Mart 1733 tarihli kaydında Bağdat'a gönderilmek üzere Diyarbakır'dan 1000 süvari seçildiğini öğrenmekteyiz. Süvarileri seçme görevi Tercil beyzadelerinden Millî İbrahim Bey'e verildi. Ayrıca askerler için gerekli parayı da onlara dağıtmakla görevlendirildi. 1000 süvari için 20'şer kuruş bahşiş ve 6 aylık olmak üzere her bir ay için 15'er kuruş ulûfe verilmesi kararlaştırıldı. Altışar aylık ulufe ve üçer aylık gıda, mühimmat, çadır ve gündelik hayatta ihtiyaç duyulan alet edevat masraflarının da karşılandığı belirtilmektedir. Bütün giderler toplamda 53.393,5 kuruş ve 10 para olarak hesaplanmıştır. Bu miktarın bir kısmı Osmanlı hazinesinden, bir kısmı da Diyarbakır cizyesinden nakit olarak karşılandığı yazılmaktadır. Parayı alıp Millî İbrahim Bey'e teslim etme görevi Mübaşir Ömer Ağa'ya verilmiştir. Belgede Ömer Ağa aracılığıyla bu paranın Millî İbrahim Bey'e eksiksiz ve sorunsuz bir şekilde teslim edildiği anlaşılmaktadır.[283] Aynı defterde yer alan 21 Mart tarihli kayıtta bu konudaki işlemleri takip edebilmekteyiz. Bağdat'a gönderilecek 1000 askerle ilgili olarak zahire ihtiyacının karşılanması ve bu konudaki ödemelerle ilgili işlemleri tespit edebilmekteyiz. Millî İbrahim Bey ile bölükbaşılar arasında zahire ihtiyaçlarının karşılanması konusunda anlaşmaya varılmıştır. Anlaşmaya göre her bir bölükbaşı üç aylık zahire masrafını Ramazan ayının 15'inde Millî İbrahim Bey'den alacaktır.[284]

Aynı tarihli (9 Mart 1733) bir başka kayıtta Diyarbakır Eyaleti'nden tekrar asker temini yapıldığını görmekteyiz. Bu kayıtta yine Bağdat muhafızı Ahmed Paşa maiyetinde bulundurulmak üzere Diyarbakır'dan bu sefer 500 asker seçilmesi emredilmektedir. Askerleri

[280]BOA, *C.AS*., nr. 858/36711. s.1.
[281]M. Münir Aktepe, "Mahmud I", *İ.A*. C. VII., s. 160
[282]Yıldırım, *agt* , s.51-52.
[283]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.56-57.
[284]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.60.

seçme işi Silahşor Halil Ağa ve Cihanbeyli İsmail Ağa'ya verilmiştir. Bu isimler, askerleri seçip 50'şer kişilik 10 bölüğe ayırmıştır. Bölüklerin başına ise Kiki aşiretinden Kiki Mahmud, Saruhan, Ebuzeyd ve Giray beyler; Şeyhanlı aşiretinden İsa, Cihanbeyli Murtaza, Mehmed, Zirki Mehmed ve Mahmud beyler getirilir. Defterde, askerler için harcanacak paranın bölükbaşılar tarafından Cihanbeyli İsmail Ağa'dan teslim alındığı da yazılmaktadır. Her bir asker için altı aylık maaş ve bahşiş olarak 35'er kuruş tayin edilmektedir. Gıda ve günlük ihtiyaçları oluşturan araç gereçler için de bir bütçe ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bölük başıların tüm parayı teslim alıp maaşları ödediği ve diğer ihtiyaçları karşıladığı bildirilerek askerlerin de buna kefil olduğu söylenmektedir.[285] Aynı Defterde ayrıca Bağdat'a gönderilecek askerler için zahireye de ihtiyaç olduğunu belirten bir başka kayıt da mevcuttur. Kayıtta, zahire masraflarının da yine Cihanbeyli İsmail Ağa'dan alınacağı yazılmaktadır. Zahire ihtiyacına karşılık gelen tutarın Ramazan ayının 15. günü alınması konusunda tarafların anlaşma sağladığı merkeze bildirilmiştir.[286]

Uzun süre muhasara altında tutulan Bağdat Kalesi, sürekli saldırılara maruz kalmasına rağmen iki taraf arasında yapılan ve yıkıcı etkisi büyük olan savaş sonucunda, İran güçleri Osmanlı tarafından geri püskürtülerek elde tutuldu(20 Temmuz 1733).[287] Aldığı yenilgi üzerine şah, savaş meydanından kaçarak Ekim ayı içerisinde yönünü Musul'a çevirerek burayı elde etmeye çalıştı.[288] Osmanlı Devleti ise Musul'u savunmak adına asker temin etme yoluna gitti. 1732 tarihli 3709 numaralı şer'iye sicilinde, Musul Seraskeri Vezir Osman Paşa maiyetinde bulunmak üzere Diyarbakır ve Rakka'dan asker temin edilmesi istenmektedir. Askerlere komuta etmek için de Kapucubaşı Milli Ali görevlendirilir. Kayıtta toplanılacak askerlerin sayısına dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Askerlerin eksiksiz olarak orduya katılmalarının önemli olduğu belirtilerek ve Kapucubaşı'dan izin almadan dönenlerin cezalandırılmaları emredilmektedir.[289]

4.3. 1740-1746 Yılları Arasında Diyarbakır'dan Gönderilen Askerler

Kısa bir sükûnetin ardından savaşa giden süreçte, tarihler 1741'i gösterdiğinde, İranlılar Osmanlı sınırlarını yavaş yavaş ihlal etmeye başladı. Tarihler 1743'ü gösterdiğinde ise şahın işgallere resmen başladığını görmekteyiz.[290] Arşivlerden Diyarbakır'ın askeri rolüne dair yaptığımız araştırmalardan Osmanlı Devleti'nin de bir takım girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. 17 Mart 1741 tarihli vesikada Osmanlı'nın kendi sınırlarını korumaya çalıştığını ve bunun için de dört bir taraftan İran güçlerine saldırı için hazırlık yaptığını

[285] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.56-57.
[286] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.57-58.
[287] Abdülkadir Özcan,"Mahmud I", *DİA,* C. 27., İstanbul 2000 s. 349
[288] Kurtaran, *agm*, s.189.
[289] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 96-97.
[290] Külbilge*, agt,* s.289.

öğrenmekteyiz. Belge, Bağdat Valisi Ahmed Paşa'ya gönderilmiştir. Kendisine, Bağdat yönünden İran'a saldırması emredilmektedir. Bu belgenin benzerlerinden, Diyarbakır da dahil olmak üzere, bir çok vilayete gönderildiği anlaşılmaktadır. Yöneticilere, İran güçlerine karşı Erzurum ve Kars bölgesinde bir askeri kuvvet oluşturulduğu haberi verilir. Diyarbakır valisi Çeteci Abdullah Paşa'ya da *çete*[291] *birlikleri* oluşturması ve düşmana akınlar düzenlemesi emredilmektedir. Bunun için emri altındaki beyler ve bölgedeki aşiretlerden savaşa uygun kişilerden birlik oluşturması istenmektedir.[292] Ardından düşmana saldırmak için uygun yer ve zamanı gözetmesi tembihlenir. Osmanlı Devleti, İran'la olan mücadelenin etkin bir biçimde sürdürülmesi adına savaş ganimetlerini de askerlere vaat etmiştir. Belgede düşmana merhamet edilmemesi ve intikam[293] alınması üzerinde sıkça durulması bu tarihte Osmanlı-İran ilişkilerinin gerginliğini kanıtlar niteliktedir.

İşgalleri hızlandıran Şah, Ağustos ayına kadar Şehr-i Zor'u ve Hille'yi alarak Kerkük'e kadar ilerledi. Daha sonra hem burayı hem de Erbil'i ele geçirerek Musul'a yöneldi.[294] Şah'ın harekete geçmesiyle hazırlıklarda bulunan Osmanlı, Müslüman bir devlet olan İran ile savaşmayı meşru gösterebilmek için de din adamlarından fetva almayı gerekli gördü. Daha sonra Musul ve Diyarbakır'da yaşayan halkı bilgilendirmek için müdderisler gönderildi.[295] Şah ve ordusu Musul'a vardıktan sonra saldırıya geçti ancak önceki işgallerde olduğu gibi Musul'da da başarı sağlayamadılar.[296] Şah bütün bu başarısızlıklarına rağmen pes etmeden, kendi devletinde meydana gelen isyanlar ve sorunları ortadan kaldırdıktan sonra Osmanlı'ya tekrar savaş açma girişimlerinde bulundu.[297] Şahı ve ordusunda meydana gelen gelişmeleri takip eden Osmanlı da, savaşın tekrar patlak vereceği düşüncesiyle hazırlık yapmaktaydı. Örneğin, şahın Kars Kalesi'ne saldırı düzenleyeceğini tahmin eden Osmanlı, çok güçlü olmayan bu kaleyi sürekli güçlendirmeye ve tahkim etmeye çalıştı. Şahın 1744 yılının Temmuz ayında Revan yakınlarına gelmesi Osmanlı'nın bu tahminini doğruladı.[298] Daha sonra Kars'a gelen şah ve ordusu burada Osmanlı ordusuna biri meydana diğeri kaleye olmak üzere iki defa saldırıda bulundu. Kaleyi ele geçirebilmek için var gücüyle saldıran İran ordusu, tüm çabalarına rağmen başarılı olamadı. Temmuz ayından 31 Ağustosa kadar kaleye sürekli saldırıda bulunan şah, buradan umudunu

[291]''Akıncı teskilatı duzenli ve merkeziydi. Her grup kendi basına harekat icra edebilecegi gibi, icabında birkacı veya hepsi toplanıp buyuk kutleler halinde de harekata katılabilirlerdi. Bu baglamda akınların, katılan akıncı miktarına gore isimlendirildiklerini belirtmekte yarar vardır. Akına katılan akıncı sayısı yuzden az ise "cete veya potera/potura", yuzden fazla ise "haramilik", akıncı beginin komutası altında yapılıyorsa "akın" adı verilirdi. Bkz. Özgür Körpe, '' Osmanlı Ordu Teşkilatında Akıncı Ocağının Yeri ve Çağdaş Türk Silahlı Kuvvetlerine Etkileri'', *Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü,* s.132

[292]BOA, *Hatt-ı Hümâyûn (HAT*), nr.812/37244.s.1.

[293]BOA, *HAT*., nr.812/37244.s.1.

[294]Yetiş, *agt*, s.104-106.

[295]Külbilge, agt, s.292.

[296]Abdurrahman Ateş, *Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747),* Altınpos Yay., Ankara 2002, s.218.

[297]Ateş, *age*, s.226.

[298]Yıdırım, *agt*, s. 83-85.

kesince ordunun bir kısmını Revan tarafına gönderdi.[299] Bu saldırılara rağmen teslim olmayan Osmanlı Devleti'nde de aslında durumlar çok iyi değildi. Sürekli erzak sıkıntısı, askerin yorulması ve yaralanması durumu Osmanlı'yı şah ile barışa zorluyordu. Uzun zamandır süregelen savaş durumunu ortadan kaldırmak amacıyla Nadir Şah'a elçi gönderildi. Bu gelişme üzerine savaşa ara verildi. Şahın asıl amacı vakit kazanarak Kars Kalesi'nde bulunan Osmanlı askerlerini savunmasız halde yakalamaktı. Şah bir süre bekledikten sonra kalede bulunan birliklerin savaşacak pozisyonda olmadıkları bir zamanda tekrar saldırıda bulundu. Şah beklediği süre boyunca orduya takviyeler yapmasına rağmen yine bir başarı elde edemedi.[300] Bu durum üzerine saldırılarına son vererek yönünü, daha önce ordusunun bir kısmını gönderdiği, Revan'a çevirdi.[301]

Şah 1744 yılında yapılan bu sonuçsuz savaşlardan sonra Osmanlı ile barış yapma talebinde bulundu.[302] Ancak bu isteğinde samimi olmadığını gören Osmanlı, Diyarbakır valisinden İran topraklarına hücum ve yağma emri vererek şahın gücünü azaltmaya çalıştı. Şahla 1745 yılında tekrar bir savaşa gireceklerini öngören Osmanlı Diyarbakır, Bağdat ve Kars bölgelerinden saldırmak amacıyla hazırlıklara başladı.[303] 14 Şubat ve 19 Mart 1745 tarihli şer'iyye sicili kayıtlarında da yapılmak istenen akınlarda yer alacak olan askerler ile ilgili bazı detaylara yer verilmektedir. İlk olarak 14 Şubat tarihli belgeye baktığımızda şu bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Belge Erzurum ve Trabzon valilerine yazılmıştır. Akınlara komuta etmesi için Diyarbakır valisi Abdullah Paşa başbuğ tayin edilmiştir. Abdullah Paşa'dan maiyetinde bulundurmak üzere Diyarbakır'dan süvari seçmesi emredilmektedir. Akınlara katılacak süvarilerin bahşiş, ulufe ve diğer masraflarının karşılanması için Erzurum ve Trabzon valilerinden akçe göndermeleri talep edilmektedir. Erzurum ve Trabzon eyaletlerinde bulunan 10.000 malikâne mutasarrıfından cebelü bedeliyesinden olmak üzere 3251 kuruş temin edilmesi istenmiştir.[304] 19 Mart 1745 tarihli belgede de, İran üzerine düzenlenecek akınlar için Diyarbakır valisi Abdullah Paşa'dan maiyetinde bulundurmak üzere Diyarbakır'dan süvari seçmesi istenmektedir. Bu süvarilere verilecek ulufe, bahşiş, teçhizat ve diğer giderlerin karşılanması için farklı eyaletlerden akçe göndermeleri emredilir. Akçe talep edilen eyaletlerden biri de Rakka'dır. Rakka valisi Hüseyin Paşa'dan Rakka'nın 1158(1745) senesi malından ve cebelü bedeliyelerinden olmak üzere 20.000 kuruş hazırlayıp Diyarbakır'a göndermesi buyrulmaktadır. Belgede Mirahur-u Sani Vekili Salih Bey'in de süvari seçiminde

[299]İbrahim Yetiş, *agt*, s.107-109.
[300]Külbilge, *agt*, s.306-312.
[301]Ateş, *age*, s.232.
[302]Külbilge, *agt.*, s.306-312.
[303]Külbilge, *agt*, s.313.
[304]BOA, *Ali Emiri Sultan Mahmud I (A. E. SMHD. I.*), .nr.187/14478. s.1

görevlendirildiği bilgisi verilmektedir. Rakka'dan gönderilecek olan akçelerin vakit kaybetmeden yola çıkması ve Salih Bey'e teslim edilmesi istenmiştir.[305]

7 Haziran 1745 tarihli belgede Osmanlı Devleti'nin İran üzerine çıkacağı sefer için hazırlıklarda bulunduğunu anlamaktayız. Sefere komuta edecek isimlerden biri de Diyarbakır valisi Cebeci Abdullah Paşa'dır. Kendisi Dersaadet tarafından başbuğ rütbesiyle sefere tayin edilmektedir. Abdullah Paşa'nın emrinde bulunmak üzere 500 süvari temin edilmesi istendi. Süvarilerin Niğde sancağından olmak üzere mutasarrıf Ferhad Paşa tarafından seçilmesi emredilir. Belgede sefere katılacak askerlerin birtakım ihtiyaçlarının temini ile ilgili hükümler de mevcuttur. Askerlere gereken mühimmat, verilecek maaş ve zahire gibi masraflar ile bu masrafların karşılanma şekli açıklanmaktadır. Tüm bu masraflar 24.531 kuruş ve 1 rub' olarak hesaplanmıştır. Bu paranın Hazine-i Âmire'den nakit olarak ödeneceği bildirilmektedir. Paranın Rikâb-ı Hümayun Mirâhur-u Sâni Vekili Elhac Salih Paşa'ya teslim edildiği ve Niğde'ye varmak üzere yola çıktığı haber verilmiştir. Ferhad Paşa'nın parayı teslim alarak 500 süvari ile Diyarbakır'a hareket etmesi ve Abdullah Paşa mahiyetine girmesi istenmektedir. Söz konusu süvari sevkiyatının Osmanlı-İran mücadelesi açısından önemli olduğu ve Ferhad Paşa'nın da bu önemi gözeterek hareket etmesi sıkı sıkıya tembihlenmektedir. Aksi bir durumda cezalandırılacağına da yer verilir.[306]

İki tarafın hazırlıkları bittikten sonra ilk karşılaşmaları Kars ve Revan arasında oldu. Yapılacak olan savaşın ilk etabı olan bu çatışma, Osmanlı ordusunun yenilgisiyle sonuçlandı. Bu durum üzerine kendisine olan güveni artan Nadir Şah, Revan yakınlarına gelerek asıl saldırı için hazırlıklara başladı. 10 Ağustos'ta başlayan karşılıklı saldılar ilk günlerde iki taraf için de sonuç vermedi. Ancak Osmanlı ordusunun başında bulunan Serasker Yeğen Mehmed Paşa'nın ölümü ile orduda çözülmeler meydana geldi. Bu durumu fırsat bilen Nadir Şah, 20 Ağustos'ta düzenlediği ani bir baskınla Osmanlı'yı yenilgiye uğrattı. İki taraf arasında vuku bulan uzun ve yorucu savaşlardan sonra Nadir Şah Bağdat valisine haber gönderdi.[307] Doğu'daki bu seferler sonucunda 12 Ocak 1746'da İstanbul'a gelen Safevi elçisini kabul etti. Taraflar arasında 13 Mart'a kadar süren barış görüşmeleri, Kerden Antlaşması ile sonuçlandı. Antlaşmada üzerinde en çok durulan sorunlardan biri de iki devlet arasındaki sınırlardır. Daha önce imzalan, Kasr-ı Şirin Anlaşması'nda(1639) belirlenmiş sınırlara geri dönülmesiyle bu sorun da çözüme kavuşturuldu.

Osmanlı ve İran arasında yapılan Kerden Anlaşması'yla savaş ortamı yatışmasına rağmen Diyarbakır eyaletinden hala asker sevkiyatı yapıldığını görmekteyiz. 12 Kasım 1746 tarihli bir sicil kaydında Diyarbakır'dan Medine'ye 1.000 süvari gönderildiği anlaşılmaktadır.

[305]BOA, *A. E. SMHD. I.,* nr. 184/14317. s.1.
[306]BOA, *A. E. SMHD. I.*, nr.187/14527. s.1.
[307]Yetiş, *agt*, s.109-110.

Askerlerin yol boyunca beslenme ihtiyaçlarının karşılanması için birtakım esnaf görevlendirilmişti. Kayıtta bu esnaflardan bakkal, kasap ve temin ettikleri gıda ürünleri ile fiyatları hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre: kasap Serdengeçti Osman Ağa'dan 145 gün boyunca askerlere koyun eti temin etmesi ve bakkal Mustafa ve Seyyid Emin'den de bu süre zarfında yağ ve bulgur ihtiyacını karşılaması istenmektedir. Koyun etinin her bir kıyyesi 4 para, yağın kıyyesi 16 para ve bulgurun kıyyesi de 8 akçe olarak belirtilmiştir. Kayıtta bu esnafın görevini yerine getirdikleri ve ücretlerini zahireci Hüseyin Ağa'dan eksiksiz olarak aldıklarına yer verilir.[308] Aynı tarihli bir başka kayıtta Medine'ye gönderilen süvarilerin ekmek, buğday ve arpa ihtiyaçlarının da olduğu anlaşılmaktadır. Bu ihtiyaçların karşılanması için Zahireci Hüseyin Ağa'nın yanı sıra Süleyman Ağa isimli şahıs da görevlendirildi. Süvarilere 145 günlük süre zarfında 45.320 kıyye ekmek verilmesi kararlaştırıldı. Bu ekmeğin yapılabilmesi için de 2.666 kile buğday gerektiği yazılmaktadır. 2.666 kile buğdaydan başka 20.840 kile arpa temin edilmesi istenmektedir. Buğdayın kilesi 50 akçe ve arpanın kilesi 30 akçe olarak belirtilmiştir. Kayıtta toplam masrafların hesaplanarak Süleyman ve Hüseyin Ağa tarafından eksiksiz olarak ödendiği bilgisi yer almaktadır.[309] Asker sevkiyatı ile ilgili bir diğer sicil kaydında da asker sevkiyatının bu sefer Diyarbakır eyaletine yapıldığını görmekteyiz. Bunun gerekli görülmesinin sebebi, buradaki askeri birliğin güçlendirilmek istenmesi olabilir. Söz konusu 12 Kasım 1746 tarihli kayıttan, Hıtta-i Şehba[310] valisi Ahmed Paşa'nın emri üzerine Diyarbakır'a gönderilmesi için 1000 süvari hazırlandığı anlaşılmaktadır. Diyarbakır'a gidecek olan bu askerlere komuta etmeleri için Binbaşı Süleyman Ağa, Sersüvari Mehmed Ağa, İkinci Hasan Ağa, Bölükbaşı Ferik Ali, Bıyıklı İsmail, Yusuf, Delibaşı İsmail, Murtaza, Maraşlı Yusuf ve Emrudlu Çerağı İbrahim ağalar görevlendirilmektedir. Askerlerin gıda ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla zahireci olarak Hüseyin Ağa tayin edildi. Hüseyin Ağa'ya bu birliklerin 145 günlük erzak ihtiyacını karşılaması emredilir. 13 Haziran 1746 tarihinden aynı yılın Kasım ayına kadar gerekli ekmek, yağ, koyun eti, bulgur ve arpa temin etmekle görevlendirildi. Kayıtta bu ihtiyaçların eksiksiz bir şekilde karşılandığı bildirilmektedir.[311] 13 Kasım 1746 tarihli kayıtta ise Süleyman Ağa ve Zahireci Hüseyin Ağa'nın gıda temin etmek için ödedikleri meblağı Diyarbakır voyvodası ve mübayaacısı Halil Ağa'dan aldıkları belirtilmektedir.[312]

[308] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 321.
[309] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 322-323.
[310] Günümüzde Suriye'nin kuzeyinde kalan bir bölgeye verilen isim
[311] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 322.
[312] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 325-326.

4.4. 1723-1746 Yılları Arasında Osmanlı-İran Savaşlarında Diyarbakır'dan Gönderilen Mühimmatlar

Diyarbakır şer'iyye sicilinde yaptığımız araştırmalarda, Diyarbakır eyaletinden, zahire dışında mühimmat yardımının da yapıldığını görmekteyiz. Diyarbakır'dan mühimmat gönderiminin, zahire yardımı konusunda olduğu kadar kayıtlara yansımadığını görmekteyiz. Yardımlar, tehdit altındaki bölgelerin henüz saldırıya uğramamış olduğu dönemlerde başlamıştı. Örneğin 22 Haziran 1727 tarihli arşiv kaydında İsfahan ve Hemadan Seraskeri olan Ahmed Paşa'nın sefer-i hümayuna hazırlandığı sırada seraskerin emrine verilmek üzere Diyarbakır'dan bir takım mühimmatın hazırlandığına değinilmiştir. Buna göre Seraskerin seferi için diğer yerlerden gönderilmek üzere hazırlanan mühimmatın yanı sıra Diyarbakır ve Musul'dan da mühimmat satın alınıp gönderilmesi emredilmekteydi. Bunun üzerine Diyarbakır'dan 25 kantar katran, Musul'dan da zift satın alınıp Ahmed Paşa'ya gönderilmesi istenmektedir. Talep edilen mühimmat Diyarbakır voyvodası tarafından satın alınıp karayoluyla Musul'a naklettirilmiştir. Voyvoda tarafından alınan bu katranın ücreti ise152,5 kuruş tutmuştur.313

Aynı dönem mühimmat yardımı ile ilgili bilgilere Sicil kayıtlarında da rastlamaktayız. Örneğin, 16 Ekim 1732 tarihli, Diyarbakır voyvodası, kadısı, mütesellimi ve Diyarbakır Kalesi dizdarına gönderilen hükümde Bağdat valisi Ahmet Paşa'nın Bağdat Kalesi'nde bulundurmak üzere kurşun istediği bildirilir. Gönderilecek kurşunun da Keban Madeni ve Diyarbakır'dan temin edilmesi uygun görülmüştür. Keban Madeni'nden 710 kantar kurşunun karayoluyla Diyarbakır'a taşınması ve Diyarbakır'dan istenen 40 kantar kurşun ile birlikte nehir yoluyla Bağdat'a gönderilmesi emredilir. Oluşacak masrafların voyvodalık malından karşılanması ve kayıt altına alınması istenmektedir. Talep edilen toplam 750 kantar kurşunun Bağdat Kalesi'nde bulundurulması önemli olduğundan sevkiyatın eksiksiz ve hızlı bir şekilde yapılması emredilmiştir. Emre karşı gelenlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılacağına da yer verilmektedir.[314] Mühimmat yardımı ile ilgili tespit edebildiğimiz bir diğer kayıtta 27 Şubat 1733 tarihlidir. Kayıt Kilis baruthane nazırına gönderilen bir emirdir. Bu emirde Diyarbakır Kalesi'ne barut gönderilmesi istenmektedir. Nazır Mehmed Ağa aracılığıyla 1500 kantar siyah barut hazırlanması emredilmiştir. Barut yanıcı, patlayıcı özelliğine sahip bir madde olduğundan taşınması esnasında dikkat edilmesi gereken bazı detaylara yer verilmiştir. Temin edilmesi emredilen barutun varillere yerleştirilmesi ve varillerin iyice paketlenmesi amacıyla da 750 çift urgan-ı sayishane satın alınması buyrulmuştur.

[313]BOA, *AE.SAMD.III.,* nr. 51/5147., s.1.
[314]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 206.

Bu iplerin masraflarının da nazır tarafından karşılanması istenmiş ve daha sonra yapılan masrafların devlet tarafından ödeneceği belirtilmiştir.[315]

Diyarbakır şer'iyye sicillerinde yaptığımız araştırmalarda sonraki tarihlerde yapılmış mühimmat sevkiyatı kaydına rastlamadık. Oysa arşiv kayıtlarından Diyarbakır'dan mühimmat sevkiyatı yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin 1743 yılına ait bir belgede şahi topların tamiri için Diyarbakır'dan malzeme talep edildiği anlaşılmaktadır. [316]

1743 yılında Nadir Şah isteklerinin yerine getirilmemesini geçerli bir sebep göstererek Osmanlı'ya resmen savaş açmıştı.[317] Erbil'i de işgal eden şah, daha sonra Musul'a doğru hareket etti. Savaşı öngören Osmanlı, 21 Eylül'de muhasara altına alınan Musul'un savunması için çeşitli hazırlıklara başladı. Musul savunmasında ihtiyaç duyulan şahi toplarının tamiri de bu hazırlıklardan biriydi. Tamir için gerekli olan malzemeler Diyarbakır Kalesi'nden karşılandı. Bu malzemeler nehir yoluyla nakil ettirilmişti. [318]

Tablo 4.1. 1743 yılında Diyarbakır Kalesi'nden Musul Kalesi'ne gönderilen şahi top arabasının tamiri için gerekli olan malzeme listesi[319]

Malzeme	**Miktar**
Tomruk mükemmel	37 adet
Kantarma	150 adet
Koşum kayışı	198 adet:
Dülger	254 adet
Haç ağacı çivisi	134 adet
Taban temuru	167 adet
Ucurdem temuru	48 adet
Kefçe	100 adet
Dingilbaşı çivisi	216 adet
Cıvata	196 adet
Ok, çatal	50 adet
Çenberlik cubuk demir	58 adet
Haç ağacı demir bilezik	52 adet
Terazu tahtası	50 adet
Tekerlek	146 adet
Dingilbaşı çivisi	28 adet
Esasid parmak	150 adet
Dingil ve ok	216 adet
Temurlu maymuncuk	72 adet
Mismar-ı mütenevvia	104 kıyye
Mismar-i taban	80 kıyye

[315]BOA, *C.AS.,* nr. 747/31401., s.1-3.
[316]'BOA, *C. AS.* nr. 831/35442. s.1.
[317]Külbilge, *agt*, s. 289
[318]''*Musul tarafında mevcut şahi topları arızalarının tamirleri ferman-ı ol cihetten nâşî Diyarbakır kal'asında mühimmat-ı seferiye takımından mâadâ mevcut olan mühimmattan işbu Defteri mastur mühimmat-ı efraz ve Diyarbekır (…) seraskeri mârifetiyle keleklerle tâhmil ve ocak tarafından tâyin olunan mübaşir ile Musul'a irsal ve tesyir olmak için top arabacı başı aga kulları ilâm…*'' Bkz. BOA, *C. AS.* nr. 831/35442. s.1.
[319]BOA, *C. AS.* nr. 831/35442. s.1.; Aynı yılın (1743)19 Aralık'ında da Diyarbakır'dan Van Kalesi'ne de zahire gönderildiği tespit edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. BOA, *AE.SMHD.I*., nr. 195/15268., s.4.

Belgede Musul'da bulunan şahi top arabalarına ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir. Ancak orada bulunan şahi toplarının arızalı olduğu ve tamire muhtaç olduğu tespit edilmiş. Bunun üzerine arızalı olan bu şahi topların tamiri için Diyarbakır Kalesi'nden mazleme istendi. Diyarbakır kalesinde mevcut olan mühimmatlar arasından yukarıda Tablo 4.1'de belirtilen malzemelerin gönderilmesi istenmektedir. Diyarbakır Kalesi'nde hali hazırda bulunan bu mühimmatların, Diyarbakır'ın o an ihtiyaç duymadığı gerekçesiyle, Musul'a gönderilmesi emredilmektedir. Toplamda 22 kalemden oluşan bu mühimmatların taşınması için bir mübaşir tayin olunur ve Mübaşir'in gözetiminde nehir yoluyla Musul'a ulaştırılması istenir.[320] Diyarbakır'dan Musul Kalesi'ne yapılan bir diğer bir mühimmat sevkiyatı 24 Eylül 1745 tarihli arşiv kaydında karşımıza çıkmaktadır. Kayıtta gönderilen mühimmatın barut-ı siyah olduğu anlaşılmaktadır. Musul Kalesi'ne gönderilen bu mühimmatın ulaştırılmasında Diyarbakır voyvodası Abdülvehhab Ağazade Ahmed olduğu belirtilmektedir. Musul'a gönderilen 100 kantar barut-i siyahın naklinin 40 baş yük hayvanlarına bindirilerek de karayoluyla gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.[321]

Sonuç olarak arşiv ve şer'iyye sicili kayıtlarından 1723-45 yılları arasında Diyarbakır'dan asker ve mühimmat sevkiyatı ile Osmanlı-İran savaşına destek verildiğini görüyoruz. Bu kayıtlarda istenilen askerlerin nasıl olması gerektiğine, hangi kesimlerden seçileceklerine, alacakları ücretlere ve ne şekilde gruplandırılacakları bilgisi detaylı bir şekilde tespit edilebilmektedir. İncelenen kaynaklarda Diyarbakır'dan sevki istenilen askerlerin genellikle Van, Musul ve Bağdat bölgelerine gönderildiği anlaşılmaktadır. .

[320] *''... hâlâ Diyarbakır kal`ası derununde mevcud ve mahfuz ordunun müfadet üzere mühimma-ı mezkurenin hâlâ Diyarbakırın lüzumu ve iktizâsı olmayub ve bu def`a Musul cânibinde mevcud ve ordunun şahi top arabaları tâmiri içün fermân sadır muad olmayan vechi meşruh olan (...) ve olunan mühimmatı mecmu`u Diyarbekir'den keleklere mevzi' ve tahmil ve tâ`yin olunan mübaşir ma`rifetiyle Musul cânibine irsâl ve isâl olunmak bâbında mezkur Diyarbakır valisine hitaben bir kıta'...''* Bkz. BOA, *C.AS.*, nr. 831/35442. s.1.
[321] BOA, *AE.SMHD.I.*, nr. 195/15268., s.4.

5. DİYARBAKIR'IN JEOPOLİTİK KONUMU NEDENİYLE 1723-1746 YILLARI ARASINDA OSMANLI-İRAN SAVAŞLARINDAKİ ROLÜ

5.1. Diyarbakır'ın Ulaşımı Sağlamadaki Rolü

Osmanlı ve Safevi arasında meydana gelen Çaldıran Savaşı'ndan itibaren, iki devlet için de askeri üs bakımından önemli olan, Diyarbakır ve çevresi Osmanlı himayesine geçmişti. Diyarbakır, bölgenin önemli ulaşım merkezlerinden biriydi. Osmanlı Devleti, güçlü bir devlet yapısına sahip olması bakımından, büyümeye başladığı dönemden itibaren hem sefer yollarının hem de ana yolların kontrol altında olmasına özen gösterirdi. Osmanlı'nın ticaret ve ulaşımda belirlemiş olduğu ana yollara baktığımızda, bunların Anadolu ve Rumeli'de, Sağ, Sol ve Orta Kol olmak üzere üçe ayrıldığını görmekteyiz.[322] Bu ana yollar üzerine, hem ulakların iletişimi kolay sağlayabilmeleri için hem de sefer zamanlarında ordunun dinlenme ve ihtiyaçlarının karşılanması için menzillerin kurulduğunu görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nde önemli bir yere sahip olan Menzil Teşkilatında, iki menzilin birbirine eşit uzaklıklarda olması, ordunun iaşe ihtiyaçlarının kolay sağlanabilmesi için mesafenin çok uzak olmaması gibi noktalara dikkat edilirdi. [323] Osmanlı Devleti'nin sefer dönemlerinin daha kolay geçmesini sağlayan bu menzillerden birinin de, orta kol hattında bulunan, Diyarbakır menzili olduğunu görüyoruz. Osmanlı'nın Safevi ile mücadelesinde Diyarbakır ulaşım ve yardım konusunda önemli bir mevki idi.

Bozulan Osmanlı Safevi ilişkilerinde Diyarbakır'ın lojistik destek ve ulaşım konularında etkili olduğu görüyoruz. Orta kol hattında bir kesişim noktası olan Diyarbakır'a sevkiyatların yürütülmesi ve hızlandırılması konularında birtakım görevler düşmüştü. Diyarbakır ulaşımda hem karayolu hem de nehir yolu ile seferlerde Osmanlı'ya önemli hizmetlerde bulunurdu. Dicle nehri üzerinde Osmanlı Devleti öncesinde geleneksel yöntemlerle yapılan nehir taşımacılığı Osmanlı döneminde de önemini korumuştu. Nitekim diğer ulaşım vasıtaları ile birlikte nehirlerde kullanılan bir tür sal niteliğindeki kelekler buğday, arpa ve peksimet gibi gıda ürünlerinden asker ve mühimmata kadar hemen her şeyin taşınmasına hizmet eden bir vasıta olmuştur.

[322]Anadolu'da, ilk olarak Sağ kolun geçtiği güzergahlara baktığımızda Üsküdar'dan başlayıp Gebze-Eskişehir- Akşehir- Konya-Antakya yolu ile Halep ve Şam (Hac yoluna kadar devam etmekte), Diyarbakır'ı da kapsayan ikinci kol olan, Orta Kol da Üsküdar- Gebze- İznik- Bolu- Tosya-Merzifon- Tokat- Sivas-Hasan Çelebi- Malatya- Harput- Diyarbakır- Nusaybin- Musul- Kerkük ve Bağdat-Basra yolunu takip ederken üçüncü yol da Sol Kol ise Lâdik Niksar-Karahisar-ı şarkî- Kelkit- Aşkale- Erzurum yoluyla Hasan Kale'den bir kol ile Kars'a diğer kol ile de Tebriz'e ulaşırdı. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal* Yapı, Ankara 2003, s. 165.

[323]Yusuf Hallaçoğlu, ''Menzil'', *TDV İ.A.* C.29., Ankara 2004, s.159-161.

5.1.1. Osmanlı-İran Seferlerinde Nehir Yolu Ulaşımında Diyarbakır

Bölgedeki ulaşımın sağlanmasında Diyarbakır'ın özel bir yeri vardı. Burada kara yolunun yanı sıra ulaşım nehir yoluyla da yürütülmekteydi. Geleneksel bir taşımacılık olan "Kelekçilik" adı verilen nehir taşımacılığı, ulaşımı daha seri hale getiriyor olması dolayısıyla tercih edilmekteydi. Diyarbakır, Osmanlı'nın Doğu seferlerinde birçok bakımdan işini kolaylaştırırdı. Bu bölgeyi önemli kılan ve ekonomik yönden devlete katkı sunan özelliklerinden biri de Dicle ve Fırat nehirleri arasında bulunmasıdır.[324] 1900 kilometrelik uzunluğundaki Dicle Nehri Diyarbakır'dan geçiyordu ve çok eski dönemlerden itibaren ulaşım ve taşımacılıkta stratejik bir öneme sahipti. Osmanlı, Diyarbakır'dan sonra Musul'u, Bağdat'ı ve Basra'yı da ele geçirmiş ve Anadolu'dan Basra'ya uzanan Dicle Nehrinin ulaşım ve taşımacılıkta bu bölgedeki imkanlarından yararlanmıştı.

Mezopotamya uygarlıklarından itibaren bu nehrin taşımacılıkta kullanıldığı bilinmektedir.[325] Asurlular, Anadolu uygarlıkları ile ticaretinde ulaşımın bir kesimini kara yolu, bir kesimini de nehir yolu ile yapmaktaydı. Bu dönemde Dicle üzerinde Kalaku adı verilen basit sallar ile mal taşınmakta idi. Güney, Mezopotamya bölgesindeki ulaşımda önemli bir yeri olan *kalaku*lar bir ulaşım ve taşıma aracı olan keleklerin atası olarak kabul edilmektedir.[326] Kelekler, tulum adı verilen şişirilmiş keçi ve koyun derilerinin yan yana bağlanıp üzerine bahçıvan sırığı denilen ağaçlardan birer metre aralıkla sağlı sollu kirişler konulduktan sonra üstüne de ince çubuklar dizilerek kare biçimine getirilen geleneksel bir yapım tekniğine sahiptir.[327] Keleklerde kullanılan tulum sayısı, ırmak suyunun azlığına, çokluğuna, debisine ve taşınacak malın miktarına göre değişmektedir. Kimi zaman 50-400 tulum yeterli geldiği halde kimi zaman (Bağdat-Basra arasında görüldüğü gibi) 800-1000 tane de olabilirdi. Yaklaşık 150 tulumdan yapılmış bir kelek ortalama 2,5-3 ton yük taşıyabilirdi.[328]

---

[324]Beysanoğlu *age*, C.I., s.2.

[325]Bu konuda ayrıntılı çalışmalar için bkz. İrfan Albayrak, Esma Öz Kiriş, Hakan Erol, "Çivi Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Verilere Göre Eski Babil Döneminde Nehir Ulaşımı", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri Dergisi*, XIII/1 (2019), s. 21; Lionel Casson, Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler, (çev. Gürkan Engin), Homer Yayınları, İstanbul 2002, s. 1; Alexander Schlafli, Reisen in den Orient (Winterthur: 1864), s. 38.; Haluk Sağlamtimur, "Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı ve Hasankeyf", *Metro Gastro Dergisi*, 77 (2015), s. 13; İbrahim Yılmazçelik, "Diyarbakır Vilayeti'nde Nehirler ve Vilayete Katkıları", *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*,(ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat), Manas Yayınları, Ankara 2019, s. 260-261; Fasih Dinç, ''Osmanlı Diyarbakır'ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı'', *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır*, (ed. İbrahim Özçoşar, Ali Karataş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat), Ensar yay. İstanbul, 2018, s. 2-34; Tuncay Öğün, Halit Başı, "Dicle-Fırat'ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde Kullanımı", *History Studies,* 8/3 (2016), s. 87; Tahir Öğüt, *XVIII. ve XIX. Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul 2008, s. 239.

[326]Emrullah Güney, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 2 (1990), s. 323.

[327]Bilal Altan, ''Osmanlı Devleti'nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler'', https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1362120 (Erişim Tarihi: 10.06.2021), s. 60-61

[328]Güney, *agm*, s. 324.

Resim 5.1. Asurlular'da kelekçilik

Resim 5.2. Dicle Nehri'nde kelekçilik

Resim 5.3. Dicle Nehri'nde kelekçilik

Kaynak: https://sites.google.com/site/tekyeli/kelek (ErişimTarihi: 18.06.2021).

Osmanlı'da da kullanılan kelekler esasında sal veya kayık türünden basit bir su taşıtıdır. Nitekim Osmanlı belgelerinde; "… kelek tabir olunur sallar …", "… kelek tabir olunan kayık …" şeklinde sal veya kayık olarak geçmektedir.[329] İncelediğimiz belgelerde "kelek sefinesi" dendiğini de görmekteyiz. Osmanlı'da Dicle Nehri üzerinde ulaşımın ve taşımacılığın keleklerle yapıldığını görmekteyiz. Diğerlerine nazaran daha pratik ve kullanışlı olan bu aracın kullanılmasının sebeplerinden biri de Dicle yatağının engebeli ve debisinin düşük olmasıydı. Böylece fazla güç sarf etmeden ırmak doğal akışıyla keleği su üstünde kolaylıkla yüzdürüyordu. Bu bölgenin temel ekonomik kaynaklarından biri olan kelekçilik, zamanla bölgede mevcut olan iş kollarından biri haline gelmişti. Keleği kullanan şahıs için "tarah", kelek işiyle uğraşanlar için "kelekçi, mir-i kelek, kelekçi esnafı, kelekçiyan reayası, kelekçi taifesi" terimleri kullanılmıştır.[330] Bunla, Diyarbakır-Musul-Bağdat güzergâhında sivil-askeri taşıma ve nakliyat işlerinde sıkça kullanılmıştı.[331] Her bakımdan bu pratik taşımacılıktan yararlanmasını iyi bilen Osmanlı

[329]Altan, *agm*, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1362120 (Erişim Tarihi: 10.06.2021), s. 61.
[330]Altan, *agm*, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1362120 (Erişim Tarihi: 10.06.2021), s.61
[331]Dinç, ''Osmanlı Diyarbakır'ında...'' s.61-65.

Devleti'nin, sefer dönemlerinde de bu yolu kullandığını görmekteyiz. Özellikle nakliye yoğunluğun olduğu sefer dönemlerinde hem bu yoğunluğu en aza indirebilmek için hem de vakit kazanmak için kelek taşımacılığı tercih edilmekteydi. Diyarbakır bu taşımacılıkta öne çıkmaktaydı. 1723-45 Osmanlı-İran Savaşlarında Diyarbakır'ın bu avantajından yararlanıldığı gözlenmektedir. Bu durumun örneği 1725 yılında Gence'ye yapılan sefer sırasında Diyarbakır yöneticilerine gönderilen bir belgede de karşımıza çıkmaktadır. Buna göre, Diyarbakır kelek ustalarından, Kür Nehri'nde(diğer adıyla Kura nehri.)[332] taşımacılık yapılması için, kelek yapmaları istenmiştir. Bu belgeden Diyarbakır'ın kelekçilik konusunda oldukça gelişmiş olduğu hatta bu konuda ustalaşmış bir meslek grubuna sahip olduğu anlaşılmaktadır. Diyarbakır'daki kelek ustaları, Kür nehrinde nehir taşımacılığı yapmaları için o bölgeye götürülmüşlerdi. Üstelik bu iş için gerekli olan malzemeler de Diyarbakır'dan temin edilmiştir. Keleklerin yapımı için 5 bin tulum kullanılmıştır. Bu işte 50 kelek ustası keleklerin yapımını gerçekleştirmiştir.[333] Sefer sırasında bu taşımacılığın öne çıktığını ayrıca bu iş kolunun Diyarbakır bölgesinde yoğun olduğunu gösteren bir diğer örnek ise 1726 tarihli bir belgedir. Kayıtta, sefer zamanlarında Diyarbakır'da kelek yapımı için, kelek malzemesini temin eden iş kollarının, organize olduğunu görmekteyiz.[334] Kelek yapımında küçükbaş hayvan kullanıldığından kasap, debbağ gibi hayvancılığa dayalı meslek gruplarının öne çıktığını görüyoruz. Söz konusu belgede bir araya gelen iş kollarının kendi aralarında fiyat konusunda bir ortak noktaya varamadıklarını anlaşılmaktadır. Keleklerin yapımı için her 5 adet tulum için 1 kuruş fiyat belirlenmiştir. Ancak kasaplar bu fiyata itiraz edip debbağlara verecekleri deriler için 3 deriye 1 kuruş üzerinden fiyat belirlenmesini istemişlerdir.[335] Fasih Dinç bu konudaki araştırmasında, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın yarısına kadar Kelekçilikte tekelciliğe dayalı yapının hâkim olduğunu belirtir. Bu yapıda kelek imalinin ve kullanımının devletin yetkilendirdiği belli şahıslar tarafından gerçekleştirilmiş olduğunu öne sürer.[336]

1723-1745 yılları arasındaki Osmanlı-İran seferleri esnasında kelek taşımacılığının Diyarbakır'da aktif olarak yapıldığını incelediğimiz belge ve şeri'ye sicili kayıtlarında da açık bir şekilde görmekteyiz. Örneğin, 5 Ekim 1726 tarihinde Diyarbakır yöneticilerinden erzak istendiğinde bunların keleklerle gönderildiğini görüyoruz. İstenilen ihtiyaçların keleklerle Hemedan ve İsfahan'a gönderilmesi emredilmiştir. Musul yöneticilerine gönderilen bu belgede ayrıca nakliyatın çok önemli olduğu ve eksiksiz bir şekilde derhal gerçekleştirilmesi gerektiği bildirilmiş ve sevkiyatı gerçekleştirecek kelekçilerin güvenliğinin sağlanması istenmiştir.[337]

[332]Gürcistan'dan geçerek Azerbaycan'ın Sabirabad şehrinde Aras Nehri ile birleşir ve Neftçala Rayonu'nda Hazar Denizi'ne dökülür.
[333]BOA*, MAD*,(Maliyeden Müdevver), nr. 3156., s. 250.
[334]BOA, *MAD*, nr.3156., s. 356.
[335]BOA, *MAD*, nr.3156., s. 356.
[336]Dinç,"Osmanlı Diyarbakır'ında...", s. 61-100.
[337]BOA, *C.AS*., nr.786 -33308. s.1

Savaş koşulları gereği nakliyatın güvenliği konusunda yöneticilerin gerekli özen ve çabayı göstermesi konusunda ısrarla durulduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca incelediğimiz kayıtlarda Diyarbakır'dan gönderilecek ihtiyaçların gecikmemesine dikkat çekilmektedir. Bu durumda sevkiyatın varış noktası suyoluyla ulaşım yapılacak bir güzergâhtaysa kelekler tercih edilmekteydi. Bu tür durumlar için öncesinde kelek inşa etme emrinin gönderildiği görüyoruz. Bu durumu destekleyen örnek 14 Ağustos 1733 tarihli belgede karşımıza çıkmaktadır. Belgede Diyarbakır'dan istenilen erzakların keleklerle gönderilmesi emredilir. Kayıtta zahirelerin nakli için de daha önce Diyarbakır voyvodasından kelek sefinesi inşa edilmesi istendiği belirtilmiştir. Zahirenin bu keleklere yüklenerek acilen Musul'a gönderilmesi istenir. Belgede Satın alma ve nakliyat işlemleri esnasında bölge halkına zulmedilmemesi emri dikkat çeken bilgiler arasındadır. Ayrıca işin gecikmemesi amacıyla kelekler için yeterli sayıda görevli tayin edilmesi belirtilmiştir.[338] Benzer bir diğer örneğe 11 Şubat 1733 tarihli kayıtta rastlamaktayız. Kayıtta Diyarbakır'dan istenilen erzakların daha önce inşa edilmesi istenilen 200 kelek sefinesiyle gönderildiği bilgisine ulaşmaktayız.[339] Bu durumda kelek taşımacılığında gerekli hazırlıkların yapılması için planlı hareket edilmiş olduğunu görüyoruz.

İncelediğimiz dönem buyunca kelekçiliğin aynı önemle devam ettiğini tespit edebilmekteyiz. Nitekim 1740 tarihli şer'iyye sicili kaydına göre Bağdat Kalesi'nin ihtiyaç duyduğu zahireleri temin edebilmek için Diyarbakır'dan zahire satın alınmıştı. Bunların da keleklerle Bağdat'a gönderildiğini görüyoruz.[340] Aynı şekilde 3 Temmuz 1746 tarihinde de Diyarbakır'dan Bağdat Kalesi'ne erzak gönderilmesi istenmişti. İstenen erzak nehir oluyla Bağdat'a ulaştırılır. Söz konusu kayıtta kelekler ve kelek ustaları ile ilgili detaylı bilgilere de yer verilmektedir. Erzak gönderimiyle görevlendirilen Halil Ağa, istenilen zahireleri Bağdat Kalesi'ne göndermek amacıyla kelekçi esnafından olan Mustafa, Emin, Bekir, Mehmed ve Süleyman adlı kelek ustalarından kelek yapmalarını istedi. Bu emir doğrultusunda kelekçiler

[338]BOA, *C.AS*., nr. 603/25443. s.1.

[339]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s. 94-96

[340]''*…fi'l-asl eyâlet-i Diyarbekir mukayyed ve mahsûldâr bir eyâlet olduğundan başka İran seferlerinin mündefi' ve ber-taraf olduğu vakitden beri ol havâlîlerden zahîre mübâya'a etdirilmediğine binâen el-yevm havâle-i merkūmede zehâyirin kemâl-i mertebe kesreti ve bahâlarının hiffeti olmak me'mûl ü melhûz olup ve inşallahu te'âlâ karîben derk olunacak mahsûl-i cedîd hasadı dahi müstakbel olmağla avn-i hak ile cedîd mahsûlün zuhûrunda ṣa'îr ancak dahi mütedennî olacağı muhtemel olmakdan nâṣî beher İstanbulî kîle hıntanın otuzar ve beher İstanbulî ṣa'îrin yirmişer akçe ve belki dahi noksân bahâ ile mübâya'aları denî olmağın binâenaleyh hıntaya otuzar ve ṣa'îre yirmişer akçe bahâ takdîr olunup ve bu fîler ile mecmû'-ı bahâları yirmi bin guruş etmekle meblağ-ı mezbûr tamâmen verilip ve zahîreyi vaz' için tedârükü iktizâ eden çuvalların bahâlarına ve gerek zahîrenin Bağdad'a nakli için iktizâ eden kelek sefînelerinin ücretlerine sarf olunmak üzere dahi ale'l-hesâb beş bin guruş verilmişdir, lâkin bu zahîrenin sür'at ve sühûletle Bağdad'a vusûlü nehr-i Ṣatt-ın suyu semt-i inhitâtâ temâyülünden mukaddem tahmîl olunmasına mevkūfe ve merhûne olduğu eclâ-i bedîhâtdan olduğuna binâen suların tuğyânı vaktinde mübâya'a ve keleklere vaz' u tahmîl…''* Bkz. *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C.3, (ed. Ahmet Zeki İzgöer), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2014, s. 127-129.

toplamda 22 adet kelek inşa ettiler. Kelekler ikişer yüz ellişer tulum[341] kapasitesine sahip olacak şekilde yapılmıştır. Sevkiyat için kelek başına 180 kuruş kira bedeli belirlenmişti. 22 kelek için ödenecek meblağ 3960 kuruşu bulmaktadır.[342] 150 tulumdan yapılmış bir keleğin 2,5-3 ton yük taşıyabildiği.[343] düşünecek olursak yapılan sevkiyatın yüksek düzeyde olduğunu söyleyebiliriz.

25 Temmuz 1746 tarihli bir kayıtta da yine Bağdat'a gönderilmek istenen erzaklar için ustalardan kelek inşa etmeleri istenmiştir. Kayıtta bu görevin daha önce Diyarbakır voyvodası Halil Ağa'ya verildiği belirtilmektedir. Voyvoda Halil Ağa; Mustafa, Emin, Süleyman, Mehmed ve İbrahim adında kelekçi ustalarını tutmuş ve onlardan 23 kelek inşa etmelerini istemiştir. Kelek ustalarının kelekleri inşa ettikten sonra nakliyatı da yapmaları emredilir. Bütün işlemler tamamlandıktan sonra ücretlerini almaları kararlaştırılmıştır. Sicilde yazılı olduğu üzere kereste ve tulum gibi kelek yapımında kullanılan malzemelerin Kelekçiler tarafından temin edilmesi uygun görülür. Bu malzemelerin maliyeti de hesaplanarak ustalara ödeme yapılması kararlaştırılır. Ustalar tarafından her bir keleğin 180 kuruşa mal olduğu bildirilir. Böylece 23 Kelek karşılığında ödenecek toplam meblağ 4140 kuruşu bulmaktadır. Bu paranın tamamının Diyarbakır voyvodası Halil Ağa tarafından Kelekçilere ödeneceği belirtilmektedir.[344] Aynı yılın 16 Kasımında Bağdat'a gönderilen erzak nakliyesinde kelek ve hamallardan yardım alındı. Kelekçi ve hamal ödemelerinin de tam olarak yapıldığını bildiren bu kayıtta nakliyata dair detaylı bilgiler de mevcuttur. Bu nakliyatın gerçekleşmesi için Diyarbakır voyvodası tarafından kelekçi ustalarına 20 kelek inşa etmeleri emredilir. Kereste ve deri gibi kelek yapımında kullanılan bazı malzemeler kelekçiler tarafından karşılanmıştır. Kayıtta her bir keleğin 180 kuruşa mal olduğu yazılmaktadır. 20 keleğin toplam maliyeti ise 3.600 kuruş tutmaktadır. Kayıtta kelekçi ustaların bu meblağı Voyvoda Halil Ağa'dan temin ettikleri bildirilmektedir.[345]

5.1.2. Osmanlı- İran Seferlerinde Karayolu Ulaşımında Diyarbakır

Osmanlı Devleti'nde taşımacılıkta yoğun olarak kullanılan bir diğer iş kolu da Mekkarelik'ti.[346] *Mekkare* terimi, karayolu taşımacılığında ve nakliyat işlerinde çalıştırılan hayvanlar için kullanılmaktadır. Mekkare, kira hayvanlarına yükletilmiş eşya ve levazım yerine de kullanılırdı. Arapça mükarî kelimesinden gelmektedir. *Mekari* şeklinde de kullanılırdı. *Mekare, mekari, mekkare* gibi farklı şekillerde kullanılan bu tabir, esasında kira ile tutulan hayvan, yük hayvanı demektir. Bu taşımacılık işlemini gerçekleştiren meslek erbabına ise

[341]'beher keleğe ikişer yüz ellişer tulum rabt''. Bkz *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.301-302.
[342]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.301-302.
[343]Güney, *agm*, s.324.
[344]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.306.
[345]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.326-327.
[346]"*Kelimenin asıl olan Arapça Mükârî sözlükte 'ev ve hayvan gibi malları kiraya veren kişi' anlamındadır. "* Bkz., Ömer İşbilir ''Mekkare'', *TDV İ.A.,* C.28, Ankara 2003, s.554-555.

katırcı, kira ile hayvan işleten anlamında Mükarî denirdi.[347] Özetle, kara yolu ile şehirler arasında ücret karşılığı tüccar ve yolcuları taşıyan kiralık kervanlara mekkare denilirdi.[348] Hem normal zamanlarda hem de sefer dönemlerinde mekkarilikten istifade edilirdi. Osmanlı Devleti'nde taşımacılık, hayvan gücüne dayalı nakil vasıtaları aracılığıyla yapıldığından bu iş için devletin elinde çeşitli yük hayvanları bulunurdu. Sefer dönemlerinde mevcut yük hayvanlarının ihtiyaca karşılık gelememesi durumunda kiralama usulüne gidilirdi. Seferlerde cephane ve mühimmatın, ordudaki gerekli erzak ve diğer ihtiyaçların vaktinde önceden belirlenmiş menzillerde hazırlanması gerekmekteydi. Bu iş için birçok kazanın kadısına hükümler gönderilir ve her kazadan ne kadar at, deve, katır ve araba istendiği bildirilirdi. Bu şekilde taşrada askerî maksatlarla da olsa önemli bir istihdam sahası ve organizasyon oluşturulurdu.[349]

Diyarbakır'da arşiv kaynaklarında karşımıza çıkan örneklerden yola çıkarak, 1723-45 İran seferleri esnasında kelekçiliğin yanı sıra, bu iş kolundan da faydalanıldığını görmekteyiz. Örneğin, 1725 yılında Tebriz'e gönderilen erzakı taşımak amacıyla hayvan kiralanmıştı. Bu nakliyatta deve, öküz, katır, at ve eşek gibi yük hayvanlarının kullanıldığını görüyoruz. Nakliyat için gerekli olan hayvanlar Diyarbakır'dan kiralanmıştı. Kayıtta kira masraflarının Tebriz Voyvodası tarafından nakit olarak ödeneceği belirtilmektedir.[350] Aynı şekilde 1725 tarihli belgede Tebriz Seraskeri olan Abdullah Paşa'nın maiyetinde bulunan askerlere gönderilecek erzak karayolu ile taşınmıştı. Anlaşılan bu iş için mevcut yük hayvanları yeterli gelmemişti ki Bu konuda Diyarbakır'dan yük hayvanları kiralanmıştı. Sevkiyatta Tebriz'e arpa gönderilecekti. Bu nakliyat için Diyarbakır ve civarında bulunan kasaba, köy ve nahiyelerde mevcut yük taşımaya müsait ne kadar hayvan varsa toplanması istendi. Bu nedenle bölgeden yeterli sayıda deve, katır, öküz, at ve eşeklerin temin edilmesi emredildi. Bu işlemler yapılırken halkın baskı veya suistimallerden korunduğunu görmekteyiz. Örneğin ihtiyaç duyulan yük hayvanları, sahiplerinin rızası alınarak temin edilirdi. Ayrıca tüm bu işler yapılırken bölge halkından para istenmesi veya türlü angaryalar talep edilmesi kesin bir dille yasaklanırdı. Yasağa riayet etmeyenlerin ağır bir şekilde cezalandırılacağı açıkça bildirilmekteydi. Buna göre bu tür baskı veya suistimallere kalkışanlar mal varlığına el konulmak ya da kalebend edilerek cezalandırılacaklardı. Taşıma esnasında mekkari esnafına ödenmesi için de kile başına 50 akçe

[347]İşbilir, ''Mekkare'', *İ.A.,* C.28, s.554-555; M.Z Pakalın, '' Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-I-II-III'', Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 451; Ferit Devellioğlu,''Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat'', Aydın Kitabevi, Ankara 2011, s. 700, 837. Bu taşımacılık işlemini gerçekleştiren kişilere/tüccarlara "mükarî"nn yanısıra ",mekari, mekkare" olarak tabir edildiği de olurdu. Bkz. Rümeysa Kars, ''Osmanlı'da Ticari Yol sistemi ve Taşımacılık: Konya Örneği(1700-1750)'', https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/885519 (Erişim Tarihi: 8.06.2021).

[348]C.C. Güzelbey, ''Gaziantep'te Kervancılık'', *GKD*-V/Nisan, 1962, s.79-94.

[349]İşbilir, ''Mekkare'', *İ.A.,* C.28, s.554-555.; Ayrıca zaman zaman istenilen miktarlarda yük hayvanları da bulunamayabiliyordu ya da farklı sıkıntılar meydana gelebilmekteydi. Detaylı bilgi için bkz. Ümit Ekin, ''Osmanlı'da Karayolu Ulaşımı ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler'', https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/965201 (Erişim Tarihi: 02.08.2021), s.405-411.

[350]BOA, *C.AS*., nr.583/24549. s.1.

bütçe ayrılması istendi. Mekkari davarları ücretinin de hesaplanarak yine 1725 yılı Diyarbakır cizyesi malından karşılanması emredildi.[351]

İncelediğimiz seferlerin ilk yıllarında yük hayvanları sevk malıyla birlikte bölgeden karşılanırken ilerleyen yıllarda Diyarbakır'dan yapılacak yardımlar için kullanılacak yük hayvanlarının kimi zaman başka bir yerden temin edildiğini de görmekteyiz. Örneğin, 21 Ağustos 1732 tarihli kayıtta Bağdat savunmasında görevli olan Osman Paşa emrindeki askerler için yüklü bir miktar erzak ihtiyacının Diyarbakır'dan karşılanması planlandı. Bunun için 16.000 kile arpa ve buğday gönderilecekti. Karayoluyla yapılacak bu sevkiyatta haliyle yük hayvanları kullanılacaktı. İstenilen bu erzakların sevkiyatı için Anadolu'dan 4.000 baş yük hayvanı istendi ve hayvanlar, Diyarbakır'a kararlaştırılan tarihten 15 gün önce gönderildi. Osman Paşa'ya ulaştırılmak üzere yola çıktığı haber verilmiştir.[352] 14 Şubat 1733 tarihli başka bir belgede de benzer bir örnek karşımıza çıkmaktadır. Diyarbakır'dan Bağdat'ta bulunan askerler için mühimmat ve erzak talebinde bulunuldu. Belgede istenilenlerin yük hayvanlarıyla gönderileceği belirtilmektedir. Bu nakliyatı gerçekleştirecek mekkarenin temini yine Diyarbakır dışından yapılmıştı. Bu kez Sivas, Amasya ve Tokat yöneticileri görevlendirildi. Aynı belgeden öğrendiğimize göre, Sivas'tan daha önce de hayvan kiralanması istenmiş ve üç aylık kira bedellerinin peşin olarak Tokat, Sivas ve Amasya'dan karşılanması belirtilmişti. Bunun için Tokat voyvodalığı malından 2200 kuruş, Sivas adet-i ağnam mukataası malından 2000 kuruş, Sivas cebelü bedeliyesi[353] malından 12.000 kuruş ve Amasya has mukataası malından 800 kuruş verilmesi talep edildi. Ödemelerin H. 1145 (1733) senesi mallarından verilmesi ve masraf kalemlerinin kaydedilmesi istendi. Kadılara tahsil işlemlerini H. 1145 senesinin Mart ayı geçmeden gerçekleştirmeleri emredildi. Tüm bu işlemler yapılırken mukataa mutasarrıfları, mültezim ve cebelü tahsildarlarına haksızlık yapılmaması tembih edilmektedir. Ayrıca bu belgenin kadıların eline ulaştığında *bir saat dahi beklemeden harekete geçilmesi* ve tahsil edilen paraların mübaşir tayin olunan görevliye verilmesi özellikle belirtilir. Ücretin tahsil edileceği kişiler kadılara muhalefet ettikleri takdirde durumun Dersaadet'e bildirilmesi istenmiş ve bunların cezalandırılacaklarına da değinilmiştir.[354]

Bu taşımacılık işlemini yürüten mükkari esnafının da önemli rol oynadığı söylemekte fayda var. Esasında bir tüccar sınıfı olan mükkarilerin sevkiyatın yürütülmesinde önemli sorumlulukları vardı. Sefere çıkacak ordunun çeşitli alanlardaki ihtiyaçlarının karşılanmasında orducu olarak adlandırılan esnaftan yararlanıldığı bilinmektedir. Ordunun levazım hizmetlerini

[351]BOA, *C.AS*., nr.928/40141. s.1.
[352]BOA, *C.AS*., nr.1136/50484. s.1.
[353]Sipahiler gelirleri karşılığı cebelü çıkartmazlarsa, kendilerinden "bedel-i cebelü" adı altında vergi talep edilirdi. Cebelü bedeliyesi uygulaması hazinenin paraya olan ihtiyacı sebebiyle XVII ve XVIII. yüzyıllarda yaygınlaştırılmıştır. Feridun Emecen, ''Cebelü '', *C.7, TDV, İ.A., (DİA), s.*188-189.

[354]BOA, *C.AS*., nr.851/36422. s. 1.

görecek bu kişiler, ülkenin çeşitli bölgelerinden ihtiyaç nispetinde temin edilir ve bu işlerden ilgili yerlerin kadıları sorumlu olurdu.[355] Ordunun ihtiyacının temin edilmesinde Mükkarî taifesinin önemi yadsınamaz bir boyuttadır. 31 Mayıs 1746 tarihli kayıtta karayoluyla yapılacak sevkiyatta Mekkaribaşının yürüttüğü anlaşılmaktadır. Diyarbakır'dan Van Kalesi'ne erzak gönderilmesi istendi. Bu sevkiyatın Van Gölü'ne kadarki kısmı karayolu ile yürütülecekti. Zahirelerin Diyarbakır sakinlerinden olan Mekkaribaşı Serdengeçti Seyyid Hüseyin Ahmed'in sorumluluğunda Tatvan İskelesine naklettirilmesi emredildi. Tatvan İskelesinden sonra su taşımacılığı yürütüleceğinden sevkiyatın tamamından sorumlu değildi ancak karayolu kısmı mekkaribaşının kontrolündeydi. Nakli yapılan bu zahirelerin her bir kilesi için Mekkaribaşına 50 akçe ödenek belirlenmiştir. Toplamda 12.619,5 kuruş ve 10 akçe alacaktı. Mekkaribaşı ücretinin eksiksiz bir şekilde Halil Ağa tarafından kendisine ödendiğini belirtmektedir. Ayrıca kayıtta Mekkaribaşı aracılığıyla yapılan bu nakliyatın sorunsuz ve güvenli bir şekilde istenildiği yere götürüldüğüne de yer verilmektedir.[356]

Safevi Devleti sınır bölgelerinde Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan ve askeri üs niteliğinde kullanılabilecek yerleri ele geçirmek istiyordu ve bu uğurda savaşa girmekten kaçınmadı. Bu tür tehlikeler karşısında Osmanlı bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra savaş meydanına çıkardı. Osmanlı Devleti savaş aşamasına Musul, Bender, Belgrad, Erzurum, Kars ve Diyarbakır gibi sınıra yakın olan bölgelerden başlardı. Bu bölgelerde zahire, mühimmat sıkıntısı gibi zorluklar meydana gelebilmekteydi. Bu tür sorunları ortadan kaldırmak ya da en aza indirmek adına devletin büyük kaleleri *ileri ikmal depoları* olarak önemli görevler üstlenirdi.[357] Diyarbakır Kalesi'nin de bu bakımdan üstlendiği rolü Osmanlı-İran savaşında açık bir şekilde görmemiz mümkün. Osmanlı burayı 1740-1746 yılları arası yaşanan savaşta önemli bir askeri üs olarak kullanmıştı. Özellikle Diyarbakır Kalesinin önemli bir askeri hizmet merkezi olarak öne çıktığını söylemek mümkün. Osmanlı arşivlerindeki belgelere dayalı olarak yaptığımız araştırmaya göre Diyarbakır Kalesi bu savaşta önemli bir mühimmat ve cephane merkeziydi. 1740'ta askeri teçhizatları depolamak amacıyla Diyarbakır Kalesi'nde "Serasker Takımı" oluşturulmasına dair bir emir verildiğini görmekteyiz.[358] Yaptığımız araştırmalarda 1740-45 yılları arasında Diyarbakır'a yönelik stratejinin kalenin askeri desteğinin güçlendirilmesi yönünde olduğunu söylemek mümkündür. İncelediğimiz belgeler, buradan mühimmat ve cephane sevkiyatının ise çok nadir olduğunu göstermiştir.

[355]Mustafa Nuri Türkmen, ''XVII Yüzyıl Sefer Menzillerinin Ekonomik Yönü ve Esnafın Katkısı'', https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/782527 (Erişim Tarihi: 06.06.2021), s.74.
[356]D*iyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 2, s.291-292.
[357]Uyar-Erickson, *age,* s.154-155.
[358]BOA, *C.AS.*, nr. 979/42664, s. 2.

5.2. Diyarbakır Kalesi'nde Serasker Takımı Oluşturulması

1740-1746 yıllarında yerini tekrar savaşa bırakan Osmanlı-İran ilişkilerinde, iki taraf da yapacakları savaşlarda toprak elde etmenin yanı sıra sahip oldukları bölgeleri korumaya ve bunun için gerekli önlemleri almaya çalıştılar. Bu süreçte Osmanlı'nın savaş hazırlığı içinde olduğunu ve çeşitli tedbirler aldığını görüyoruz. Osmanlı devleti yabancı bir devlet tarafından tehdit altında gördüğü bölgeleri korumak için önlem almakta gecikmezdi. Sınır bölgelerinde, önemli menzillerde ve garnizon şehirlerinde top parkları ve mühimmat depoları oluşturur, silah ve cephane yığınakları yapardı. Gerekli gördüğü yerlerde "serasker takımları"nın bulundurulması da bu önlemlerden biriydi. Serasker takımları, mevcut cephaneye ek olarak mühimmat ve cephane stoku oluşturması bakımından önem arz etmekteydi. Örneğin 18. Yüzyıl sonlarında Rus tehdidine karşı Balkanlar, Mora, Lübnan ve Doğu sınırları gibi geniş bir alana mühimmat ve cephane desteği yapan Osmanlı Edirne, Varna, Sofya gibi önemli menzillerde serasker takımları gönderdi.[359] Nitekim Doğu sınırı için önemli bir menzil bölgesi olan Diyarbakır'da da 1740 yılında serasker takımı oluşturulmasına karar verildi. Diyarbakır'da incelediğimiz dönemde kurulan serasker takımının benzeri hemen hemen aynı tarihte Trabzon, Erzurum ve Kars kalelerinde de oluşturulmuştu. [360]

İran tehdidi nedeniyle Diyarbakır kalesinde serasker takımı bulundurulmasına ihtiyaç duyuldu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Askeriye tasnifinde tespit ettiğimiz 1740 tarihli belge[361], takım için temin edilecek cephane, mühimmat ve ikmal malzemeleri konusunda detaylı bir döküm sunmaktadır. Buna göre Diyarbakır Kalesi'nde mevcut kale cephanesinden ayrı olarak "mükemmil bir serasker takımı" oluşturulması istenmektedir. Bu takımın oluşturulması konusundaki çalışmaları Cebecibaşı ağa kullarının yürütmesi kararlaştırılmıştı. Bunun için Cebecibaşı tarafından bir liste hazırlandı. Bu listedeki askeri malzemelerin bir an önce hazırlanması için yola koyuldu. Serasker takımı için belirlenen askeri ihtiyaçların iki şekilde temin edileceği anlaşılmaktadır: Bunların bir kısmının İstanbul'da ve bölgedeki bazı kalelerde mevcut bulunan cephane ve mühimmattan toplanarak bir kısmının ise Cephane-i Amire ve Diyarbakır çevresinden satın alınarak temin edildiği görülmektedir. Mevcut malzemeden temin edileceklerin, İstanbul, Musul, Kerkük ve Nusaybin kalelerindeki cephane ve mühimmat içinden tertip edilmesi planlanmıştır. İstenilen takımın tamamlanması için satın alınması lazım gelenlerin ise bir kısmının İstanbul'dan satın alınıp gönderilmesi diğer bir kısmının Diyarbakır

[359]Bu takımlar İstanbul'dan gönderilmişti. Bkz. Ömer Gezer, Fatih Yeşil, ''Osmanlı İmparatorluğu'nda ''Sürat'' TopçuluğuI(1773-1788): Top Döküm Teknolojisi, Bürokratik Yapı ve Konuşlanma'', http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/osmanli_arastirmalari_dergisi/osmanli_sy52/2018_52_05_Yesil.pdf (Erişim Tarihi: 10.06.2021), s.161.

[360]Bu konuda Diyarbakır serasker takımı ile bu yerlerdeki serasker takımlarının karşılaştırması için bkz. Veysel Göger, ''Diyarbakır Kalesi'', https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/726937 (Erişim Tarihi: 05.06.2021), s. 53.

[361]BOA, *C.AS*., nr. 979/42664. s.1-2.

voyvodası ve ahalisi aracılığıyla alınması istenmekteydi. Önemli olarak görülen bu serasker takımının tamamlanması amacıyla Musul, Kerkük ve Nusaybin kalelerinden ve Diyarbakır havalisinden de, mevcut olan mühimmatın belirlenip, Diyarbakır Kalesi'ne gönderildiğini görmekteyiz.[362] Bu doğrultuda defterde serasker takımı için istenen malzemelerin her kalemden hangi ürünün ne miktar gönderildiği ayrı ayrı belirtilmektedir.[363]

Tablo 5.1. Serasker Takımı için Musul Kalesi'nden Diyarbakır'a gönderilen mühimmat[365]

Malzeme	**Miktar**
Tüfeng-i kara temur	150 adet
Birer Kiselü silah	300 adet
Vezne[tartı]	250 adet
Çeşme	20 adet
Kilid-i kala	2 adet
Külünk-i ferhadi yapağı ve kazma kolu maa kabza	150 adet
Kağıt hartuc	350 adet
Meşin Kise[deri kese]	100 adet
Keser-i deste	20 adet
Destere[testere]	40 adet
Külünk Taşı	150 adet
Ahen-i kürek[demir kürek]	20 adet
Kandil-i Lağım	20 adet
Tane-i kurşun	20 adet
Kazgan[tencere]	5 adet
Tencere maa kapak	8 adet
Sahan	16 adet
Meşin-i sofra[deri sofra]	200 adet
Tabe	10 adet
İbirik-i dest	10 adet
Maşraba	10 adet
Legen-i Cameyüş	10 adet
Güğüm revgan	4 adet
Temur sac	3 adet
Macar-ı balta	150 adet
Meşale maa kabza	20 adet
Çatal çeküc	10 adet
Kürek-i lağım	1 adet
Kefgir kepçe	25 çift
Meşk avani[kaplar-kaçaklar]	8 çift
Revgan-ı neft	100 kıyye
Revgan-ı zeyt	100 kıyye
Çelink-i frengi	20 kıyye
Sincan Bezi	20 top
Yelken Bezi	100 top
Mükemmil alat-ı cerrahan	3 takım
Çerge-i Sekban maa Sütun[364]	20 kıta
Mısr-i Fitili	5 kantar

[362]BOA, *C.AS*., nr. 979/42664. s.1-2.

[363]*''Mükkemil bir ser-asker takımı mevcûd olmak içün emr ü fermân buyurulduğu üzere tertib olunan mühimmâtdan kal'a-i merkuma cebehâneleri ve Âsitâne-i s'aâdet cebehânesi mevcûdlarından verilecek mühimmât ile mahallehâ-yı mezkureden takım tekmîl içün mübâya'a ve tedâriki iktizâ eden mühimmât cebehânenin müfredâtı ve yerlerini tertibi defteridir.''* Bkz. BOA, *C.AS*., nr. 979/42664. s.2.

[364]Sekban, av köpeklerine bakıcılık eden kimse(sekban başı) iken çerge iki direkli hafif oba.

[365]*''mevcûd-ı cebehâne-i kal'a-i Musul.''*Bkz. BOA, *C.AS*., nr. 979/42664. s.2.

Cebecibaşı tarafından tutulan defterde, İstanbul, Musul, Kerkük ve Nüsaybin kalelerinden Diyarbakır Kalesi'ne gönderilen malzemeler gönderildikleri yerlere göre tablolaştırılmıştır. Tablolar incelendiğinde serasker takımı için istenen malzemelerin., tüfek, silah gibi cephane ve kurşun, kabza gibi mühimmat malzemelerinin yanı sıra kürek, ibrik, güğüm gibi çeşitli ikmal malzemelerini de kapsayan geniş bir liste olduğunu görüyoruz. Bunlardan Musul Kalesinden gönderilmesi istenenler Yukarıda Tablo 5.1'de gösterilmiştir. Musul Kalesi'nden gönderimi sağlanan mühimmata baktığımızda orduya savaşta gereken aletlerin yanı sıra yemek araç-gereçleri ile temizlik malzemeleri gibi günlük ihtiyaçları karşılamaya yönelik toplamda 39 kalemden oluşan levazım da göze çarpmaktadır.

Tablo 5.2. Serasker Takımı için Nusaybin Kalesi'nden Diyarbakır'a gönderilen mühimmat[366]

Malzeme	**Miktar**
Barut-ı siyah	30 kantar
Mismar-ı mütenevvia[çivi]	5 kantar
Ahen-i ham	15 kantar
Mısr-i fitili	10 kantar
Bıçk-ı hızar maa tomruk	8 adet
Mızrak-ı temreni maa dingil	400 adet
Harbe-i yeniçeri maa huban	200 adet
Kabza-i tulumba	200 adet
Mızrak-ı(…)	400 adet
Ahen-i kazma	800 adet
Sarg-ı keçe[kalın kumaş]	100 adet
Burgu-i lağım kefçe	6 adet
Ahen sac	30 adet
Kazgan	10 adet
Kefgir Kefçe	30 adet
Güğüm-i Ocak	60 adet
Kenevir Bezi[lif]	50 top
Çerge-i sekban	8 kıta

Tablo 5.2'de ise Nusaybin Kalesi'nden gönderilen malzemeler yer almaktadır. Aynı belgede [367] belirtilen mühimmat listesine baktığımızda Nusaybin Kalesi'nden gönderilen mühimmat miktarının nispeten diğer kalelerden daha az olduğu görülmektedir. Belgeden yola çıkarak oluşturulan bu tablodan, Nusaybin'den Diyarbakır Kalesi'ne gönderilen mühimmatın ağırlıklı olarak ordunun savaşta kullanmak üzere ihtiyaç duyduğu ve toplamda da 18 kalemden oluşan malzeme olduğunu söyleyebiliriz. Bunların yanı sıra, mutfak malzemeleri, kenevir bezi, keçe gibi ihtiyaçların da karşılandığını görmekteyiz.

[366] *''mevcûd-ı cebehâne-i kal'a-i Nusaybin.''* Bkz. BOA, *C.AS*., nr. 979/42664. s.2.
[367] BOA, *C.AS*., nr. 979/42664. s.2.

Tablo 5.3. Serasker Takımı için Diyarbakır Kalesi'nden ayrılan mühimmat[368]

Malzeme	**Miktar**
Kılıç	100 adet
Tüfeng-i kara temur	200 adet
Birer kiselü silah	30 adet
Vezne	30 adet
Mızrak demreni maâ dingil	600 adet
Tobra	500 adet
Urgan-ı salar	100 adet
Ahen kürek maa kabza	150 adet
Kazgan	85 adet
Tencere maa kapak	137 adet
Lengeri	150 adet
Sahan	184 adet
Süzgi	20 adet
İbrik-i dest	90 adet
Maşraba	25 adet
Fenar-ı nühas	120 adet
Legen-i cameyüş	20 adet
Garar-ı sayishane	100 çift
Urgan-ı sayishane	50 çift
Kefgir kefçe	65 çift
Kenevir bezi	150 top
Kağıt hartuç	150 deste
Kalay	50 kıyye
Çelik-i frengi	100 kıyye
Barut-ı siyah	350 kantar
Kurşun	80 kantar
Ahen-i ham	20 kantar
Mismar-ı mütenevia	20 kantar

[368] *''mevcûd-ı cebehâne-i kal'a-i Diyarbekir''* Bkz. BOA, *C.AS.*, nr. 979/42664. s.2.

Tablo 5.4. Serasker Takımı için Kerkük Kalesi'nden Diyarbakır'a gönderilen mühimmat[369]

Malzeme	**Miktar**
Kurşun	8 Kantar
Tüfenk-i kara temur--karademir	50 adet
Birer kiselü silah	50 adet
Vezne	50 adet
Ahen-i Kazma	800 adet
Kilim-i Seyishane	300 adet
Tobra	1000 adet
Gara-ı Seyishane	80 çift
Çuval-ı Dakik	80 çift
Meşin sofra	150 adet
Meşk Avani	20 çift
Maslak	10 adet
Kabare-i Arka	50 adet
Kazgan	20 adet
Tencere maa kapak	55 adet
Lengeri	100 adet
İbirik-i dest	20 adet
Kaşık	150 adet
Kenevir bezi	20 top
Çerge-i sekban	15 kıta
Nal-ı ester	50 geym

Serasker takımı için Diyarbakır Kalesi'ne sevkiyat yapan bir başka yer de Kerkük'tür. Belgeyi incelediğimizde Kerkük'ten yapılan sevkiyatın İstanbul dışındaki kalelerle çeşitlilik ve miktar bakımından benzerlik taşıdığı görülmektedir.[370] Diyarbakır'a yakın bir konumda olan Kerkük 'ten en çok gönderilen Ahen-i kazma, Tobra ve Kilim-i seyishane malzemeleri olmak üzere toplamda da 21 kalem mühimmat gönderilmiştir**.**

Tablo 5.5. Diyarbakır ve havalisinden satın alınması gereken mühimmat[371]

Malzeme	**Miktar**
Urgan-ı salar[kalın ip]	900 çift
Urgan-ı sayishane[hayvan ipi]	1950 çift
Tırpan	100 adet
Kabza-i tırpan	100 adet
Ahen-i kanca maa kabza	200 adet
Külünk-i Ferhadi yapağı ve kazma kolu maa kabza	300 adet
Meşale maa kabza	30 adet
İbrik-i dest	30 adet
Ahen-i kazma	7400 adet

[369] *''mevcûd-ı cebehâne-i kal'a-i Kerkük.''* Bkz. BOA, *C.AS*., nr. 979/42664. s.2.
[370] BOA, *C.AS*., nr. 979/42664. s.1-2.
[371] *''Tertib olduğu üzere baladâ terkîm mevcûdât-ı mezkureden gayri tâkım tekmîl içün Diyarbakır ve ol havâliden mubâya'a ve tedârik ve yapdırılub mevcud ettirilmesini iktizâ eden mühimmâtdır.''* Bkz. BOA, *C.AS*., nr. 979/42664, s.2.

Tablo 5.5. (devamı)

Ahen-i ham	160 kantar
Asel-i Şam	30 kıyye
Garar-ı çalpare	300 çift
Garar-ı seyishane	720 çift
Tobra	8500 adet
(…)	200
(…)	60
Dakik-i mercimek	60 kıyye
Dakik-i şair	60 kıyye
Garar-ı seklim	2500 çift
Mismar-ı mütenevvia	45 kantar
Penbe-i ham	15 kıyye
(…)	600 adet
Ahen-i varya maa kabza	30 adet
Ahen-i küskü	30 adet
Kilim-i sayishane	200 adet
Meşk ma avani	72 çift
Koğa-i [kova] saka	100 adet
Maslak	100 adet
Kabare-i arka	250 adet
Bıçak	100 adet
Semer-i saka[kaba eyer]	70 adet
Çaprast saka	50 adet
Kamçı saka[kırbaç]	50 adet
Kantarma-i saka[hayvan ağızlığı]	50 adet
Çizme-i saka[uzun ayakkabı]	50 çift
Kavsale	25 adet
Çatal çeküc	40 adet
Çeküc taşcı	30 adet
Tarak taşcı	30 adet
Mıtrak taşcı	30 adet
Küling-i taşcı	22 adet
Şem-i bal	70 kıyye
Revagan-ı bezr	100 kıyye
Revgan-ı şir[süt yağı]	100 kıyye
Kilar meni	100 kıyye
Hınna'-i mekki	20 kıyye
(….) hatab	300 adet
Temur sac	117 adet
Tencere maa kapak	30 adet
Lengeri	550 adet
Tabe	90 adet
Debbe-i revgan	50 adet
Meşin sofra[deri sofra]	450 adet
Nal-ı esb	500 geym(?)
Nal-ı ester	450 geym(?)
Mıhh-ı mütenevvia	40.000 adet
Fenar-ı nühas	30 adet
Sargı keçe	1400 adet
Kınnap	70 adet
Battal keser maa kabza	50 adet
Polad-i keser maa kabza	20 adet
Keser-i destere	50 adet

Tablo 5.5. (devamı)

Kabza-i keser	150 adet
Nişadır	11 kıyye
Kilid-i asma kebir, sagîr	10 adet
Çuvaldız	800 adet
(….)	100 adet
Ahen bayrak	100 adet
Kazma-i lazğım maa kabza	100 adet
Kandil-i lağım	30 adet
Kükürt	250 kıyye
Gazil[kıldan yapılan ip]	50 kıyye
Sincan bezi	500 top
Rişte penbe	40 kıyye
Bükülmüş penbe fitil[372]	20 kıyye
Birer kiselü silah maa vezne	220 adet
Vezne	250 adet
Freng-i sicim	1500 adet
Meşin-i sade[sade deri]	200 adet
Meşin-i kise[deri kese]	800 adet
Tulumba	200 adet
Sett-i(?) tulumba	400 adet
Kubur-ı lağım	50 adet
Daldız[oluklu demir]	16 adet
Tir-i teber[tir= ok, teber=balta]	20 adet
Güşebent[kıvrılmış demir]	20 adet
Işki	30 adet
Ege temuri	20 adet
Gönye-i neccar[marangoz gönyesi]	20 adet
Müc kalem	20 adet
Sakız çam	50 kıyye
Kibrid	15 kıyye
Elek gurbal	6 adet
Ketan-ı mısri	50 adet
Sunger	10 adet
Kilid-i kal'a	8 adet
Dibek maa dest	5 adet
Burgu-i lağım maa kefçe	14 adet
Harbe-i yeniçeri maa huban maa kabza	300 adet
Keser-i lağım maa kabza	50 adet
Kürek-i lağım	2 adet
Çerge-i sekban maa sütun	57 kıta
Çadır maa sutun	100 kıta
Çeşme	130 adet
Kazık	50 adet
Kavirelik	20 kantar
Güherçile[373]	200 kıyye
Kalay	150 kıyye
Zift	20 kantar

[372]Fitil yapmak için barut (fitil otu) ve kükürt gibi kolay tutuşan veya parlayan madde bulamaç halinde iken ipe emdiriliyordu (telkin edilme). İpin bükülebilen bir vasıfta olması gerekiyordu, çünkü bu iplere bulamaç daha iyi nüfuz ediyordu. Bu tip fitile "bükme" de denmekteydi.

[373]Patlayıcı yapımında kullanılan madde, potasyum nitrat

Tablo 5.5. (devamı)

İki yüzlü keser	30 adet
Kavire(?)	20 kantar
Kılıç	700 adet
Kabza-i kazma	10.000 adet
Kantar Kurşun	490 adet
Ağaç kürek	10.000 adet

Oluşturulmak istenen serasker takımının tam ve eksiksiz olmasına özen gösteren Osmanlı, Cephane-i Amire'den, Musul'dan, Kerkük'ten ve Nusaybin'deki kalelerdeki mevcut cephane ve mühimmat dışında Diyarbakır ve havalisinden de mühimmatın temin edilmesini istemişti.[374] Bunun üzerine Diyarbakır havalisinden mühimmat satın alınmıştır(1740). Bu mühimmat oluşturulması planlanan serasker takımının ihtiyaçları gözetilerek düzenlenen defterden tespit edilmiştir. Yukarıda Tablo 5.5'de Diyarbakır ve çevresinden satın alınan malzemelerin listesi gösterilmektedir. Buna göre satın alınması gereken malzeme listesi toplamda 117 kalemden oluşmaktadır**.** Serasker takımının oluşturulmasında ihtiyaç duyulan malzemelerin temini için yapılan desteklerde Diyarbakır ve çevresinden satın alınan malzemelerin çeşitlilik bakımından sayıca en fazla olduğunu söylemek mümkün. Bu durum lojistik açıdan açıklanabilir. Çünkü Diyarbakır'da kurulacak askeri takımın ihtiyaçlarının büyük bir bölümünün yerel olarak sağlanması lojistik açıdan daha uygun olmuştur.

Diyarbakır'da oluşturulmak istenen serasker takımı ile ilgili olan arşiv belgesinde[375] diğer kaleler dışında İstanbul'dan da gerek satın alınıp gerekse de mevcut olan mühimmatlardan gönderilmesi emredilmektedir.[376] Belgede yapılması emredilen şeyler ifade edildikten sonra istenilen mühimmat ayrı ayrı bir şekilde liste halinde verilmiştir. İstenilen bu mühimmat listeleri aşağıda tablo haline getirilmiştir.

Tablo 5.6. Cephane-i Amire'de mevcut olan mühimmattan Diyarbakır Serasker Takımı için temin edilenler[377]

[374]"*Tertip olunacağı üzere balada terkim-i mevcudât-ı mezkurdan gayri takım tekmili için Diyarbakır ve havalisinden mübâyaa ve tedarik yapturulub mevcut ettirmesi iktiza eden mühimmattır."* Bkz. BOA, *C.AS*., nr. 979/42664, s.2.

[375]BOA, *C.AS*., nr. 979/42664, s.2.

[376]*''Kal'a'-i merkumdan mevcûdlerinden verilecek ve Diyarbekir ve ol-havâliden mübâya'a ve tedârik ettirilecek mühimmâtdan gâyrı tâkım tekmîl içün Âsitâne-i sa'âdetin gerek mevcûd cebehâneden ve gerek mevcûd olmayub tekmîle mubâya'a ve tedâriki iktizâ eden mühimmât-ı cebehânedir.''* Bkz. BOA, *C.AS*., nr. 979/42664, s.2.

[377]*''mevcudât-ı der cebehâne-i 'âmire Âsitâne-i sa'âdet.''* Bkz. BOA, *C.AS*., nr. 979/42664, s.2.

Malzeme	**Miktar**
Barut-ı siyah	2120 kantar
Zincir boyundurluk	6 adet
Süzgi	10 adet
Kağez hartuç	100 deste
Gügüm-ü revgan	3 adet
Meşin sofra	2 adet
Çelik-i frengi	30 kıyye
Kılıç	200 adet
Ahen-i kürek	26 adet
Seng-i çakmak	3000 adet
Fitil-i mısri	25 kantar
Tüfeng-i kara temur	600 adet
(....)	420
Rende	5 adet
Mükemmel alât-ı cerrâhan	1 takım

Yukarıda belirtildiği gibi Diyarbakır'da oluşturulması istenilen serasker takımının ihtiyaçlarının bir kısmı da İstanbul Cebehane-i Amire'den gönderilmiştir.

Tablo 5.7. İstanbul'dan Diyarbakır Serasker Takımı için satın alınan mühimmat[378]

Malzeme	**Miktar**
Ağaç Makara	20 adet
(…)	20 adet
(…)	50 adet
(…)	30 kıyye
Tıba-ha	2000 adet
Keser-i deste(?)	30 adet
Kabza-i kazma	10.000 adet
Sargı-i keçe	500 adet
Destere	60 adet
Burgu-i mütenevvia	200 adet
Güştere	20 adet
Rende	20 adet
Nişan-keş	20 adet
Yek Deste	20 adet
Terazu-yı benna maa hava	15 adet
Bıçkı-i hızar tomruk	8 adet
Kilid-i anbar	10 adet

[378] *''...Âsitâne'de mübâya'a olunacak mühimmat-ı cebehânenin (....) hesâb olundukda sekiz bin iki yüz yetmiş dört bucuk guruş on sekiz para iki akçe eder, fermân 'izzetlu sultânım hazretinindir.''* Bkz. BOA, *C.AS.*, nr. 979/42664, s.2.; Ayrıca bkz. BOA, *AE.SMHD.I.*, nr.53/3229. s.1.

Tablo 5.7. (devamı)

Kilid-i asma-i kebir, sagîr	10 adet
Beray-ı vezin	6 kantar
Çuvaldız	200 adet
Ahen makara	10 adet
Ahen-i küre/küskü	3 adet
Sülümen[zehirli bir toz]	2 kıyye
Züncüfre	1 kıyye
Kalıb-ı kurşun	300 adet
Tane-i kurşun	180 adet
Kaşık	250 adet
Mıhh-ı mütenevvia	100 adet
Seng-i çakmak	700 adet
Kenevir bezi	30 top
Jive	2 kıyye
Tıraş-ı serv	60 kıyye
Tıraş-ı çam	60 kıyye
Tutkal	20 kıyye
Çiriş	20 kıyye
Gazil[kıl ip]	50 kıyye
Nışadır[kimyevi birleşim]	8 kıyye
İsfidac[379]	15 kıyye
Terementi[bir tür reçine]	50 kıyye
Mumya	5 kıyye
Mastaki[bir tür reçine]	15 kıyye
Sıçanotu[380]	2 kıyye
Şab	30 kıyye
Mürr-i safi	30 kıyye
Kardaş kanı[381]	1 kıyye
Zaç-ı Kıbrıs[382]	30 kıyye
Günlük	10 kıyye
Katran	20 kantar

30 Ağustos 1740 tarihli belgede belirtildiğine göre İstanbul'dan gönderilmesi istenen mühimmatların bir kısmı mevcut olan mühimmattan gönderilirken bir kısmı da satın alınıp gönderilmiştir. Tablo 5.7'te belirtilen mühimmat listesi İstanbul'dan satın alınıp gönderilen mühimmattır. İstanbul'dan toplamda 48 kalem malzeme satın alınıp gönderilmiştir. Gönderilen malzemelerin türleri incelendiğinde diğer kalelerden gönderilen mühimmattan çeşitlilik bakımından fazla olduğu görülmektedir. Kayıtta edindiğimiz bir diğer bilgi de satın alınan bu mühimmat için hesaplanan paradır. Belgede satın alınan liste halindeki malzemelerin altında tek tek ücretleri yazılmaktadır. Belgeye göre alınan bu mühimmatlar toplamda 8274,5 kuruş ve 18 para ve iki akçe olarak hesaplanmıştır.

[379]Boyama, yapıştırma işlerinde kullanılan bir tür macun.
[380]Halk arasında zırnık olarak da bilinen haşere zehri, cam ve ilaç yapımında kullanılan madde. Arsenik.
[381]Aynı adlı bitkiden elde edilen ve yara tedavisinde kullanılan sıvı.
[382]Günümüzde göztaşı olarak da bilinen göz ve deri hastalıkları tedavisinde kullanılan sıvı.

Tablo 5.8. İstanbul, Musul, Kerkük, Nüsaybin Kalelerinden ve Diyarbakır havalisinden Serasker Takımı için gönderilen cephanelerin karşılaştırması

	Malzeme	**Diyarbakır kalesi**	**Diyarbakır Çevresi**	**Musul**	**Kerkük**	**Nüsaybin**	**İstanbul**	**Toplam**
1) Ateşli Silahlar	Birer kiselü silah	30 adet	220 adet	150 adet	50 adet			**450 adet**
	Tüfeng-i kara temur	200 adet		150 adet	50 adet			**400 adet**
2)Patlayıcı ve yanıcı maddeler	Kükürd		250 kıyye					**250 kıyye**
	Yelken bezi			100 top				**100 top**
	Kurşun	80 kantar			8 kantar			**88 kantar**
	Tane-i kurşun			20 adet			180 Adet	**200 adet**
	Kalb-ı kurşun						300 Adet	**300 adet**
	Barut-ı siyah	350 kantar				30 Kantar		**380 kantar**
	Zift		20 kantar					**20 kantar**
	Kantar kurşun		490 Adet					**490 adet**
	Revgan- neft			100 kıyye				**100 kıyye**
	Güherçile		200 kıyye					**200 kıyye**
	Katran						20 kantar	**20 kantar**
	Mısr-i fitil			5 kantar		10 Kantar		**15 kantar**
	Meşin-i sade		200 adet					**200 adet**
	Meşin-i kise		800 adet	100 adet				**900 adet**
3) Ateşsiz silahlar	Kılıç	100 adet	700 adet					**800 adet**
	Macar-ı balta			150 adet				**150 adet**
	Mızrak-ı temreni maa dingil	600 adet				400 adet		**1000 adet**
	Mızrak-ı…					400 adet		**400 adet**
	Tir-i teber		20 adet					**20 adet**

İncelediğimiz listelerden elde ettiğimiz bu tabloda (Tablo 5.8) Diyarbakır Kalesi'nde oluşturulmak istenen serasker takımı için gereken levazım dışında kalan cephane ve mühimmat gösterilmiştir. Tablolaştırdığımız bu liste, Diyarbakır havalisinden ve diğer bölgelerden gönderilen cephanelerin neler olduğu, miktarları, toplam miktarları ve bu toplamların da dağılımları hakkında bilgi vermektedir. Çeşitlilik bakımından, Diyarbakır ahalisinden toplatılan cephane dışında en çok cephanenin geldiği bölge Musul iken, yardımın en az geldiği bölge ise Kerkük ve Nüsaybin'dir. Sıralamaya göre ele alacak olursak Ateşli silahlar kısmında toplamda 450 adet olan Birer kiselü silahın 220 adeti Diyarbakır havalisinden karşılanırken geri kalan kısmı Diyarbakır Kalesi(30 adet), Kerkük (50 adet) ve Musul'dan(150 adet) karşılanmıştır. Yine aynı kısımda yer alan Tüfeng-i kara temur malzemesi de Diyarbakır Kalesi(220 adet), Musul(150) ve Kerkük'ten(50) toplamda 400 adet olarak gönderilmiştir. Patlayıcı ve yanıcı maddeler kısmında bulunan kurşuna baktığımızda ise kurşun Diyarbakır Kalesi'nden(80 kantar) ve Kerkük'ten(8 kantar) gönderilirken, Tane-i kurşun(200'den 180 adeti) ve kalıb-ı kurşun(300 adet) İstanbul'dan gönderilmiştir. Toplam kısımda verilen 380 kantar olan Barut-ı siyahın[383] 350 kantarı Diyarbakır Kalesi'nden ayırt edilirken geri kalan 30 kantar da Nüsaybin'den gönderildiğini görmekteyiz. Toplamda gönderilen 15 kantar Mısr-i fitilinde[384] 10 kantarı[385] yine Nüsaybin Kalesi'nden gönderildiğini görmekteyiz. Barut üretiminde kullanılan Güherçile(200 kıyye) ve kükürd(250 kıyye) Diyarbakır havalisinden karşılanırken, barutun kurutulmasında kullanılan yelken bezi(100 top) ise Musul'dan getirtilmiştir. Genellikle lağım ve tüfenk patlatmalarında kullanılan Mısr-i fitilin geri kalan 5 kantarı da Musul Kalesi'nden gönderilmiştir. Son olarak ateşsiz silahlar kısmına baktığımızda ise tarihi oldukça eskilere dayanan ve savaşlarda sıkça kullanılan malzemeler arasında olan Kılıcın toplamda 800 adet olarak Diyarbakır havalisinden(700 adet) ve Diyarbakır Kalesi'nden(100 adet) karşılanmış olduğunu görüyoruz.

Bütün bu listeler değerlendirildiğinde Osmanlı'nın, serasker takımını mühimmat, cephane, levazım ve ikmal açısından zengin tutulduğunu görebiliyoruz. Listeler detaylı incelendiğinde ateşli-ateşsiz silahlar ve teçhizatların, barut, fişek, vs gibi her türlü mühimmatın yanı sıra mutfak gereçleri, kürek, çuval vs gibi her türlü ikmal malzemesinin de yer aldığını görüyoruz. Serasker takımları bölge savunmasında kullanılacak her türlü cephane ve mühimmatla donatılırlardı. Diyarbakır'ın konumu dolayısıyla Doğu seferleri esnasında burada orduya destek sunacak serasker takımını oluşturularak çok çeşitli askeri malzeme ve silahlarla donatılmıştır.

[383]Uğur Demlikoğlu, **''**Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyılda Bazı Şark Kalelerinde Bulundurduğu Harp Malzemeleri**''**, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:24, Sayı: 2*, Elazığ 2014. s. 284.
[384]Demlikoğlu, *age* s.286.
[385]Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2005, s.51.

Araştırmalarımız doğrultusunda oluşturulan serasker takımının yanı sıra, kalede bozuk ya da tamire muhtaç olan mühimmatın da onarıldığını görmekteyiz. 7 Ağustos 1741 Diyarbakır Kale cephanesinde yapılan muayene sonucunda 335 adet barut-ı siyah varilinin tamire muhtaç olduğu anlaşılmıştır. Bunun sonucunda İstanbul'dan kırık olan varillerin onarılması için tamirci getirdikleri anlaşılmaktadır. İstanbul'dan getirtilen tamircilerin giderleri, alacakları ücretler ve tamirde kullandıkları malzemelerin ücretleri Diyarbakır voyvodası tarafından karşılanmıştır. [386] İstanbul'dan getirtilen tamir ustalarının giderlerinin ve ücretlerinin voyvoda tarafından verildiğini de bir başka arşiv kaydından tespit edebilmekteyiz.[387]

5.3. Diyarbakır Kalesi'nde Yapılan Mühimmat Sayımı

Osmanlı Devleti, bünyesinde barındırdığı kalelerde gerekli gördüğü zamanlarda cephane, humbara, top ve mühimmat yoklaması yapardı. Yoklama, denetim çerçevesinde *Büyük Kale Kalemi* baş halifesi ve kaleden sorumlu üst düzey görevlilerle gerçekleşirdi. Bu kişiler tarafından yapılan yoklama ve sayım sonrasında tutulan defterler ortak kararlar çerçevesinde onaylanarak İstanbul'a gönderilerek orada değerlendirilirdi. Özellikle önemli görülen ve sınır boylarında yer alan kalelerde yapılan sayımlar sonucunda eksik olan mühimmat, hububat, top gibi önemli malzemeler tespit edilerek yerleri tekrar doldurulmaya çalışılırdı.[388] Osmanlı-İran savaşları nedeniyle Doğu sınırlarındaki ve menzillerdeki kalelerde sayım yapılmıştı.[389] 1740 yılında Diyarbakır Kalesi'nde sayımların yapıldığını öğrenmekteyiz. Bu sayım ile ilgili bilgiyi 1738-1741 tarihli ve 3754 numaralı Diyarbakır şerr'iye sicilinden öğrenmekteyiz. Diyarbakır, Nusaybin ve Kerkük kalelerinde bulunan teçhizat ve gereksinimlerin sayımının(yoklamanın) yapıldığı defter daha sonra İstanbul'a gönderilmiştir.[390] Mühimmat sayımı yapılan bu kaleler arasında olan Diyarbakır Kalesi'nde de, 1 Eylül 1740 yılında, detaylı bir yoklamanın yapıldığı aynı sicilde belirtilmektedir. Sicilden anlaşıldığı üzere Mübaşir Ali Çavuş tarafından, oluşturulan

[386]BOA, *C.AS.,* nr. 421/17480., s.1.
[387]BOA, *AE.SMHD.I*., nr. 54/3303., s.1.
[388]Mahir Aydın, ''Kaleler'', *Osmanlı Askeri Tarihi*, (ed. Gültekin yıldız), Timaş Yay., İstanbul 2017, s.33.
[389]1740 yılında Diyarbakır, Nusaybin, Kerkük, 1741'de Trabzon kalesinde sayım yapılmıştı. Temel Öztürk, Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon, s. 46; Veysel Göger, s. 53.
[390]''*Akzâ kuzâti-l-müslimîn evlâ vülâti'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazl ve'l-yakīn râfi'ü a'lâmi'ş-şerî'atı ve'd-dîn vârisü ulûmi'l-enbiyâi ve'l-mürselîn el-muhtassu bi-mezîdi inâyeti'l-meliki'l-mu'în Mevlânâ Âmid kadısı -zîdet fezâiluhû- ve mefâhirü'l-kuzât ve'l-hükkâm ma'denü'l-fezâil ve'l-kelâm Nusaybin ve Kerkük kadıları -zîde fazluhumâ- ve mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân Diyarbekir ve Nusaybin ve Kerkük kal'alarının cebeci ve topçu ve top arabacıbaşı vekîlleri ve dizdârları -zîde kadruhum- tevkī'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki, Diyarbekir ve Nusaybin ve Kerkük kal'alarında mevcûd olan mühimmât-ı cebehâne ve top ve mühimmât-ı tophânenin mikdârları bilinmek için yoklanıp ale'l-infirâd yoklama defterleri irsâl olunmak üzere bundan akdem emr-i âlîşânım sâdır ve irsâl kılınmış id…''* Bkz. *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 3, s. 183-184.

defterde[391] Diyarbakır kalesinde mevcut olan mühimmat üç gruba ayrılarak, listelenmiştir. Bunlar; top arabası, tophane ve cephane mühimmatı şeklindedir. Bu mühimmat sınıflarına göre tablolaştırılarak analiz edilmiştir. Tablo 5.9'de belirtilen *mühimmat-ı top arabası* 23 kalemden, Tablo 5.10'deki *Mühimmat-ı tophane* 38 ve son olarak *cephanede mevcut olan* mühimmat Tablo 19.3'te 62 kalem olarak kaydedilmiştir. Diyarbakır kalesinde toplamda 123 kalemden oluşan mühimmat mevcuttur. Veysel Göger serasker takımı için Diyarbakır Kalesinden temin edilecek mühimmatın bu sayımdan önce cephaneden alınmış olduğunu belirtmektedir.[392]

Tablo 5.9. Mühimmat-ı Top Arabası(1740)[393]

Malzeme	**Miktar**
Demir dingil başıçivisi	216 aded
Cıvata	196 aded
Taban demiri	167 aded
Dingil ok sakası	216 aded
Dülger sakası	254 aded
Hacağacı çivi	134 adet
Çenberlik çubuk demir	58 aded
Demir bilezik Hacağacı	52 aded
Mismâr-ı kebîr[ve] sagir	98 aded
Taban enseri	81 kıyye
Kantarma	150 aded
Dülger çivi sakası	28 aded
Koşum kayışı, beher koşu dörder	198 aded
Parmaklık ağaçma'a-esâsîd	150 aded
Demir keçe	100 aded
Tekerlek(Ta'mîre muhtâc)	40 aded,1 kıyye
Arabân tekerleği(Ta'mîre muhtâc)	106 aded, 1,5 kıyye
Tomruk ağacı mükemmil	37 aded
Uçuraçom ağacı ma'a-demir	48 aded
Kayık mismârı	1 sandık, 6 kıyye
Demirli maymuncuk ağacı	72 aded
Terazi tahtası	50 aded, Fî: 1
Ok ma'a-çatal	50 aded

[391]*''Bin yüz elli üç senesi Cemâziyelâhire'sinin dokuzuncu günü târîhiyle müverrah bir kıt'a fermân-ı cihân-mutâ' Dergâh-ı âlî -dâme mahfûfen bi'l-me'âlî- ocak tarafından mübâşir ta'yîn buyurulan işbu bâ'is-i arz-ı ubûdiyet Ali Çavuş yediyle Diyarbekir Mahkemesi'ne vusûl ve cümle muvâcehesinde feth u kırâat imtisâlen li'l-emri'l-âlî derûnunda mastûr olduğu vech üzere Diyarbekir kal'asında vâki' mühimmât-ı cebehâne cümle ma'rifetiyle ve ma'rifet-i şer'le yoklanıp el-yevm cebehânede mevcûd olan cebehâne ve top ve kundak ve top arabası vesâir ecnâs-ı mühimmât-ı tophâne ale'l-esâmî defter olunup mümzâ ve mahtûm defteri mübâşir-i mûmâileyh edâ-i hizmet eylediği ve fermân-ı âlîde mastûr karaağaç Diyarbekir havâlîsinde bulunmadığı sıhhat-i hakîkati üzere ihbâr olunduğu bi'l-iltimâs der-i devlet-makarra arz olunup bâkī emr u fermân men lehü'l-emrindir...'' Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 3, s. 192-196.

[392]*Serasker takımı çin oluşturulacak liste ile bu listeyi karşılaştırarak inceleyen Göger, Verilecek mühimmat listesinde lengerî, sahan ve fenar-ı nühas gibi bazı malzemeler mevcutken bunların cephane yoklama listesinde yer almadığını, maşrapa, kazgan, tencere ve kapak gibi bazı mühimmatın miktarının cephane yoklama listesindeki aynı tür mühimmattan fazla olduğunu belirterek yoklama öncesinde serasker takımı için listede belirtilen mühimmatın ayrıldığını düşündürecek deliller olduğunu öner sürer.* Bkz. Veysel Göger, Diyarbakır Kalesi Cehanesi(1740-1746), *MUTAD, 2019; VI(1): 46-62*, s. 54.

[393]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 3, s. 193.

Tablo 5.10. Mühimmat-ı Tophane[394]

Malzeme	**Miktar**
Demir cıvata	51 aded
Çâlpâre demir	8 aded
Ayna demir	1 aded
Bakır çâp	78 aded
Taban enseri ma'açatma sandık	1 [aded], Fî:54
Dingil bâz çivisi	16 aded
Kebîr varyoz	2 aded
Defa dingil bâz çivisi	1 sandık
Demir lokum	1 sandık
Demir torna	2 aded
Mirgalı tahta,maymuncuk demir	9 aded
Maymuncuk demir	11 aded, 1,5 kıyye
Maymuncuk demiri	11 aded, 1 kıyye
Defa maymuncuk demir	9 aded, 0,5 kıyye
Amel-mânde maymuncuk	1 aded
Köhne kundak tekerlek	30 aded
Kamalya iğne ma'a-burgu	50 aded
Havan kumbarası	16 aded
El kumbarası [humbara]	5.000 aded
Gülle	1,5 kıyye, 2381 aded
Gülle	1 kıyye, 4350 aded
Gülle	5 kıyye, 535 aded
Gülle	3 kıyye, 247 aded
Gülle	0,5 kıyye, 247 aded
Defa gülle	100 direm, 1800 aded
Top fitili revganı	4 aded
Tophânede amel-mânde top	1 [aded], 14 kıyye
Enük amel-mânde top	1 [aded], 5 kıyye
Top	29 aded, 0,5 kıyye
Şâhî top	100 direm, 3 aded
Kolonborna top	7 kıyye, 18 aded
Şâhî top	100 direm, 9 aded
Defa şâhî top	1,5 kıyye, 2 aded
Şikest top kolonborna	1 aded
Şikest şâhî top	20 aded
Balyemez kundaklık için tahta	80 aded
Balyemez tekerlek için parça ağaç	60 aded
Köhne palamur hâlâtı	1 yük

[394] *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 3, s. 194.

Tablo 5.11. Cephanede Mevcut Olan Mühimmat[395]

Malzeme	**Miktar**
Demir kürek	120 aded
Bıçkı, hızar ma'aâleti	24 aded
Kancalı harbe	190 aded
Defa harbe	3 sandık
Kazma	48 aded
Cıvata mismâr-ı kebîr [ve] sagīr Sandıkda	1876 aded
Çelik	14 aded
Demir burgu-yı kebîr	54 aded
Dülger âleti	10 aded
Sicim-i sagīr [ve]kebîr, gırâr	2 aded, 36 kıyye
Demir burgu ma'a tonoz ayağı	133 aded
Demir çivi	10 aded
Neccâr testeresi	15 aded
Ağaç dibek ma'a el	3 aded
Demir varyoz[balyoz]	5 aded
Demir kanca	595 aded
Poladlı keser[demir keser]	1 aded
Çatal çekecek	9 aded
Köprü enseri [demir çivi]	30 aded
Harbe[396] sapı ağaç	48 aded
İplik	2 sandık
Kurşun kalıbı	40 aded
ma'a-tâbe	15 aded
Çubuk kurşun	2094 aded
Bârût kesesi meşin	77 aded
Demir dirsek	1 sandık, 48 kıyye
Mızrak	150 aded
Demir küskü[397]	5 aded
Acem harbesi amel-mânde	20 aded
Barut varil	450 aded
Köhne başlık amel-mânde	20 aded
Köhne gırâr[398]	200 aded
Köhne torba	500 aded
Müsta'mel köhne otak	1 aded
Balta	5 aded
Keten bezi Top	180 aded
Köhne çadır	13 aded
Kefkir	30 aded
Kepçe	30 aded
Leğen-i meksûr	4 aded
Demir-i hâm	154 kıyye
Güğüm-i ocak	9 aded

[395]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 3, s. 194-195.
[396]Kısa mızrak, Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, Çağrı Yay., İstanbul, s.543.
[397]Taş kırma, duvar delme gibi işlerde kullanılan alet, Bkz. Sami, *ags*, s.1204.
[398]Kıldan yapılmış büyük çuval, Sami, *ags*, s.963.

Tablo 5.11. (devamı)

Mehmûz-ı kebîr, sagīr	75 aded
Çorba merdânesi	52 aded
Meksûr kebîr kazgan	5 aded
Cedîd tencere ma'a-kapak	22 aded
Cedîd süzgeç	18 aded
Cedîd ibrik	101 aded
Kapak	12 aded
Maşraba[399]	20 aded
Kılıç	600 aded
Çakmaklı tüfenk	542 aded
Fitilli tüfenk	10 aded
Nâmlı tüfenk	36 aded
Çakmaksız tüfenk amel-mânde	140 aded
Ayaklı demir mangal	3 aded
Kâğıd deste	50 aded
Kemân[yay]	140 aded
Ok, Sandık	10 aded
Delikli ağaç	15 aded
At gemi amel mânde	100 aded
Meksûr ağaç kürek	500 aded

Her devlette olduğu gibi Osmanlı ordusu için de top ve top arabası savaşlarda oldukça önemli görülen bir mühimmattır. Tablolara baktığımızda Diyarbakır Kalesi'nde hem çeşitli alanlarda kullanılabilen hem de top arabası yapımı için gerekli görülen Demir dingil başıçivisi(216 adet), Cıvata(196 adet), Tekerlek(Ta'mîre muhtâc , 40 aded,1 kıyye), Arabân tekerleği(Ta'mîre muhtâc, 106 aded, 1,5 kıyye), Mismâr-ı kebîr ve sagir(98 aded), Taban enseri (81 kıyye) gibi malzemelerin mevcut olduğunu görmekteyiz. Tablo 5.11 Demirden oluşturulan ve içine patlayıcı yerleştirilen yuvarlak bir çeşit mermi türü olan kumbaranın(Humbara), el ile atılana El Kumbarası(humbara-i dest) havan ile atılana Havan Kumbarası(humbara-i kebir) denmekteydi.[400] Diyarbakır Kalesi'nde Humbara-i destten 5000 adet bulunurken, humbara-i havandan ise 16 adet bulunmaktaydı. Kolonborna top, yaklaşık iki metre boyunda ve ağır bir top türüdür.[401] Uzun menzilli olan bu topu Osmanlı 16. yüzyılın başında karada, denizde ve kale kuşatmalarında savaş aracı olarak kullanmıştır.[402] Osmanlı'da önemli olarak görülen bu top türü bu dönemde Diyarbakır Kalesi'nde 18 adet ve bir adette şikeste(kırık) olarak bulunmaktaydı. Büyük top anlamında kullanılan şahi topları, bir okka, yarım okka, yüz dirhem gülle atanları vardı.[403] Diyarbakır Kalesi'nde yapılan sayımlar sonucunda şahi top olarak 100 dirhem gülle atanından 12 adet bulunduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında Defa şahi topundan

[399]kulplu su kabı, Bkz. Sami, *ags*, s.1351.
[400]Selin Taşçı, *Osmanlı Devleti'nde Top ve Top Teknolojisinin Gelişimi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Bitirme Çalışması, Trabzon 2017, s.28.
[401]Selin Taşçı, *agm*, s.24-25.
[402]Şafak Tunç, ''Tophane- i Amire ve Osmanlı Devletinde Top Döküm Faaliyetleri'', İstanbul 2014, s.65.
[403]Demlikoğlu, *agm*, s.280.

2 adet, şikeste(kırık) şahi topundan ise 20 adet bulunmaktaydı. Mevcut olan bu topların kullanımı için gerekli olan güllenin miktarı ise yapılan sayımlarda, farklı ağırlıklarda olmak üzere, toplamda 9560 adet tespit edilmiştir. Toplar dışında önemli görülen ve sıkça kullanılan bir diğer cephane malzemesi de ateşi silahlardır. Kalede mevcut olanları ise Fitil-i Tüfenk(10 adet), Çakmaklı tüfenk(4500 adet), Çakmaksız tüfenk(140 adet), Namlı tüfenk(36 adet) bulunmaktadır. Ateşli silahların kullanımında temel malzemeler arasında yer alan Barut ise 450 varil olarak kayıt edilmiştir. Ateşli silahlar dışında Kılıç(600 adet), ok (10 adet sandık) yay(140 adet), mızrak(150 adet) gibi ateşsiz silahlar da bulundurulmuştur. Önemli görülen bu cephanelikler dışında demir cıvata(51 adet), kazma(48 adet), balyemez kundaklık için tahta(80 adet), balyemez tekerlek için parça ağaç(60 adet) gibi birçok yardımcı malzemede mevcuttu.

Cephane sayımları, stokların ve eksiklerin tespiti için yapılmaktadır. İran seferlerinin devam ettiği bu dönemde Diyarbakır ve çevresindeki kalelerdeki mühimmat sayımları ile cephanedeki envanter sayımı yapılmıştır. Böylece Diyarbakır'dan yapılacak sevkiyat veya Diyarbakır'a yapılacak nakliyat için önemli bir durum tespiti yapılmıştır. Ancak Diyarbakır Kalesi'ne sayım yapılmadan hemen önce bir sevkiyatın yapıldığını tespit ettik. Söz konusu sevkiyat 9 Ağustos 1740 tarihli belgede bahsedilmektedir. Belgeden anlaşıldığı üzere Diyarbakır kalesinde mevcut olan şahi toplarının sayıları artırılmak istenmektedir. Diyarbakır Kalesi'nde toplamda 20 şahi topu bulunmaktaydı ve bu emirle şahi toplarının sayıları 50'ye tamamlanması emredilmiştir. Kalede mevcut olan bu topların bir kısmının Musul Kalesi bir kısmının da Cezire Kalesi'nden gönderildiği anlaşılmaktadır.[404] Aynı şekilde tarihler 1743 yılını gösterdiğinde de Diyarbakır Kalesi'ne şahi topların takviyesinin devam ettiğini görmekteyiz. 6 Haziran1743 tarihli belgede daha önce *mühimmat-ı seferiyeden* Sivas Kalesi'ne şahi topu gönderildiği anlaşılmaktadır. Sivas Kalesi'ne gönderilen bu şahi toplarının Sivas'tan Diyarbakır Kalesi'ne gönderilmesi emredilmektedir.[405]

Diyarbakır cephanesinin sayımının yapıldığı yıla ait (3 Mart 1740) şer'iyye sicili kaydında karşımıza çıkan bilgilerden yola çıkarak Diyarbakır Kalesi'nde sadece mühimmat depo edilmediği aynı zamanda zahire de depo edildiği anlaşılmaktadır. Kayıtta Diyarbakır Kalesi'nde peksimat depolanması istenmektedir. Stoklanmak istenen peksimat için buğday gereklidir. İstenilen buğday da Diyarbakır'ın kaza ve nahiyelerine bölüştürülmüştür. 19 tane kazadan toplamda 13.260 İstanbuli kile buğday toplatılmıştır. Peksimat için kazalardan toplatılan buğday için kile başına 50 akçe ödendiği bilgisi de yer almaktadır.[406] Diyarbakır Kalesi'nde zahire depolama ile ilgili bir diğer bilgiye de 10 Nisan 1741 tarihli arşiv kaydında da

[404]BOA, *C.AS.*, nr.239/10068., s.1.
[405]BOA, *C.AS.*, nr. 1004/43942., s.1.
[406]*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C. 3, s.265-266.

ulaşmaktayız. Söz konusu belge de Diyarbakır Kalesi'nde çok fazla zahire ve peksimatında depolanması gerektiği emredilmektedir.[407]

1740 yılında oluşturulmaya başlamış olan serasker takımının tamamlanması vakit almıştır. Arşiv kayıtlarında ilerleyen tarihlerde de bu konudaki hazırlıkların devam ettiğini görmekteyiz. Örneğin 26 Temmuz 1741 tarihinde Diyarbakır valisi ve kadısına gönderilmiş olan belgede serasker takımı için eksik olan malzemelerin olduğuna değinilmiştir. Buna göre serasker takımında kazma ve kürek gibi alet ve edevatın eksik olduğu belirtilmiştir. Eksik olan ve gerekli olan kazma ve küreklerin mübayaası yani satın alınması emredilmektedir.[408]

Serasker takımındaki eksikliklerin veya ihtiyaçların tamamlanması için sadece civar bölgelerden değil daha uzak yerlerden de sevkiyat olduğunu görmekteyiz. Araştırmalarımız doğrultusunda Diyarbakır serasker takımı için gerekli olan malzemelerin Kerkük, Musul, İstanbul Nusaybin dışında diğer bölgelerden de gönderildiğini tespit ettik. 7 Mart 1742 tarihli arşiv kaydında Diyarbakır'da oluşturulan serasker takımının *tekmili* için Tokat'tan garar(büyük kıl çuval) ve torbaların gönderildiği anlaşılmaktadır.[409]

5.4. İstanbul'dan Diyarbakır'a Gönderilen Mühimmat

Nadir Şah, Kars Kalesi'ne düzenlediği iki seferde de başarısız olması üzerine yönünü Revan'a çevirdi.[410] Osmanlı ise şahın bu hareketine karşılık, Diyarbakır valisinden hem İran topraklarına yağma ve tahrip yapma emri vererek şahın gücünü azaltmaya çalıştı hem de Şahla 1745 yılında tekrar bir savaşa gireceklerini düşünerek Diyarbakır, Bağdat ve Kars bölgelerinden saldırmak amacıyla da hazırlıklarına başlamıştı.[411] Bu amaç doğrultusunda 1744 tarihli belgeden toplamda 65 kalemden oluşan mühimmat gereçleri İstanbul'dan İskenderun limanına oradan da Diyarbakır Kalesi'ne gönderildiğini öğrenmekteyiz.[412]

[407]BOA, *C.AS.,* nr. 217/9270.,s.1
[408]BOA, *C.AS.*, nr. 226/9577., s.1.
[409]BOA, *C.AS.*, nr. 225/9571., s.1.
[410]Ateş, *age*, s.232.
[411]Külbilge, *agt*, s.313.
[412]BOA*, D. BŞM, CBH.d*. nr. 18415. s. 9.

Tablo 5.12. İstanbul'dan Diyarbakır'a gönderilen mühimmatın listesi(1744)[413]

Malzeme	**Miktar**
Tencere maa kapak	63 adet
Lengerî	200 adet
Kazgan	25 adet
Tüfenk-i kara temur	200 adet
Sahan	16 adet
Ağaç kürek	2500 adet
Tobra	1445 adet
Kilim-i sâyishane	500 adet
Sargı-i keçe	530 adet
Kabza-i kazma	2500 adet
Kabare-i arka	50 adet
Daldız	4 adet
Ege doruğu	10 adet
Maslak[su borusu]	14 adet
Tane-i kurşun	20 adet
Ahen sac	3 adet
Kürek-i lağım	2 adet
İbrik-i dest	150 adet
Meşin sofra	300 adet
Seng-i çakmak	6300 adet
Tırpan kabza	30 adet
Kazma-i lağım	100 adet
Ahen kazma[demir kazma]	800 adet
Birer kiselü silah maa vezne	300 adet
Çeşme	20 adet
Meşin kise	100 adet
Keser-i deste maa kabza	20 adet
Destere	40 adet
Meşale maa kabza	20 adet
Ahen kürek maa kabza	20 adet
Kandil-i lağım	20 adet
Çatal çeküç maa kabza	10 adet
Poladî keser maa kabza	10 adet
Külünk-i taşçı maa kabza	8 adet
Kilid-i kal'a	2 adet
Külünk-i ferhadî yapağı ve kazma kolu maa kabza	150 adet
Tabe	10 adet
Balta-i hatab maa kabza	150 adet
Maşraba	15 adet
Leğen-i cameşuy	10 adet
Güğüm-i revgan	3 adet
Sepet-i kazık	20 adet
Gazil	14 kıyye
Kalay	10 kıyye
Şem'-i bal	70 kıyye
Sünger	5 kıyye
Revgan-ı şir[süt yağı]	50 kıyye
Kettan-ı Mısrî	50 kıyye

[413]BOA, *D.BŞM, CBH.d.* nr. 18415. s. 9.

Tablo 5.12. (devamı)

Çelik-i Frengî	20 kıyye
Revgan-ı zeyt[zeytinyağı]	50 kıyye
Revgan-ı neft[yanıcı yağ]	50 kıyye
Çerge-i sekban maa sütun	Kıta
Kenevir bezi	20 top
Sincan bezi	20 top
Yelken bezi	50 top
Meşk maa avani	31 çift
Garar-ı sâyishane	95 çift
Garar-ı seklim	80 çift
Kefgir kefçe	25 çift
Nal-ı estar	50 geym
Kaşık	150 deste
Kağıt hartuç[kağıt kese]	250 deste
Kavirelik	10 kantar
Fitil-i Mısrî	5 kantar
Kurşun	320 kantar
Mükemmil alat-ı cerrahan	2 takım

1740 ve 1744 yıllarında İstanbul'dan Diyarbakır'a ayrı ayrı olarak gönderilen mühimmat miktarları karşılaştırıldığında şunları tespit edebiliyoruz: 1740 yılında serasker takımı için gönderilen mühimmat miktarı 48 kalemden oluşurken 1744 yılında Gönderilen daha fazla olup, 65 kalemden oluşmaktaydı. 1740 ve 1744 yıllarında gönderilen mühimmat incelendiğinde bu iki listedeki mühimmatın ağırlıklı olarak gündelik hayatta kullanılan levazım olduğu anlaşılmaktadır. Listeden yola çıkarak 1740 yılında gönderilen Sarg-ı keçe, Kaşık, Kenevir bezi, Destere, Keser-i deste maa kabza, Seng-i çakmak, Tane-i kurşun ve Kabza-i kazma mühimmatı 1744 yılında da gönderilmiştir.

Tablo 5.13. 1740 ve 1744 yıllarında İstanbul'dan gönderilen malzemelerin karşılaştırılması

Malzeme	**1740**	**1744**	**Toplamda**
Sarg-ı keçe	500 adet	530 adet	1030 adet
Kaşık	250 adet	150 deste	400 deste
Kenevir bezi	30 top	20 top	50 deste
Destere	60 adet	40 adet	100 adet
Seng-i çakmak	700 adet	6300 adet	7000 adet
Tane-i kurşun	180 adet	20 adet	200 adet
Kabza-i kazma[sap]	10.000 adet	2500 adet	12.500 adet

Tablo 5.13'de belirtildiği üzere gönderilen benzer mühimmattan; seng-i çakmak 1740 yılında 700 adet 1744 yılında ise 6300 adet, sarg-ı keçe 1740'ta 500 1744'te 530 adet, kabza-i kazma 1740'ta 10.000 adet 1744'te 2500 adet, tane-i kurşun 1740'ta 180 adet 1744'te 20 adet, destere 1740'ta 60 adet 1744'te 40 adet, kenevir bezi 1740'ta 30 top 1744'te 20 top ve son olarak gündelik hayatta oldukça sık kullanılan kaşık 1740 yılında 250 adet 1744 yılında ise 150

deste gönderilmiştir. Toplam olan bölüme baktığımızda ise farklı yıllarda gönderilen aynı malzemelerin toplamda ne kadar gönderildiği hakkında bilgi vermektedir.

5.5. 1745 Yılında Diyarbakır Kalesi'ne Mühimmat Gönderimi

Tarihler 1745 yılını gösterdiğinde daha önce Diyarbakır Kalesi'nden Musul Kalesi'ne gönderilen mühimmatın yerlerini tekrar doldurabilmek için bu sefer Halep Kalesi'nden mühimmat gönderimi yapılması ile ilgili emir verildiğini, bu dönemle ilgili olan 1745 tarihli belgeden öğrenmekteyiz.[414] Diyarbakır Kalesi'ne gönderilmek üzere verilen 84 kalemlik mühimmat listesi ise şu şekildedir.

Tablo 5.14. 1745 yılında Halep'ten Diyarbakır Kalesi'ne gönderilen malzeme listesi[415]

Maden-i humbara-i dest	1000 adet
Burgu-i mütenevvia	90 adet
Tüfenk-i kara demir	1000 adet
Muc kalem	2 adet
Urgan-ı salar	330 adet
Battal keser	10 adet
Nişan-keş	4 adet
Poladî keser	14 adet
Şalvar-ı saka	50 adet
Yek-deste[bir nevi rende]	5 adet
Beyaz keçe	90 adet
Çatal çeküç	10 adet
Tıpa-i humbara-i dest	2500 adet
Kabare-i arka[iri başlı çivi]	150 adet
Daldız	5 adet
Sargı-i keçe	330 adet
İki yüzlü keser	20 adet
Kabza-i tulumba	80 adet
Tıpa-ha	2000 adet
Kisve-i saka	50 adet
Işkı[keskin bıçak]	5 adet
Güştere[marangoz rendesi]	5 adet
Rende	7 adet
Kamalu tulumba maa seh	80 adet
Terazu-yı benna[usta terazisi]	3 adet
Bıçkı hızar maa tomruk[ağaç-tahta biçer]	3 adet
Tarak taşçı	10 adet
Mıtraka-i taşçı[taşçı çekici]	26 adet
Külünk-i taşçı[taşçı kazması]	16 adet
Ahen kazma[demir kazma]	3300 adet

[414] *''Arz-ı bendeleridir ki Diyarbekir mevcûdundan bu def'a Musul kal'asına nakli ferman olunan mühimmat-ı cebehânenin yerlerine Halep kal'ası mevcûdundan işbu defterde mastur olan mühimmat ifrâz ve irsâl olunmak içün Cebecibaşı aga kulları ilâm eden malum olunub (...) (...) ifrâz ve irsâl olunmak üzere işbu defter baş muhasebeye kayd olunup suretleriyle ahkâmı yazılmak babında ferman-ı alişanım sultanım* hazretlerinindir.'' Bkz. BOA, *C.AS*., nr. 671/28195, s.1

[415] *''Vech-i meşruh üzere bâlâda muhârrer ve terkim olunan mühimmat-ı mezkur Haleb kal'ası cebehânesi mevcûdundan ifrâz ve Diyarbekir cânibine irsâl ve mevcûd etdirilmesi ferman buyrulur ise emr ü ferman devletlü saâdetlü sultanım hazretlerinindir.''* Bkz. BOA, *C.AS*., nr. 671/28195, s.1.

Tablo 5.14. (devamı)

Balta-i Macarî[Macar baltası]	90 adet
Ahen makara	4 adet
Külünk-i Ferhadî maa kazma kolu	107 adet
Ahen kanca	160 adet
Çivi kama	33 adet
Ahen küskü	17 adet
Kazma-i lağım	16 adet
Keser-i lağım	12 adet
Harbe-i Yeniçeri maa huban	33 adet
Kandil-i lağım	16 adet
Tencere maa kapak	128 adet
Lengerî	284 adet
Sahan	400 adet
Süzgi	30 adet
Mıh-ı mütenevvia	33000 adet
Meşin sofra	170 adet
Tobra [torba]	3300 adet
Senk-i çakmak	3300 Adet
Kılıç	320 adet
Ağaç kürek	3300 adet
Kilim-i sâyishane	500adet
Kilim-i setir	60 adet
Çeküç taşçı	12 adet
Kilid-i Kal'a	2 adet
Kabza-i kazma	3300 Adet
Balta-i Hatab	130 adet
İbrik-i dest	40 adet
Ahen bayrak	33 adet
Ahen varya	7 adet
Kürek-i lağım	1 adet
Kazgan	60 adet
Kurşun	200 kantar
Mesamir	10 kantar
Barut-ı siyah	400 kantar
Ahen-i ham	100 kantar
Kettan-ı Mısrî	40 kantar
Kavirelik	15 kantar
Zift	5 kantar
Katran	6 kantar
Kınnap[ince sicim]	20 kıyye
Gazil	20 kıyye
Kükürt	300 kıyye
Kalay	100 kıyye
Urgan-ı sâyishane	500 çift
Garar-ı sâyishane[yük hayvanı]	650 çift
Garar-ı çalpare[çuval]	190 çift
Garar-ı seklim	650 çift
Kefgir kefçe	107 çift
Yelken bezi	65 top
Frengî sicim[kalın ip]	200 top
Nal-ı esb	1000 geym
Nal-ı ester	900 geym
Nal-ı kav	200 geym
Mükemmil alat-ı cerrahan	1 takım

1745 tarihli belgeden Diyarbakır Kalesi'nden Musul Kalesi'ne daha önce mühimmat gönderildiği anlaşılmaktadır. Yapılan bu mühimmat sevkiyatı ile Diyarbakır Kalesi malzemeleri eksilmişti. Osmanlı, Diyarbakır Kalesindeki bu eksikliği derhal gidermeye koyuldu. Osmanlı savunması için Diyarbakır önemliydi. Bu açığın Halep Kalesi'nden gönderilecek mühimmatla kapatılmasına karar verilmiştir. Karar doğrultusunda Halep mütesellimi Hamza Bey'e gönderilen bir yazı ile gerekli mühimmatın hazırlanması emredildi. Gönderilmesi istenen mühimmat Tablo 5.14'de listelenmiştir. Mühimmatın hazırlanması, mekkari davarları ücreti gibi nakliyat esnasında oluşacak masrafların da Halep idaresince karşılanması istenmişti. Toplamda 87 kalemden kalemden oluşan bu mühimmatın nakliyesi ile ilgili Diyarbakır Cebecibaşı vekiline de emir gönderilmiş ve gelen mühimmatı kayıt altına alınması istenmiştir.[416]

Sonuç olarak Diyarbakır jeopolitik yapısıyla ulaşım, nakliyat, lojistik destek imkânları ile menzil ve ileri karakol durumu ile Osmanlı'nın İran savaşlarında önemli bölgelerinden biridir. 1723-1745 yıllarında da hem nehir yolu hem de karayolu imkanları ile ulaşım ve sevkiyatın Osmanlı'nın Doğu sınırlarına hızlı, güvenilir bir şekilde gerçekleşmesini sağlamıştır. Ayrıca kelekçilik konusunda uzmanlaşmış altyapısı ile bölgesinde öne çıktığını ve gelişmiş bir işkolu olarak sivil askeri her dönem Osmanlı'ya önemli bir hizmet sunduğunu söylemek mümkündür. Buna ek olarak mekkari taşımacılığıyla karayolu ulaşımında da etkili olduğu gözlenmektedir. Osmanlı için Diyarbakır'ın bir diğer jeopolitik önemi de güçlü kale şehirlerinden biri olmasıydı. Bu nedenle de ve İran saldırılarına karşı doğu sınırlarının korunmasında önemli rol oynamaktaydı. Kale incelediğimiz dönemde önemli bir mühimmat deposu olarak kullanılmıştı. 1740 yılında Diyarbakır Kalesi'nde oluşturulmasına karar verilen serasker takımı da kalenin önemini ispatlar niteliktedir. Serasker takımı ile Osmanlı Devleti'nin, Diyarbakır'daki askeri donanımı güçlendirdiğini ve ihtiyaç anında kullanıma hazır halde tuttuğunu görmekteyiz.

[416]BOA, *C.AS*., nr. 671/28195. s.1-3.

6. SONUÇ

Diyarbakır bölgesi Dicle ve Fırat nehirleri arasında bulunan ve oldukça eskiye dayanan bir yerleşim yerdir. Buranın iki nehir arasında bulunması, ikliminin elverişli olması bakımından birçok medeniyetin ilgisini çekmede önemli bir faktör olmuştur. Bölge, sahip olduğu ekonomik ve ticari potansiyeli sebebiyle de birçok devlete ev sahipliği yapmıştır. Tarihler 1515 yılını gösterdiğinde Diyarbakır, Çaldıran Savaşı ile Osmanlı hâkimiyetine girdi ve Osmanlı'nın beylerbeyliklerinden biri olarak idare edilmeye başlandı. Osmanlı'nın buraya hâkim olmasında sonra, Diyarbakır bölgesinin önceki öneminden hiçbir şey kaybetmediğini tam tersine Doğu bölgesini de içine alan önemli bir askeri üs olduğunu tespit ettik. Osmanlı'nın burayı önemli gördüğünü ve ileride fayda sağlamak istediğini büyük bir beylerbeylik kurarak zaman zaman bölgeye bağladığı kaza sayılarında artış yapmasından ve karargâh olarak kullanılmıştır. Ayrıca Diyarbakır, Safevi sınırlarında bulunan şehirlere yakın bir şehirdi. Diyarbakır bu bakımdan da önem taşımaktaydı. Araştırıp değerlendirmeye aldığımız verilerde Diyarbakır'ın bu süreç içerisinde Osmanlı Devleti'ne sağladığı yarar ve yardımları olduğu tespit edilmiştir. Öncelikle İran üzerine yapılan seferlerde, Diyarbakır'ın, Osmanlı Devleti'ne iaşe desteği sağlamıştır. Bu konuda incelediğimiz arşiv kaynaklarında Diyarbakır'dan genellikle buğday ve arpa yardımlarının yapıldığını ayrıca istenilen erzakların genellikle yeni mahsullerden olmasına dikkat edildiğini görmekteyiz. Ancak yer yer az da olsa buğday ve arpa dışında, kahve, bulgur, yağ, gibi, diğer gıdalarında gönderildiğini tespit etmekteyiz. 1723-1746 yılları arasında Diyarbakır ve kazalarından çok sayıda iaşe yardımı sağlanmıştır. İstenilen bölgelere gönderilen iaşe yardımı incelediğimiz diğer yıllara oranla en çok 1746 yılında gönderilmiştir. Dolayısıyla Diyarbakır'ın Osmanlı-İran seferlerinde lojistik destek açısından önemli merkezlerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Diyarbakır'ın İran seferlerindeki bir diğer katkısı ise askeri yardımlarıdır. Diyarbakır iaşe yardımı dışında Osmanlı'ya asker ve mühimmat da sağlayarak orduya destek vermiştir. Savaş sürecinde gerekli görüldüğü zamanlarda Diyarbakır'dan asker ve mühimmat gönderilmiştir. Savaş süreci içerisinde Diyarbakır'dan toplam da, her talep edildiğinde 1000 asker şeklinde olmak üzere, asker gönderildiği bilgisine ulaşıldı. İaşe, asker, mühimmat desteği haricinde Diyarbakır, jeopolitik konumuyla Osmanlı-İran seferlerinde öne çıkan bölgelerden biriydi. Ulaşım ve savunma açısından önemli bir coğrafi konuma sahiptr. Bu sayede Osmanlının öne çıkan menzil bölgelerinden biriydi. Her devletin dikkat ettiği hususlardan biri de sefer dönemlerinde ulaşımı kolaylaştırmak ve savaşılan bölgelere istenilen lojistik destekleri zamanında ulaştırmaktır. Diyarbakır bölgesi de bu bakımdan hem karayolu hem de nehir yolu ulaşımı bakımından avantajlı bir jeopolitik konuma sahiptir. Sefer dönemlerinde bu bölgede keleklerle ve mekkari hayvanlarıyla taşımacılık yapılırdı. Bölgede uzmanlaşmış bir iş kolu olan kelekçilik, Osmanlı-İran seferlerinde oldukça sık kullanılmıştır.

Nitekim incelediğimiz kayıtlarda genellikle taşımada keleklerin tercih edilmesi durumu bölgenin bu yönden gelişmişliğini ve güvenli bir vasıta olduğunu göstermektedir. Dicle nehrinde kullanılan keleklerle lojistik, asker ve mühimmat gibi çok sayıda sevkiya gerçekleştirilirdi. Dicle Nehri'nin Diyarbakır'dan geçmesi ve sevkiyatların güvenli bir şekilde yerine ulaştırılması sefer zamanlarında Osmanlı'nın buraya sık sık görevler vermesini gerekli kılmıştır. Diğer yandan bölgede sıklıkla kullanılan ve devletinde sıkça faydalandığı bir diğer ulaşım kolu da karayoluydu. Mekkare hayvanları ile de karayolu sevkiyatına destek sunulmuştur. Aynı şekilde bu yolla da sefer zamanlarında lojistik ve askeri destekler sağlanmaya çalışılmıştır. Bütün bu değerlendirmeler doğrultusunda Diyarbakır'ın önemli bir üs olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

Diyarbakır bölgesinin Osmanlı Devleti'ne önemli ölçüde fayda sağladığı bir diğer özelliği de devletin kale şehirlerinden biri olmasıydı. Osmanlı Devleti'nin himayesine geçtikten sonra padişahlar tarafından karargâh niteliğinde ve Osmanlı-İran savaşlarında ileri ikmal deposu olarak kullanıldığını tespit edebilmekteyiz. Nitekim 1740 yılında oluşturulmak istenilen *mükemmil serasker takımı* için Diyarbakır Kalesi'nin de tercih edilmesi bölgenin ve kalenin önemini açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Diyarbakır Kalesi'nde oluşturulmak istenen serasker takımı için birçok önemli bölgeden mühimmat ve levazımın gönderildiği bilgisine ulaşmaktayız. 1740 yılında kalede yapılan sayımlar sonucunu değerlendirdiğimizde konumu itibariyle kalenin güçlü tutulduğunu tespit edebilmekteyiz. Sayımlar sonucunda eksik görülen mühimmat ve levazımın tamamlanmasına da dikkat edilmiştir. Kalede mevcut olan mühimmatın bir kısmının da gerekli görüldüğü durumlarda yardım amaçlı olarak diğer kalelere gönderilirdi. Anlaşıldığı üzere Diyarbakır Kalesi, hem mevcut hem de bölgeden toplatılan silah ve mühimmat ile Osmanlı ordusuna ikmal desteği sunmuştur. Bunun yanı sıra 1740 yılında oluşturulma kararı alınan serasker takımı ile bölgedeki askeri savunma altyapısı güçlendirilmiştir. Sonuç itibariyle Osmanlı'nın buradan sağladığı faydaları ve bölgenin sahip olduğu önemi 1723-1746 yıllarında İran ile meydana gelen savaşlarda incelenen arşiv ve sicil kayıtlarından açık bir şekilde görebilmekteyiz.

KAYNAKLAR

ARŞİV BELGELERİ

[1].BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Ali Emiri Ahmed III Tasnifi

Belge Numarası: 131/12877, 51/5147.

Ali Emir Sultan Mahmud I Tasnifi

Belge Numarası: 187/14480, 184/14317, 53/3229, 225/17944, 4/296, 195/15268, 180/14031, 54/3303.

Başmuhasebe Kalemi Cebehane-i Amire

Belge Numarası: 18415.

Cevdet Askeriye Tasnifi

Belge Numarası: 831/35442, 979/42664, 603/25443, 635/26756, 671/28195, 858/36711, 934/40454, 977/42578, 1136/50484, 124/5558, 583/24549, 786/33308, 851/36422, 359/14874, 928/40141, 183/14221, 266/11074, 239/10068, 26/9577, 225/9571, 1004/43942, 217/9270, 421/17480, 877/37617, 944/40964, 747/31401, 1210/54220, 227/9648.

Mefkûfât Kalemi

Belge Numarası: 28716,

Maliyeden Müdevver

Belge Numarası: 3156.

Hatt-ı Hümâyûn

Belge Numarası: 812/37244.

[2]. YAYINLANMIŞ KAYNAKLAR

Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri Âmid Mahkemesi, C. 3, (ed. Ahmet Zeki İzgöer), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2014.

Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri Âmid Mahkemesi, C.2, (ed. Ahmet Zeki İzgöer), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır Eylül 2013.

BASILI ESERLER

[3].Aktepe, M. M.(1989). Mahmud I. *İslam Ansiklopedisi* (C.7, S.158-165). İstanbul.

[4].Albayrak, İ., Ö.Kiriş, E., Erol, H.(2019). Çivi Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Verilere Göre Eski Babil Döneminde Nehir Ulaşımı. *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri Dergisi*, XIII/1.

[5].Artan, M.(2019). Osmanlı Kaynakları Çerçevesinde Şahkulu Ayaklanması'nın Sebepleri. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*.

[6].Ateş, A.(2002). *Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747)* Ankara: Altınpos Yay.

[7].Aydın, M.(2017). Kaleler. G. Yıldız(ed.) *Osmanlı Askeri Tarihi*. İstanbul: Timaş Yay.

[8].Aykaç, Z.(2013). *312 Nolu Diyarbakır Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi(H.1298-1300/M.1881-1883).* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

[9].Berkok, İ.(1958). *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası Yay.

[10].Beysanoğlu, Ş.(2003). *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*. C. I. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Beldiyesi Kültür ve Sanat Yayınları.

[11]. Beysanoğlu, Ş.(1962). Şevket, *Diyarbakır Coğrafyası. İstanbul:*Şehir matbaası yay.

[12]. Beysanoğlu, Ş.(1996). *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*. C.1. Ankara: San Matbbası yay.,

[13].Bulut, M.(2013). *356 Nolu Diyarbakır Şer'iye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1217-1218/M.1803-1804)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.

[14].CASSON, L.(1868). *Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler*.(çev. Gürkan Engin). İstanbul: Homer Yayınları.

[15].Çelik, E.(2018). Osmanlı Seferleri'nde Orducu Esnafın Fonksiyonları. *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches, Vol. 3, Sayı/No. 1 Bahar.*

[16].Dalkıran, S.(2002). İran Safevi Devleti'nin Kuruluşuna Şii İnançların Etkisi ve Osmanlı'nın İran'a Bakışı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı.*

[17].Dedeyev, B.(2009). Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri. *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Volume 2/6.

[18].Demlikoğlu, U.(2014). Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyılda Bazı Şark Kalelerinde Bulundurduğu Harp Malzemeleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:24, Sayı: 2*.

[19].Develioğlu, F.(2011). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat.* Ankara: Aydın Kitabevi.

[20].Dinç, F.(2018). Osmanlı Diyarbakır'ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı. İ.Özçoşar*(*ed.) *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır*, İstanbul: Ensar yay.

[21]. Işık, İ.(2013). *Diyarbakır Ansiklopedisi,* C 1., Yelkovan Ajans Yay., 2013.

[22].*Diyarbakır Ansiklopedisi.* C 2. Ankara: Yelkovan Ajans Yay.

[23].Efendiyev, O.(1999). XIII. Türk Tarih Kongresi. Ankara : TTK.

[24].Emecen, F.(1999). Irakeyn Seferi. *İslam Ansiklopedisi* (C. 19, S.116-117). İstanbul.

[25].Emecen, F.(1993). Cebelü. *İslam Ansiklopedisi* (C. 7, S.188-189). İstanbul.

[26]. Emecen, F.(2015). İhtilalci Bir Mehdilik Hareketi mi? Şahkulu Baba Tekeli İsyanı Üzerine Yeni Yaklaşımlar. Adem Koçal, Zeynep Berktaş(ed.) *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağa.* İstanbul: Timaş Yay.

[27].Erkan, Ü.(2016). 16. Yüzyılda Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları. Ankara: Araştırma Yay.

[28].Göyünç, N.(1969). Diyarbekir Beylerbeyliğinin ilk İdari Taksimatı. *İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi,* Sayl:23.

[29].Gündüz, T.(2013). *Son Kızılbaş Şah İsmail.* İstanbul: Yeditepe Yay.

[30].Gündüz, T.(2010). Tahmasb. *İslam Ansiklopedisi* (C.39, S. 413-415). İstanbul.

[31].Güney, E.(1990). Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı. *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 2.

[32].Güzelbey, C.C.(1962). Gaziantep'te Kervancılık. *GKD*-V/Nisan.

[33].H. Danişmend, İ.(1955). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. IV.* İstanbul: Türkiye Yay.

[34].Hallaçoğlu, Y.(2003). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Kitapyurdu yay.

[35]. Hallaçoğlu, Y.(2004). Menzil. *İslam Ansiklopedisi* (C.29, S.159-161). Ankara.

[36].Hammer, J.V.(2008). *Devlet-i Osmaniye Tarihi*. (Terc. Mehmet Ata). C. III. İstanbul: Kitapyurdu yay.

[37].Işık, İ.(2014). *Geçmişten Günümüze Diyarbakırlı İlim Adamları Yazarlar ve Sanatçılar.* Diyarbakır: Yelkovan Ajans yay.

[38].İlhan, M.M.(2000). *Amid(Diyarbakır).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

[39].İnalcık, H.(2018). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

[40].İşbilir, Ö.(2003). Mekkare. *İslam Ansiklopedisi* (C.28, S.554-555). Ankara.

[41]. Hammer,J.V.(1991). *Büyük Osmanlı Tarihi, C. VII*. İstanbul: Üçdal Neşriyat Yay.

[42].Karadeniz, Y.(2015). Safevi Devleti'nin Kuruluş Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı. *Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi(Sayı 3).*

[43].Kılıç, R.(2003). Fatih Devri(1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri. *Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı 14.*

[44].Korkmaz, M.(1988). *Şer'iye Sicillerine Göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır'da Sosyal, İktisadi ve Kültürel Hayat*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

[45].Körpe, Ö.(2011). Osmanlı Ordu Teşkilatında Akıncı Ocağının Yeri ve Çağdaş Türk Silahlı Kuvvetlerine Etkileri. *Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü.*

[46*]*.Kurtaran, U.(2001). Yeni Kaynakların Işığında Sultan I. Mahmud Dönemi Osmanlı-İran İlişkileri (1731-1747). *History Studies Volume 3.*

[47].Külbilge, İ.(2010). *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi ilişkileri(1703-1747).* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi, İzmir.

[48].Küpeli, Ö.(2009). *Osmanlı- Safevi Münasebetleri(1612-1639).* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi, İzmir.

[49].Kütükoğlu, B.(2006). III.Murad. *İslam Ansiklopedisi* (C.31, S.172-176). İstanbul.

[50]. Kütükoğlu, B.(1993). *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri(1578-1612*). İstanbul: Fetih Cemiyeti yay.

[51].Mathe, R.(2018). Saiklerin ve Sebeplerin Işığında 986-998/1578-15900 Tarihli Osmanlı-Safevi Savaşı. *Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, (çev. İlker Külbilge), Sayı IV/2*.

[52].Mohammednejad, H.(2015). *Osmanlı-Safevi İlişkileri(1501-1576)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.

[53].Nader, N.(1986). *XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri(1502-1590-1620)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

[54].O.Çaycıoğlu, S.(2017). 18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi. *VAKANÜVİS Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Vol 2,* Kafkasya Özel Sayısı

[55].Öğün, T., Başı, H.(2016). Dicle-Fırat'ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde Kullanımı. *History Studies* 8/3.

[56].Öğüt, T.(2008). *XVIII. ve XIX. Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

[57].Öz, D.(2013). *352 Nolu Diyarbakır Şer'iye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi(H. 1136-1264/M. 1724-1848)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.

[58].Özcan, A.(2000). Mahmud I. *TDV. İA.* İstanbul 27.

[59].Özcoşar, İ.(2000). *315 Numaralı Hicri 1154-1155(M.1741-1742) Tarihli Diyarbakır Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.

[60].Pakalın, M.Z.(1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-I-II-III.* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

[61].Parla, C.(t.y.). Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti, *Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.*

[62].Sami, Ş.(2013).*Kamus-i Türki*. İstanbul: Çağrı Yay.

[63].Parla, C., Tuncer, O. C.(2016).*Yazıtları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları.* Canan Parla(ed.). Diyarbakır: T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yay.

[64].Sağlamtimur, H. (2015). Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı ve Hasankeyf. *Metro Gastro Dergisi*, 77.

[65].Serin, M.(2010). Sülüs. *İslam Ansiklopedisi* (C.38, S.128-130). İstanbul.

[66].Sertoğlu, M. (1962). *Mufassal Osmanlı Tarihi.* C. V. İstanbul: TTK Yay.

[67].Shafiqula, S.(2017). Sadat, Nadir'in Şah Eşref Hotekî ile Mücadelesi. *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergis, Vol.2, No. 1*.

[68].Sümer, F. (1998). I. Abbas. *TDV İ.A.* İstanbul I.

[69]. Sümer, F. (1976). *Safevi Devleti'nin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyetler Enstitüsü Yay.

[70].Şabani, R.(2003). Efşariye ve Zendiye Döneminde (H. 1135-1210/M. 1723-1796) İran-Osmanlı İlişkileri. Ankara*:* TTK Yay.

[71].Şahin, İ., Emecen, F.(1991). Amasya Antlaşması. *İslam Ansiklopedisi* (C.3, S.4-5). İstanbul.

[72].Teyyuboğlu, T.(1999). *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri*. Yeni Ankara: Türkiye Yay.

[73].Tansel, S.(1969). *Yavuz Sultan Selim*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

[74].Taşçı, S.(2017). *Osmanlı Devleti'nde Top ve Top Teknolojisinin Gelişimi*. Bitirme Çalışması. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.

[75].Taşkıran, Ü.(2005). *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Fırat üniversitesi, Elazığ.

[76].Tunç, Ş.(2014). *Tophane- i Amire ve Osmanlı Devletinde Top Döküm Faaliyetleri*. İstanbul: Kitapyurdu Yay.

[77].Tuncer, O. C.(2012). *Diyarbakır Surları.* Ankara: T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yay.

[78].Uyar, M., J.Erickson, E.(2020). *Osmanlı Askeri Tarihi*. İstanbul: Kültür Yay.

[79].Uzunçarşılı, İ.H.(1982). *Osmanlı Tarihi*. C. IV. Ankara: TTK Yay.

[80]. Uzunçarşılı, İ.H.(1982). *Osmanlı Tarihi*. Ankara: TTK Yay.

[81]. Uzunçarşılı, İ.H.(1982). *Osmanlı Tarihi*. C.V. Ankara: TTK Yay.

[82].Yazıcı, T.(1966). Safeviler. *İslam Ansiklopedisi* (C. 10, S.53-59). İstanbul.

[83].Yetiş, İ.(2014). *Osmanlı-İran Savaşları(1722-1746).* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi, Muğla.

[84].Yıldırım, A.(2017). *I. Mahmud Devri Osmanlı-İran İlişkileri.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, Eskişehir.

[85].Yılmazçelik, İ.(2019). *Diyarbakır Vilayeti'nde Nehirler ve Vilayete Katkıları*. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat(ed.). *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*. Ankara: Manas Yay.

[86].Yinanç, M.H.(1983). Diyarbekir. *The Encylopediaoj İslam,* Volume II. Leiden.

[87].Yıldız, A.(1994). *133/315 Nolu Şer'iye Siciline Göre(1135/1722-1213/1798) Yıllarında Amid(Diyarbakır) Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi, Bursa.

İNTERNET SİTESİ

[88]. Altan, B.(2020). Osmanlı Devleti'nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler. *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi, 2, 59-80.* 10 Haziran 2021 Tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1362120 adresinden alınmıştır.

[89]Ekin, Ü. (2017). Osmanlı'da Karayolu Ulaşımı ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler. Belleten, 291, 388-418. 2 Ağustos 2021 tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/965201 adresinden alınmıştır.

[90].Gezer, Ö., Yeşil, Fatih, Y.(2018). Osmanlı İmparatorluğu'nda "Sürat" Topçuluğu I (1773-1788): Top Döküm Teknolojisi, Bürokratik Yapı ve Konuşlanma. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies,* 135-180. 10 Haziran 2021 tarihinde http://www.isam.org.tr/documents/ dosyalar/ pdfler/osmanli arastirmalari dergisi/osmanli sy52/2018 52 05 Yesil.pdf adresinden alınmıştır.

[91]. Göğer, V.(2019). Diyarbakır Kalesi Cephanesi(1740-1746). *MUTAD, 1,* 46-62. 5 Haziran 2021 tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/726937 adresinden alınmıştır.

[92]. Kars, R.(2019).Osmanlı'da Ticarî Yol Sistemi ve Taşımacılık: Konya Örneği(1700-1750). *Journal of Universal History Studies, 2,* 296–307. 8 Haziran 2021 tarihinde https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/885519 adresinden alınmıştır.

[93]. Parla, C.(2005). Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi. *ODTÜ MDF, 22,* 57-84. 17 Haziran 2021 tarihinde http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/2005/cilt22/sayi_1/57-84.pdf adresinden alınmıştır.

[94]. SEZEN, T.(2017). Osmanlı'da Yer Adları. 17 Haziran 2021 tarihinde https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/genel-mudurluk-yayinlar/osmanli_yer_adlari.pdf adresinden alınmıştır.

[95]. Türkmen, M.N.(2003). XVII. Yüzyıl Sefer Menzillerinin Ekonomik Yönü ve Esnafın Katkısı. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 22,* 137-140. 6 Haziran 2021 https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/782527 adresinden alınmıştır.

[96]. Yılmazçelik, İ.(2000). Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri(1516-1838). *Fırat Üniversitesi sosyal Bilimler Dergisi, 10,* 28 Haziran 2021 http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt10/sayi1/233-288.pdf adresinden alınmıştır.

[97]. Yılmazçelik, İ.(t.y.). XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması. 19 Haziran 2021 http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/25/151.pdf adresinden alınmıştır.

[98]. 18 Haziran 2021 https://sites.google.com/site/tekyeli/kelek adresinden alınmıştır.

[99]. 17 Haziran 2021 tarihinde https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/diyarbakir/kulturenvanteri/diyarbakir-surlari adresinden alınmıştır.

[100]. 17 Haziran 2021 tarihinde https://gezimanya.com/diyarbakir/gezilecek-yerler/diyarbakir-surlari adresinden alınmıştır.

EKLER

EK-1

Ahen kazma: Demir kazma.

Ahşap Makara: Ağaç Makara.

Asel-i şem: Bal Mumu.

Anzarot: Anzarot ağacından elde edilen ve yara tedavisinde kullanılan reçine.

Ahen kanca maa kabza: Sapıyla birlikte demir kanca.

Ahen Bayrak: Demir Bayrak, ucuna ipek bağlanan demir mızrak.

Ahen makara: Demir makara.

Ahen Küskü: Sert yerleri parçalamak için kullanılan demir çubuk.

Ahen kürek maa kabza: Sapıyla birlikte demir kürek.

Balta-i hatab maa kabza: Sapıyla birlikte odun baltası.

Balta-i Macari maa kabza: Sapıyla birlikte Macari balta.

Beray-ı vezn kantar: Tartı için kantar.

Burgu-i mütenevvia: burgu, **t**ahta gibi sertliği az olan maddelerde delik açmaya yarayan ve döndüre döndüre kullanılan yivli alet.

Burgu-i lağım kefçe: Burgu lağım açmada kullanılan yivli demir alettir. burgu-i lağım kefçe ise işlem esnasında çıkan toprak yığınını atmakta kullanılan kepçe olmalı.

Bükülmüş fitil-i penbe: Fitil yapmak için barut (fitil otu) ve kükürt gibi kolay tutuşan veya parlayan madde bulamaç halinde iken ipe emdiriliyordu (telkin edilme). İpin bükülebilen bir vasıfta olması gerekiyordu, çünkü bu iplere bulamaç daha iyi nüfuz ediyordu. Bu tip fitile "bükme" de denmekteydi; bükme daha sonra güneşte kurutulurdu. İnce iplerin bir araya getirilerek örülmesinden meydana gelen fitiller de vardı. Bu imalâtta ocağın barutçuları ile (otçular) fitilcileri beraber çalışırdı. Mısır ve Suriye'den getirilen pamuk ipi fitil imaline en uygun malzemeydi. Fitilin Mısır keteninden de yapıldığı bilinmektedir.

Bıçkı-i hizar maa tomruk: Bıçkı**,** El veya makine ile kullanılan, ağaç ve tahta biçen büyük testere. hizar, tahta ve kereste biçmeye yarayan büyük bıçkı, tomruk, Kesilmiş bir ağacın silindir şeklindeki gövdesi, kerestelik kütük.

Çerge-i sekban maa sütun: sekban, av köpeklerine bakıcılık eden kimse(sekban başı) iken çerge ise iki direkli hafif oba.

Çelik-i Frengi: Avrupai çelik.

Çiriş: Çiriş otu kökünden elde edilen tutkal.

Çizme-i saka: Ayağı bacakla birlikte örtüp koruyan bir çeşit uzun ayakkabı.

Çivi Kama: Bir ucu sivri diğer ucu kalın demir parça. Kütük ve odunları yarmak için kullanılırdı.

Daldız: Ağaç oymakta kullanılan, oluklu demirden marangoz âleti.

Dakik-i Bakla: Bakla Unu.

Dakik-i Mercimek: Mercimek Unu.

Dakik-i Şa'ir: Arpa Unu.

Dibek maa dest: Eliyle birlikte havan.

Destere: Testere.

Debe-i Revgan: İçine yağ, bal vs. konulan ağzı dar altı geniş büyük kap

Elek gırbal: Elek Kalbur, eleme aracı.

Eğe demiri: Eğe, mâden, taş gibi şeyleri işlemekte, yontup düzeltmekte kullanılan ince dişli, yüzü çizgi çizgi olan, sert çelik âlet.

Frengî sicim: Frengi Avrupalılara mahsus olan anlamındayken, sicim ise knnabtan daha kalın olan iptir.

Fenar-ı Nuhas: İçersine aydınlatma aracı konulan bakır ve camdan yapılmış kafes.

Gazil: kıldan yapılan ip.

Gardaş Kanı: Aynı adlı bitkiden elde edilen ve yara tedavisinde kullanılan sıvı.

Garar-ı sayishane: garar çuval anlamındayken sayishane ise Üzerine yük yüklenip yolcunun da bindiği hayvandır. (Osmanlıca'da yazılışı: sayis-hane).

Garar-ı çalpare: garar(harar), daha çok kıldan dokunmuş büyük çuval anlamındayken çalpare, Dört veya iki parca ağactan kaşık hokkası gibi yapılan muzik aletine verilen addır. İki tarafa gecirilen kayışla parmaklara cift olarak takılırdı. Kocekler calınan calgının ahengine uydurmak suretiyle, çalarlardı.

Gönye-i neccar: marangoz gönyesi.

Güşebend(kuşebent): Birleşen iki kereste vb.ni birbirine tutturmaya yarayan dik açı şeklinde kıvrılmış demir, L demiri.

Güğüm-i Ocak: Tek kulplu ağzı dar altı geniş büyük bakır kap.

Güğüm-i Revgan: Yağ konulan ağzı dar altı geniş büyük kap.

Güştere(küştere, küstere): Dülgerlerin uzun rendesi, bir tür yivli uzun marangoz rendesi.

Güherçile: Patlayıcı yapımında kullanılan madde, potasyum nitrat.

Harbe-i yeniçeri maa huban maa kabza: Huban? ve sapıyla birlikte Yeniçeri mızrağı.

İbrik-i Dest: El ibriği.

İsfidac: Boyama, yapıştırma işlerinde kullanılan bir tür macun.

Işkı: Derilerin fazla kısımlarını ve yağlarını kazımaya, kayık küreği vb. şeyleri yontmaya mahsus, eğri, iki tarafında tutmaya yarayan sapları bulunan keskin bıçak.

Jive: Cıva.

Kabza-i kazma: kabza, genellikle kılıç, kama, ok atılan yay gibi şeylerde tutulacak yer, sap, tutak.kabza-i kazma ise kazamanın tutulan yeri anlamında.

Kaçı-i saka: kamçı, Ucuna ince deri, meşin veya ip bağlanmış bir değnekten ibâret vurma âleti, kırbaç.

Kağıt Hartuç: Topun ateşlenmesi için barut konularak namluya sürülen kağıttan kese.

Kantarma-i saka: kantarma, Azılı atları zaptetmek için özellikle su içirmeye götürürken ağızlarına vurulan demir.

Kazma-i lağım maa kabza: Sapıyla birlikte lağım kazması.

Katran: Odun, kömür ve petrolden elde edilen kahverengi, siyah yapışkan madde.

Kabza-i mütenevvia: Çeşitli saplar.

Kazgan: Yemek pişirmede kullanılan kilitli büyük tencere.

Keser-i lağım: Lağım keseri.

Kürek-i lağım: Lağım küreği.

Kandil-i lağım: Lağım kandili.

Kubur-ı lağım: Gideri lağıma bağlayan boru.

Kalıb-ı kurşun: Kurşun şekillendirmekte kullanılan kalıp.

Kilid-i Kal'a: Kale kilidi.

Kilid-i Anbar: Anbar kilidi.

Kilid-i asma-i kebir, sagir: Büyük ve küçük asma kilit.

Kettan-ı Mısri: Mısır Keteni, bir tür kumaş.

Kınnab: ince sicim.

Kenevir bezi: ketenden daha kalın olan bir lif.

Kabara-i arka: kabara: Dayanıklılığını arttırmak, kaymasını önlemek için ayakkabıların altına çakılan iri başlı çividir.

Kisve maa şalvar: kisve, elbise, üst baş, kılık kıyâfet, şalvar ise bir uçkurla büzülerek bele bağlanan çok bol ve geniş üst donu.

Külünk-i taşçı maa kabza: Sapıyla birlikte taşçı kazması.

Kükürt: Kibrit, kağıt, barut yapımında kullanılan element.

Koğa-i saka: koğa, günümüz Türkçesiyle kovayken saka ise ordunun su ihtiyacını karşılayan birlik.

Leğen-i cameşuy: Çamaşır leğeni.

Lengerî: Büyük bakır tava.

Mıtraka-i taşçı maa kabza: Sapıyla birlikte taşçı çekici.

Meşk maa avani: avani, kaplar kaçaklar anlamındayken, meşk ise tulum anlamındadır.

Maslak: su borusu.

Meşin-i sade: meşin koyun derisidir.

Meşin kise: kise, kesedir.

Mastaki: Fıstık ağacından elde edilen bir tür reçine, vernik olarak kullanılır.

Mürr-i Sâfi-Mürrisafi: Belsem ağacından elde edilen kaşıntı gidermeye yarayan ve hekimlikte kullanılan reçine.

Meşale maa kabza: Sapıyla birlikte meşale.

Mükemmel Alat-ı Cerrahan: Eksiksiz Cerrahi Alet Takımı.

Maşraba: Kulplu su kabı.

Meşin Sofra: Deri sofra.

Mıh-ı mütenevvia: Çeşitli çiviler.

Nal-ı esb: At nalı.

Nal-ı ester: Katır nalı.

Nişadır: Amonyum Klorür. Maden lehimlemede kullanılan kimyevi bileşim.

Penbe-i Ham: İşlenmemiş pamuk.

Polad-i keser: polad, çelik anlamındadır**.**

Revgan-ı neft: Neft Yağı, savaşta ve boyacılıkta kullanılan yanıcı yağ.

Revgan-ı zeyt: Zeytinyağı. Mum yapımında da kullanılırdı.

Revgan-ı bezir: Keten Tohumu yağı. Boya, mürekkep, vernik yapımında kullanılırdı.

Revgan-ı şir: Süt yağı.

Revgan-ı Pih: İç Yağı. Hayvanlardan elde edilir ve mum yapımında kullanılırdı.

Sahan: Küçük bakır tava**.**

Sakız-ı Çam: Çam sakızı. Vernik olarak kullanılan bir tür reçine.

Sarg-ı keçe: keçe, Yapağı veya keçi kılının dokunmadan yalnızca dövülmesiyle elde edilen kaba kumaş.

Seng-i Çakmak: Çakmak taşı.

Süzgü: Süzgeç.

Sincan/zencan bezi: Sincan bir cins dikenli çalı manasındadır.

Semer-i saka: semer, bir çeşit kaba eyer.

Sülümen: Cıva ve klordan oluşan ve hekimlikte kullanılan zehirli bir toz.

Sıçan Otu: Halk arasında Zırnık olarak da bilinen haşere zehri, cam ve ilaç yapımında kullanılan madde. Arsenik,.

Şab: Şap olarak bilinen ve kanama durdurmakta kullanılan bir madde.

Şem'-i Bal: Bal mumu.

Tâbe: Tava.

Tane-i Kurşun: Kurşun tanesi.

Tencere maa kapak: Kapağıyla birlikte tencere.

Terâzû-yı benna maa heva: Terazi, bina.

Tir-i teber: Tir=Ok teber= balta, yeniçerilerin balta şeklindeki savaş ve savunma silâhı.

Tobra: Torba, küçük veya büyük kise.

Terementin: Kozalaklı ağaçlardan elde edilen boyacılıkta kullanılan bir tür reçine.

Tıraş-ı Serv: Yontulmuş Servi Ağacı.

Tıraş-ı Çam: Yontulmuş Çam Ağacı.

Tırpan maa kabza: Sapıyla birlikte tırpan (Ot, dal vs. budayıcı).

Urgan-ı salar: urgan, kalın ip iken saların anlamı ise baş,reis anlamındadır.

Urgan-ı sayishane: urgan kalın ip, sayishane, Üzerine yük yüklenip yolcunun da bindiği hayvandır. (Osmanlıca'da yazılışı: sayis-hane).

Yelken Bezi: üretilen barutun kurutulmasını sağlamaktaydı. Osmanlı Devleti yelken bezinin. dışardan satın almak yerine Tersane-i Âmire'den karşılamıştır.

Yekdeste: Eskiden kullanılan planyaya benzer bir nevi rende.

Zaç-ı Kıbrıs: Günümüzde göztaşı olarak da bilinen göz ve deri hastalıkları tedavisinde kullanılan sıvı.

Zincir Boyunduruk: Öküz ve mandaların başına geçirilen zincir.

Zift: Kömür ve petrolden elde edilen koyu renkli yapışkan madde.

Züncüfre: Deri hastalıklarında kullanılan bir madde, civa sülfür.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı

E-mail

Öğrenim Durumu :

Derece	Bölüm/Program	Üniversite	Yıl
Lisans	Tarih Anabilim Dalı	Mersin Üniversitesi	2013
Yüksek Lisans	Tarih Anabilim Dalı	Mersin Üniversitesi	2018